DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN.

56ste Jaargang.

VERZAMELD EN UITGEGEVEN

door

Dr. W. J. KÜHLER,
Hoogleeraar te Amsterdam.

N. V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
VOORHEEN E. J. BRILL, LEIDEN 1919.

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN.

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN.

56ste Jaargang.

VERZAMELD EN UITGEGEVEN

door

Dr. W. J. KÜHLER,
Hoogleeraar te Amsterdam.

N. V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
VOORHEEN E. J. BRILL, LEIDEN 1919.

DOORSCHIJNDE BLADEN.

Eene Overgang.

VERZAMELD EN UITGEGEVEN

door

DR. W. J. KÖHLER.

Bibliotheek
der
Rijksuniversiteit
te
UTRECHT

's-GRAVENHAGE, BIJ MARTINUS NIJHOFF.
MCMXXIII

INHOUD.

Bladz.

Dr. J. C. van Slee, Historie der Doopsgezinden te Deventer sinds 1533 tot het einde der 18de eeuw. 1

Dr. A. K. Kuiper, De Gemeente dag der Doopsgezinden. 110

Dr. W. J. Kühler, Het Nederlandsche Anabaptisme en de revolutionnaire woelingen der zestiende eeuw 124

Dr. G. J. Boekenoogen, Een veroordeeling van Jan Matthijsz. in 1528 213

K. Vos, Kerknieuws. 218

Besturen van Sociëteiten, Ringen, Fondsen en andere Instellingen 223

Naamlijst der rustende leeraren 237

Naamlijst der Doopsgezinde gemeenten en leeraren. 239

HISTORIE DER DOOPSGEZINDEN TE DEVENTER SINDS 1533 TOT HET EINDE DER 18DE EEUW.

Op enkele jaren na, zijn er vier eeuwen voorbijgegaan sinds de Doopersche beweging binnen Deventers muren te voorschijn trad. In die lange reeks van jaren hebben hare vrienden en belijders, uit de storm- en drangperiode tot rustiger bestaan overgegaan, zich beijverd om wat zij volgens rede en geweten het ware Evangelie achtten te zijn, in getrouwheid te beleven en door woord en voorbeeld aan te bevelen. Van dat verleden willen de volgende bladzijden een zooveel mogelijk getrouw spiegelbeeld geven. Moge het allen, die belangstellen in de geschiedenis der Doopsgezinden, een welkome bijdrage zijn.

I. Woelige geesten. [1])

In het laatst van 1533 ging, evenals elders hier te lande, ook in Overijsel de mare van het aanstaande Nieuwe-Jeruzalem, dat te Munster stond opgericht te worden, als een loopend vuur rond. De verwachting, dat het Duizendjarig rijk was aangebroken, waarin de gedoopten en uitverkorenen voortaan onder Christus' heerschappij

1) Voor de in dit hoofdstuk beschreven gebeurtenissen zie men vooral Dr. J. DE HULLU, Bescheiden betreffende de Hervorming in Overijssel, 1ste Dl. 1522—1546, Deventer 1899, 8°. en het vervolg daarop over 1550—1566 in 't Archief v. 't Aartsbisd. Utrecht. Dl. 43.

een gelukzalig leven zouden leiden, klonk in honderden ooren, en vooral in die van vrouwen, als een nieuw Evangelie. De heerschende kerk, die steeds minder een afspiegeling van het Koninkrijk Gods toonde te zijn en door haar schreeuwende zonden de gemoederen van zich had vervreemd en voortging hun ergernis op te wekken, maakte het begrijpelijk, dat allen die het ernstig met het heil hunner zielen opnamen, sinds lang met hartstochtelijk verlangen naar iets beters uitzagen en met geestdriftige blijdschap de prediking der nieuwe profeten begroetten. Weldra trokken dan ook van heinde en verre uit Holland, Friesland en Brabant velen naar Munster, om deel te hebben aan de zegeningen, de geloovigen voorgespiegeld.

Ook te Deventer vond die toekomstmuziek, niet alleen bij lieden uit de volksklasse, maar ook bij meer aanzienlijke burgers, weerklank. Reeds met Paschen van het jaar 1533 had Hylle, de weduwe van Meester Lubbert van Renssen, in leven lid van de Deventersche Vroedschap, met nog twee andere vrouwen, juffer Aleid ter Poerten en juffer Lubbe van Wijnssem, in gezelschap van den Zwolschen burger Gerrit Luijtkens, te Munster vertoefd, en was bij haar terugkeer voor den Schepenbank gedaagd, die haar tot borgstelling veroordeeld en op haar goederen beslag had gelegd. Maar den 27sten Februari 1534 was zij andermaal uit Zwolle, met nog drie Friesche vrouwen en een manspersoon, op weg naar Munster gegaan. Zij had daartoe een voerman aangenomen, die haar naar Neuenhaus zou brengen, van waar zij verder de reis naar Munster zou voortzetten. Te Hardenberg deed de vrachtrijder zijn passagiers aan een ander over; maar toen zij, te Neuenhaus gekomen, vernamen dat de bisschop van Munster de wegen bezet had en niemand uit of in de stad mocht, keerden de

reizigers aanstonds naar Zwolle terug, waar de weduwe VAN RENSSEN bleef, terwijl de andere vrouwen zonder vertoef doorreisden. Zij werd daar door den Zwolschen Magistraat, als besmet met „twivelachtige secten, contrarie het gelove ende de Statuten der Heiliger Kercken en mandamenten der Roomsch-keizerlijke Majesteit" in hechtenis genomen, en deze wendde zich nu bij eene tusschen 4 en 9 Maart afgezonden missive tot den Raad van Deventer, met het verzoek te mogen vernemen, wat hij van deze aangelegenheid afwist. De Deventer vroedschap nam het echter vrij euvel op, dat de weduwe VAN RENSSEN, na reeds wegens haar gaan naar Munster te Deventer gecorrigeerd te zijn, nu ook nog te Zwolle in hechtenis was genomen, en gaf in een missive van 9 Maart rondweg aan Zwolle te verstaan, dat „wy nyet konnen gevuelen dat UE. der saicken halven (want sie dairom alhier geledden hefft) an haer persoene offt hoeren guderen wes konnen gewynnen, begerende sie der moiten ontslaigen moege werden". Ook mondeling werd tegen dit optreden van Zwolle bezwaar gemaakt door JACOB VAN WYNSSEM, burgemeester der stad Deventer, die zich den 10en Maart voor Schepenen en Raad van Zwolle kwam beklagen over de „vangnysse synre moeder, weduwe M. LUBBERT RENSSEN ende syns swagers GERT LUYTGENS". De Zwolsche Magistraat was echter van oordeel, dat het niet aanging de keizerlijke mandamenten zoo te verstaan, „dat een Luteraen, gecorrigiert in der eender stadt, solde moegen trecken in der ander stadt ende dair vry syn durch dat voircorrigieren", en „in alle die naebersteden vry moegen trecken ende die voirt inficieren, solde dan die laeste dwalinge arger syn dan die yrste". Ter wille van dit verschil in opvatting ten aanzien der mandamenten op de ketterij, schreven

zij, „sollen wij ons mytten schrylfften der stadt Deventer moeten beleren ende die verschryven an den gheenen, die die usantie van den mandamenten verstaen ende dagelix dairmede ommegaen, ende dan ons regulieren nae behoiren". Op dit bescheid lieten Schepenen en Raad van Zwolle nog een schrijven van 11 Maart volgen, waarin zij in hoofdzaak hetzelfde mededeelen, maar er vrij ter snede bij opmerkten, dat zij van Deventer wel „die correctie der weduwe ende nyet die beteringe derselve hebn verstaen". Welk verloop de zaak van de weduwe van Renssen verder heeft gehad, vinden wij niet vermeld.

Zij was echter de eenige niet, die ter zake van de Wederdooperij en het Nieuwe Jeruzalem naar Munster togen. Reeds vernamen wij dit van Juffer Aleid ter Poerten en Juffer Lubbe van Wijnssem. Tijdens het beleg door den bisschop waren zij in Munster gebleven en hadden „die Wedergedoopten helpen stercken". Maar tegelijk met hen werden nog anderen genoemd, die in Maart of April 1534 uit Deventer naar Munster trokken. Meester Reyner van Coverden, schoolmeester en priester, was uit dien hoofde voor den Officiaal Jan Bentinck, den Observanter monnik Bonaventura, Goossen een termijn-broeder, Gert Krijth, Dirk van Averenk en Dirk van Kuinre, die daartoe door den Deventerschen Magistraat waren gedeputeerd, geciteerd. Hij had wel is waar onder handslag aan Gert Krijth beloofd „tot requisitie van den Officiaal te willen compareren", maar was „veltvluchtig geworden". Dat was ook het geval met den apotheker Meester Jorïën op de Engestraat, in wiens woning vergaderingen van Wederdoopers waren gehouden en de doop was bediend. Toen de Waterlanders naar het Zwarte water waren gekomen, was hij uit de stad geweken en naar Munster getrokken. De bekende Johan

van Gelen of van Gheel, sinds 1525 burger te Deventer, behoorde mede tot die uitgewekenen, evenals Albert de droogscheerder en Jacob Schroer, die, wegens onbetamelijke uitlatingen over het Heilige Sacrament, de biecht en andere punten voor den Burgemeester geciteerd, eerst zijn onschuld had betuigd, maar, nadat hij overtuigd was geworden en dienaars waren uitgezonden om hem te arresteeren, de vlucht had genomen. Ook de reeds genoemde Deventer burgemeester Jacob van Wijnssem had zich laten doopen, terwijl zijn broeder Johan van Wijnssem de Jonge, door zijn zuster Lubbe, die zich in Munster ophield, onderricht, aldaar omtrent Vastenavond door Jan Beukelsz. werd herdoopt.

Het werd door de Overheid een hoogst bedenkelijk feit geacht, dat zelfs een Raadsheer, als de genoemde Jacob van Wijnssem, schoonzoon van de Weduwe van Renssen en broeder van Lubbe en Johan de Jonge, aan de Doopersche beweging had deelgenomen; en ongetwijfeld gaf dit er aanleiding toe, dat Deventer's Raad en Gemeente zich op 30 Maart onder eede verbond, elkander tegen de dwaalleeringen der ketterij met lijf en goed, bij dag en nacht bijstand en hulp te verleenen. Maar daarbij liet men het niet. Den 29sten April vaardigden Schepenen en Raad tegen Thomas Jansz. van Wirden een barbier, Hendrik Hoge een kammaker, Gerlich Meler en Jan de mandemaker, die „mitter Lutheriën gediffamirt", in de stadsgevangenis opgesloten waren geweest, een banvonnis uit „dat sy sich bij schynender sonnen uither Stadt Deventer vrieheit versien sullen ende dair nyet weder ynkoemen buyten willen, weten ende consent van Scepen ende Raidt". Aan Truijken, de huisvrouw van den reeds genoemden droogscheerder Albert, die met haar man voortvluchtig was

geworden, werd echter op voorspraak van goede vrienden den 22sten Mei 1534 pardon geschonken, nadat zij beloofd had haar leven te beteren en met geen Lutheranen of Wederdoopers meer te willen converseeren, terwijl zekere vrouw Hissinks borg was gebleven, dat zij hare belofte zou nakomen.

Inmiddels bleef Deventer in verdenking een broeinest der Wederdooperij te zijn. De Landvoogdes droeg daarom den Stadhouder Schenk van Toutenburg op, de Overheid in de Overijsselsche steden aan te schrijven de gevangen Anabaptisten en met ketterij besmette personen in bewaring te houden voor den dienst op de galeien en andere oorlogsschepen. In Januari 1535 bleek het gevaar van de zijde der Wederdoopers te Munster aanmerkelijk grooter te zijn geworden. Een viertal personen toch waren omstreeks Kerstmis uit genoemde stad afgezonden met duizend exemplaren van Bernard Rothman's geschrift: „Van der Wrake", om in Groningen, Amsterdam, Brabant en Deventer, de hier en daar verstrooide „ware Israëlieten und Bundgenooten Christi", die nog immer voor het gebruik van wapengeweld terug waren gedeinsd, op te wekken zich onder „dat Panier der götlicken gerechticheit", dat de Heer „wil doen flieghen" op te maken, en in plaats van „de apostolische wopen", dat „harnasch Davidz" aan te grijpen. Een der afgezondenen, die „een keten om den hals hadde myt vyf schildekens mit die Wapenen van Munster, Wesel, Deventer, Amsterdam en Lon(den)", is dan ook werkelijk te Deventer verschenen, om de broeders aan te zeggen, dat zij voorloopig nog moesten afwachten tot te Amsterdam de banier opgericht en de bazuin was geblazen, de Bondgenooten van daar tot ontzet van Munster waren opgetrokken, Koning Jan van Leiden hen uit de stad te gemoet zou

zijn gegaan, en zij te zamen het leger der belegeraars uiteen gedreven zouden hebben, om vervolgens voor Deventer te verschijnen. De broeders moesten dan bij nacht een der poorten voor hem en zijn leger openen, waarna de ongeloovigen binnen de stad verdelgd en het rijk der nieuwe bedeeling, evenals te Munster, gevestigd zou worden.

Deze gevaarlijke plannen zijn aan de Overheid niet geheel onbekend gebleven. De Magistraat werd door brieven van den Stadhouder van Overijsel, SCHENK VAN TOUTENBERG, gedateerd den 18den en 24sten Januari, gewaarschuwd op zijn hoede te zijn tegen hunne aanslagen, daar het gebleken was, dat zij het op Deventer en Steenwijk gemunt hadden. Ook van de Landvoogdes ontving hij een waarschuwend schrijven van 24 Januari, en evenzoo van Schout, Burgemeesters en Raden van Amsterdam, onder dagteekening van den 26sten dier maand.

Reeds twee dagen later kon de Deventer Vroedschap aan die van Kampen berichten: „wy hebben in onse gevenckenisse behachtet etlicke van onsen burgeren ende ingeseten, bevleckt mitter error ende dwelinge der Anabaptistarum off Wederdoepers", terwijl een samenkomst der drie steden belegd is op Maandag 1 Februari in het klooster te Windesheim, om over hunne bestraffing te beraadslagen. Wat op deze bijeenkomst besloten werd, blijkt genoegzaam uit de terechtstelling van een viertal gevangenen, met name WILLEM GLAESMAKER, JOHAN LUBELEI, JOHAN VAN WIJNSSEM de Jonge en HERMAN SCHROER. Zij werden den 6den of 8sten Februari „mitten zwerde opten Brinck, in bywesen van vier of vyfhondert burgers, met oeren harnyss ende gewer gerust, gerichtet ende die lichaemen op die kolffbaen begraven". Zij waren, nadat zij hun vonnis hadden vernomen, het sacrament

van de mis blijven verzaken en hadden, toen deze in hunne tegenwoordigheid werd opgedragen, daaraan den rug toegekeerd en geweigerd te biechten. „Indien hun vonnis niet reeds was geveld", wordt aan het bericht hunner terechtstelling toegevoegd, „solden sy wellicht in den voiere verdelliget synnen geworden". Uit hetgeen zij bij hun voorafgaand verhoor verklaarden, bleek hoe groot het aantal Wederdoopers in Deventer was. Willem Glaesmaker noemde daarbij 47 personen, Johan Lubelei 50, Jan van Wijnssem 33 en Herman Schroer 27, grootendeels wel is waar dezelfde, die zij òf hadden zien doopen, òf van wie zij gehoord hadden, dat zij zich andermaal hadden laten doopen, òf althans den herdoop waren toegedaan. Daartoe behoorden ook Johan van Wijnssem de Oude en zijn vrouw, in wiens huis in de Waterstraat vergaderingen van Wederdoopers werden gehouden en ook gedoopt placht te worden. Ook hunne dienstmaagd, de zuster van Stoetenberentz, zooals Bernard Rothmann in de wandeling genoemd werd, had den doop ondergaan. Uit hunne verklaring bleek tevens, dat ook op den Enk voor Deventer, bij de kapel van Jeruzalem, zekere Herman Sassen den doop had toegediend, terwijl ook Adriaan van Amsterdam en Hendrik Kistemaker als doopers worden genoemd. De vier terechtgestelden waren vooraf eenige dagen in hechtenis en bij Cuert Berch in den kost geweest, Willem 13, Herman 10, Lubelei 7 en van Wijnssem 11 dagen, tegen drie stuivers Brabantsch voor ieder dagelijks.

De Magistraat liet het bij de terechtstelling van dit viertal niet, maar gaf zich alle moeite om nog anderen, van wier komst in de stad hij verwittigd was geworden, in handen te krijgen, met name zekeren Jellys Gallam en Jacob van Herwerden of van Antwerpen, die zich

ook Gosen van Winterswijk en Wolter liet noemen. Bij klokslag werd een premie uitgeloofd aan dengene, die deze Wederdoopers aan de justitie zou overleveren, en den 14den Februari werd bij Raadspublicatie verordend, „dat ghene burgeren offt ingesetene der Stad Deventer, geestlicken off werltlicken, sullen herbergen enige vrembde gasten, die uit anderen steden van der Doeperie off ander ketterie uitgelacht (d. i. gebannen) off ontweken synnen, ende dat sie die cedelkens van oeren gasten sullen brengen opt Raithuys voir 8 uren alle avondt, soe lange die gasten hier synnen, ellicker tyt by een pene van 10 heren pond, ende wanneer die dieners enigen aengripe doen, die selve nyet tbeloepen, dan oiren beveel laeten volletrecken". De genomen maatregelen troffen spoedig doel. Reeds den 12den Februari werd Jacob van Herwerden door Bernt harnasmaker, Tonnys Koepal en Peter Pannebecker, die hem „sochten ende te voirschyne brachten", aan de justitie overgeleverd. Uit zijn bekentenis, bij zijn verhoor afgelegd, bleek dat hij in de Betuwe was geboren, eertijds te Mariënweerd en op andere plaatsen organist was geweest en binnen Emden door Dirk Tasschemaker was gedoopt, toen de tocht naar het Bergklooster (bij Zwolle) door de Wederdoopers werd ondernomen. Johan of Hansken van Gelen had hem met een brief naar zijn vrouw Fenne gezonden, die zich te Deventer ophield, ten huize van een zekere waardin Digna, achter de Broerenkerk, en in wier woning Fenne en haar knecht op Dinsdag in den Vastenavond, 9 Februari 1535, door Jacob van Herwerden waren gedoopt. Ook Fenne werd gevangen genomen, maar de knecht wist te ontvluchten. Na vijf dagen in hechtenis en bij Cuert Berch in de kost te zijn geweest, werd Jacob van Herwerden op 17 Februari „met 't zwaard gejustificieert,

op een radt gelacht ende syn hooft op een staecke op gericht in den velde, tot een exempel ende terroer van allen menschen". JELLYS GALLAM, die zeven dagen in hechtenis was, maar omtrent wien niets anders bekend is geworden, onderging op dienzelfden datum hetzelfde lot.

Twee maanden later moest ook FENNE, JAN VAN GELEN'S vrouw, haar „Wederdoeperie" met den dood boeten. Zij werd den 17den April in den IJsel verdronken. Zij liet een op dienzelfden datum gemaakt testament na, waarin zij, „soe veer die eirsame Raidt will benedigen, dat sie aen die pennyngen opt Raithuys liggende beholden sall syn", bepaalde, dat haar arme, nog levende moeder daarvan zou hebben 10 Philippus gulden en haar zoon het restant, waarvan hij aan zijn zuster 40 Philippus gulden voor eens moest uitkeeren, die zij met het eigendom van het huis zou behouden, behoudens dat het testament, door haar biechtvader geschreven, in waarde zou blijven; terwijl zij HENDRIK VAN HOLTEN een goudgulden vermaakte en deze voor het onderhoud van haar zoon schadeloos zou gesteld worden. De Raad toch had de goederen van JAN VAN GELEN en zijn huisvrouw verbeurd verklaard en onder zijn beheer genomen. Hij kende daarvan, uit van GELEN'S huis, aan den Kameraar GERRIT CRIJT de twee jaar achterstallige cijns van 4 Vuyrijsers toe (Cameraarsrek. over 1534/35) en gaf den Kameraar ENGELBERT VAN DOETINCHEM last aan HENDRIK VAN HOLTEN, die FENNE'S zoon JACOB vier maanden in den kost had gehad, tegen een gulden 's maands, en waarvan hij uit het bij haar gevonden geld reeds 16 Snaphanen had ontvangen, nog de resteerende 24 stuivers Brabants uittekeeren (Cameraarsrek. over 1536/37). Ook besteedde de Raad in hetzelfde jaar nog $8^1/_2$ gg. om JACOB een

ambt te laten leeren (Cameraarsrek. van HENDRIK PLAETMAN over 1536/37), welk bedrag ook in het voorgaande jaar daarvoor te koste was gelegd, terwijl, blijkens de Cameraarsrekening van JOHAN VAN DOETINCHEM over 1544/45, aan JACOB VAN GELEN 6 gg. en aan JAN VAN LAER, den man zijner zuster, 10 gg. werden gegeven.

Deventers burgerij had alzoo van den 6den Februari tot den 17den April 1535, dus in ruim twee maanden tijds, niet minder dan zeven personen ter oorzake van de Wederdooperij zien ter dood brengen. De Overheid had getoond dat zij het zwaard niet te vergeefs droeg en een heilzamen schrik wist in te boezemen aan wie zich tot de Munstersche beweging voelden aangetrokken. Maar al had zij nu bij herhaling een afschrikwekkend voorbeeld gesteld, zij sloot nochtans het oog niet voor de mogelijkheid dat de gevloekte ketterij nog in stilte binnen hare veste mocht huizen. Uit de bekentenissen der terechtgestelden waren haar toch de namen van velen, die zich hadden laten herdoopen of de Doopersche beweging waren toegedaan, bekend geworden en waren haar ook van elders inlichtingen en waarschuwingen toegezonden. Allerlei bijzonderheden kwamen haar alzoo ter oore en, voor zoover zij onder het bereik van Schepenen en Raad vielen, werd in den loop van 1535 en volgende jaren arbitrair tegen de verdachten opgetreden.

WALRAVEN HERBERTZ VAN MIDDELIE had zich bij de eerste executie in het begin van Februari aanstonds uit de voeten gemaakt, maar was nauwelijks 14 dagen later te Utrecht in hechtenis genomen en daarna den 11den Maart veroordeeld om levend verbrand te worden met verbeurdverklaring van zijn goederen. Uit zijn verhoor bleek, dat hij vroeger, ten dage dat de brug door de

Gelderschen verbrand was, dus in 1521, in Deventer had gewoond en als pater in het „Joncfrouwenhuys" (het Juffer-Wibben-huis, Dumbar, Kerk- en Wereldl. Deventer I bl. 631), waarin arme klerken of scholieren gehuisvest werden, over 24 jonge personen gediend had. In 1526 was hij naar 't huis Nyenbeek getrokken, waar hij de kinderen van HENDRIK VAN STEENBERGHEN had onderwezen, maar vertoefde in dien tijd nog menigmaal in Deventer. Later was hij voor en tijdens het beleg dikwijls te Munster geweest, waar hij zich ook had laten herdoopen. Voorts verklaarde hij, dat nog te Deventer herdoopt waren DIRK HISSINK, een koopman, DIRK RAMMELMAN, JAN BITTER en zijn vrouw GEESE, waardin in de herberg In 't Lamken, in een klein straatje bij de Waag, en verder HENDRIK TESSCHENMAKER en zijn vrouw LYSKEN, waardin in 't Haesken, en DIRK VAN EMMERICK, een schipper.

Niet alleen uit Utrecht, maar ook van den Drost en Rentmeester te Ahaus ontving de Deventer Magistraat den 16den Juli 1535 inlichtingen, en wel omtrent CATHARINA SMYTS uit Stadtloen, de reeds genoemde zuster van ROTHMANN en dienstmaagd van JOHAN VAN WIJNSSEM den Oude. Zij was in diens huis, in tegenwoordigheid van Meester JURGEN BRANDEWIJN en HENDRIK VAN SASSEN gedoopt, gelijktijdig met JOHAN VAN WIJNSSEM, zijn vrouw BEATRIX en Juffer VRUSENN (Vriese) door HENDRIK HOGE den kanmaker, die uit Munster was gezonden en haar uit naam van haar broeder had gezegd, dat zij zich door hem moest laten doopen. Zij had, volgens hare bekentenis, over dien doop aanstonds berouw gevoeld, waarom de anderen, toen zij dit vernamen, haar vermeden en hunne plannen en aanslagen niet meer mededeelden. Ook zeide zij, dat in de Bergstraat, ten huize van zekeren DIRK HESSEL, geregeld 's avonds gedoopt werd en

dat een kramer, REMMERT aan de Poot, met zijn vrouw, twee zoons en eene dochter met haar man, te zamen 6 personen herdoopt waren, evenals de man en de vrouw op de Bisschopshof, (vermoedelijk dezelfde als GERT VAN ARMEL of ERMEL en mogelijk Schout of Ambtman van Colmschate), die door HENDRIK VAN ZUTPHEN, een klein snijdertje, die bij LUBELEI woonde, den doop ontvingen.

Ook omtrent JOHANNES VAN RIJSSEN werd uit Ahaus, waar hij op verdenking van Wederdooperij in hechtenis was genomen, ongeveer ter zelfder tijd bericht naar Deventer gezonden. Bij zijn verhoor had hij gezegd, dat hij zich voor 't Capittel van Deventer had verontschuldigd bij een Wederdooper in het Fraterhuis geslapen te hebben, en dat hij geen priester had willen worden om het misbruik van het dogma der mis, „wantte sullick sacrament unde kellick als de presterenn dem volck vor Got unde syn bloet schouwen laten, vor Got an to bedenn, dat selve holt he vor affgoderye unde mysbrueck".

De Deventer Magistraat werd op die wijze ook van elders goed op de hoogte gebracht van hetgeen binnen zijn muren met betrekking tot de Wederdooperij geschiedde. Hij zag zich in staat gesteld om streng toezicht te houden op wie van ketterij verdacht werden, als ook op die woningen, waarin de herdoop plaats had. Bij publicatie van den 20sten Juni 1535 verordende hij, dat daarom „alle die gene die uthgeweckene offte uthgelachte personen van desser Wedderdopynge ende anders huysde, haevede off herberge, gebrocken sall hebben syne borgerschap ende 25 olden Schilde, ende off ymant sulcke personen yn ennyghe huysen weste ontholde ende nyet en meldede, sall dair anne gebraken hebben 10 olde Schilde". En meer dan eens zag hij zich genoopt de vierschaar te spannen en over de verdachten of schuldig

bevondenen gericht te oefenen. Slechts dan waren Schepenen en Raad bereid tot eenige clementie, als hun de noodige waarborgen van berouw en beterschap werden gegeven.

Zoo werd dan ook ANNA VARWERS, de vrouw van SWEER KOSTERS, verdacht van Wederdooperij, den 8sten Juni 1535 uit de hechtenis ontslagen, omdat zij zwanger was, onder voorwaarde dat zij, haar vader GERRIT VARWER en zijn vrouw ALBERT, benevens JOHAN de baardscheerder op de Nieuwmarkt, gezamentlijk en elk afzonderlijk, hun goederen tot 200 oude Schilden als borg stelden, en zij onder eede beloofde zich voortaan, als een goed christenmensch behoort te doen, te zullen gedragen.

Ook de bovengenoemde GERT VAN ARMEL, op beschuldiging van Wederdooperij gevangen genomen, werd bij besluit van 23 Juli 1535 ontslagen en na het doen van oirvede vergiffenis geschonken, voor welke oirvede JACOB VAN ARMEL, JOHAN VAN ARMEL, JOHAN VAN RENEN en JOHAN DYLL moesten instaan, dat hij zijne belofte zou nakomen.

De reeds meergenoemde JOHAN VAN WYNSSEM de Oude en zijn vrouw BEATRIX, in hechtenis wegens het houden van Wederdoopersche samenkomsten in hun woning, waarbij zij zich ook hadden laten herdoopen, waren om hun hoogen ouderdom en „het gebreck vann rurynghe (beroerte), dat sy en JOHAN tweemael gehad hebben", op voorspraak van den Stadhouder ongepijnigd gebleven, maar werden op voorstel van den Raad en met toestemming van de Gezworen Gemeente en den Stadhouder, bij vonnis van een niet vermelden datum, vallende tusschen 23 Juli en 13 October 1535, alleen uit de stad gebannen.

Datzelfde banvonnis werd ook tusschen 18 December 1535 en 4 Februari 1536 uitgesproken tegen TRUDE,

weduwe van Dominicus, en Diever van Wyringen, die beide gevangen waren genomen wegens verdenking van Wederdooperij; zij moesten bij „schynender sonne uyther stadt van Deventer gebeide ind vryheyt, ind bynnen dren daegenn uyther lantschap van Averyssell vertreckenn".

Den 4den Februari 1536 trof ditzelfde vonnis Neyse Scroers, die mede in hechtenis was genomen, „so die selve mytter Luyterien merckelicken befaemt ind oick mede besacht ys erdoept tsynn," nadat zij onder eede beloofd had zich voortaan als een goed christenmensch te zullen gedragen.

Gerrit in de Vlockensack, wegens Wederdooperij gevangen genomen, werd „durch krenckte synes lyves ende bede van summygen gueden vrunden" niet gepijnigd, maar op 2 Maart 1537 uit de stad gebannen.

Op denzelfden dag werd ook Johan ter Poirten, om gelijke reden in hechtenis, het verblijf in Deventer ontzegd, nadat hij „ter pyne gestallt, de Wedderdopynghe geheell ende all verloent (verloochend) ende versaekett hefft, ende hem tzelve dyt maell met gnaden aversien is worden". Maar op voorspraak van den Stadhouder werd hem den 9den September 1537, en den 4den October ook aan Gerrit in de Vlockensack de inwoning in de stad weer vergund, op belofte dat zij zich als goede christenen zouden gedragen, terwijl den 24sten September dezelfde gunst ook aan Dirk Hissink werd betoond.

Reeds een jaar vroeger, den 4den Februari 1536, werd aan Gerlich Meler en Jan Mandemaker de terugkeer in de stad weder toegestaan, nadat zij zich van verschillende dolingen hadden gezuiverd en beloofd hadden zich van Luthery, Dooperie en dergelijke vrij te zullen houden.

Hendrik Hoge, de kammaker, die tweemaal in hech-

tenis was geweest, maar vergunning had verkregen om, na gebannen te zijn, weer in de stad te komen, als hij zich voor den Burgemeester zoude presenteeren en de artikelen des geloofs wilde bezweren, had daaraan geen gevolg gegeven en ging evenmin ter kerk, zooals hij beloofd had. Hij werd daarom op nieuw voor Schepenen en Raad gebracht en op verbeurte van lijf en goed den 16den Februari 1538 gelast onder eede te beloven zich voortaan als een christen te zullen gedragen.

Enkele dagen later, den 21sten Februari, werd Hans „bonettemaker", wegens oneerbiedig spreken over de H. Maagd en verdenking van Doopersche en Luthersche ketterij in hechtenis, tot boetedoening veroordeeld. Blootshoofds, met een brandende kaars in de hand, moest hij op den naastkomenden Zondag voor de processie om het kerkhof heen, uitgaan en op verbeurte van lijf en goed beloven zich te gedragen, zooals het een christen betaamt.

Het is alleszins denkbaar, dat de meerdere clementie, die de Overheid blijkbaar na het jaar 1535 betoonde, verband hield met de volslagen mislukking van het Munstersche avontuur. De oprichting van het Koninkrijk Sion, het Nieuwe Jeruzalem, was op een bittere teleurstelling uitgeloopen. Van de verwachting omtrent het ophanden zijnde Duizendjarige Rijk was niets gekomen. De fanatieke heethoofden, die er met zooveel geestdrift van hadden geprofeteerd en met den moed der wanhoop voor hadden gestreden, te vergeefs uitziende naar de hemelsche scharen, die hen te hulp zouden komen, hadden er het leven bij ingeboet. Er was voor de wereldlijke Overheid geen reden meer om diegenen, die zich door de Doopersche beweging hadden laten medeslepen, nog met de uiterste gestrengheid te behandelen. Zij kon zich in het bestraffen der afgedwaalden met boetedoening of

uitbanning vergenoegen, het beulszwaard laten rusten en zelfs na korter of langer tijd de uitgebannenen den terugkeer in hun woonplaats vergunnen, waar ook zelfs de Stadhouder voor begenadiging der veroordeelden had gepleit. Zoo schenen orde en rust in Deventer teruggekeerd.

Maar, zooals de vonk, die onder de asch verborgen, blijft smeulen, was de geestdrijverij nog niet voor goed geweken en het met de ketterij allerminst gedaan. Schepenen en Raad zijn er zich blijkbaar wel van bewust geweest, want zij vonden het noodig, in aansluiting aan een plakkaat der Keizerlijke regeering van 15 Februari 1538 tegen de ketterij, den 17den Maart daaraanvolgende een publicatie uittevaardigen, waarin gelast werd, boeken of prenten, die in de laatste drie jaren waren gedrukt, bij den Burgemeester indertijd te brengen om gevisiteerd te worden. Zij herhaalden deze verordening nogmaals in 1540 of 1541, met expresse vermelding der kettersche schrijvers, nadat hun den 2den November 1540 door den Stadhouder van Overijsel een nieuw Keizerlijk placcaat van 22 September van dat jaar was toegezonden. En krachtens deze bepaalde boekencensuur, werden in 1541 door Visbeek, (waarschijnlijk Johan van Vischbeke, Kanunik van 't Lebuïnus-kapittel en Vicaris van den proost Johan Haneton), Mr. Jasper Zwane, pastoor der Lieve Vrouwekerk, en andere geleerden, aan een „vrembden boickvoirer boicken affgenomen".

Niet lang daarna bleek het, dat te Deventer inderdaad de Munstersche geest nog nawerkte in eenige aanhangers van de beruchte sekte van Jan van Batenburg, een man, die zich van Godswege geroepen achtte het rijk van Christus te herstellen en diefstal, roof, brandstichting en moord geoorloofd noemde, waar het de vijanden van zijn geloof gold, omdat het geroofde alleen de echte kinderen Gods

toekwam. Twee gebroeders ROLEFF en JOHAN MORVELDINCK, geboortig van Emlicheim bij Coevorden, geraakten in hechtenis, nadat zij te voren te Wilp, Warnsveld, Voorst, Beekbergen en elders in den omtrek de kerken hadden bestolen, de kelken en monstransen hadden geroofd en daarna in 't Bentheimsche hadden verkocht. ROLEFF had zich een tijd lang te Deventer opgehouden in een woning in de Bisschopsstraat, die hem door zekeren PETER VAN ORCK, die zich ook PETER VAN NOERICH noemde, maar eigenlijk GERDT EILKEMAN heette, was overgelaten. Beide broeders waren herdoopt, even als hunne vrouwen, als ook nog een andere broeder EGBERT. Met nog meer sectegenooten hadden alle drie deel genomen aan diefstallen en moorden in hun geboorteplaats Emlicheim, terwijl het hier en elders geroofde door CORNELIS APPELMAN, een hunner hoofden, werd verkocht. Uit het alzoo verkregen geld lieten zij te Deventer Jochemsdalers en Schrickenbergers slaan, die in GERDT EILKEMANS woning, wanneer hij „szodane gelt uth der Munte erlanget hadde", onder elkander werden verdeeld. Om hun misdaden werden ROLEFF en JOHAN MORVELDINCK den 17den Mei 1542 te Deventer onthoofd en op een rad gelegd, terwijl op de galg, waaraan hun lijk werd gehangen, boven ROLEFFS hoofd een kelk en monstrans werden geplaatst.

Van de andere leden der Batenburgsche secte is, zoover wij weten, alleen nog een zekere JORDEN HENDRIKSEN, uit Goor afkomstig, te gelijkertijd te Deventer in hechtenis geweest. Zooals verscheidene andere sectarissen, veranderde hij veiligheidshalve meer dan eens zijn naam en komt dan ook voor als JORDEN SOMYCKRAEDT en HENRICK VAN GOIR. Uit een missive van Haarlem aan Deventer van 25 Mei 1542 blijkt, dat hij eenige jaren te voren, in Haarlem wonende, te vergeefs getracht had

zijn vrouw GRIETE JACOBS tot den herdoop te bewegen, waarop hij haar verlaten en een andere vrouw had genomen, wat volgens de Munsterschen en Batenburgers, bij verschil in geloof, veroorloofd was. Hij geraakte wegens zijn kettersche gevoelens den 22sten Februari 1542 te Deventer in hechtenis, maar werd den 28sten Juli op voorspraak van de steden Arnhem en Goor en ter instantie van zijn vrienden en verwanten uit de gevangenis ontslagen. Hij had toch van wege de Keizerlijke Majesteit door tusschenkomst van zijn bloedverwanten te Goor, remissie voor zijn herdoop ontvangen bij een „prynssepaell breff", die aan den Deventer Magistraat was opgezonden en door het Hof van Holland „vur gueth ende oprecht gekandt" was. De Magistraat begenadigde hem uit dienhoofde en onder belofte zijnerzijds, dat hij zich als een goed Christenmensch zou gedragen. Aan deze belofte is hij echter niet getrouw gebleven. Een Haarlemsche missive van 26 Mei 1544 toch deelt mede, dat hij „zeedert zijn remissie in zyn kettery gebleven ende gecontinueert" is, zijn naam weer had veranderd en, naar men had vernomen, zich weer in Deventer ophield.

Na de terechtstelling van JAN VAN BATENBURG, die in 1538 op het kasteel te Vilvoorde in Brabant gevangen werd gezet en kort daarna ter dood gebracht, gingen vele zijner aanhangers over tot de secte van DAVID JORIS, een man, wiens leer in menig opzicht bedenkelijk was, maar die evenmin met de gewelddaden der Munstersche Wederdoopers als met die der Batenburgers instemde. Op grond van hem te beurt gevallen openbaringen, geloofde hij geroepen te zijn het nieuwe tijdperk van den Heiligen Geest aan de wereld te moeten verkondigen, waarin nog beter dan in het Mozaïsche en

in dat, hetwelk door de prediking van Christus en de Apostelen was ingeleid, de volle heerlijkheid van Gods openbaring zou worden aanschouwd, en die daarbij zijn eigen mystieke aspiratiën boven het gezag van den Bijbel stelde. Omstreeks 1539 kwam hij ook in Deventer, waar hem, op wiens hoofd een bloedprijs was gesteld, een veilige schuilplaats was toegezegd. Hij had zich daarin echter teleurgesteld gezien en was uit dien hoofde na eenigen tijd weer vertrokken. Een zekere Jurriën Ketel, door hem van een ergerlijk leven tot bekeering gebracht en sedert een zijner trouwste aanhangers, was met hem te Deventer gekomen, maar blijkt daar als „laken off zyden-laickenkoeper" te zijn blijven wonen en naar vermogen de zaak van het David-Jorisme te hebben bevorderd. Daartoe zorgde hij voor den druk van David Joris' berucht Wonderboek, waarvan de eerste uitgave in 1542 zonder vermelding van naam en plaats uitkwam. Maar in 1544 omtrent Pinksteren, in dat jaar vallende op 1 Juni, werd hij in hechtenis genomen. De Graaf van Buren, Stadhouder van Friesland en Overijsel, had aan de drie Overijselsche steden een opgave verstrekt van die Overijselaren, die Cornelis Appelman, de reeds genoemde aanhanger der Batenburgsche secte, het aankleven van David-Joristische, Batenburgsche en Mennonitische gevoelens ten laste had gelegd, toen hij te Utrecht gevangen en in verhoor was genomen. Tot deze behoorde ook Jurriën Ketel. Met zijn vrouw en nog drie andere vrouwen in hechtenis genomen en onder bewaking der stadsdienaars gesteld, die hen op stadskosten hadden te spijzigen, bleek het bij zijn verhoor, ondanks dat hij tot vier- of vijfmaal werd gepijnigd, dat hij geen Batenburger was en hem alleen de ketterij van het David-Jorisme te laste gelegd kon worden. Het meeren-

deel van de Deventer vroedschap, waartoe ook de Hervormingsgezinde Schepen JOHAN VAN DOETINCHEM behoorde, zou dan ook allicht een zachter vonnis over hem hebben geveld, zooals het in een merkwaardig verhaal van een oor- en ooggetuige van de terechtstelling heet, indien het Hof van Brussel niet „scherpelijk geschreven hadde datse hem ombrengen ende dooden soude". Na twaalf weken en één dag in hechtenis te zijn geweest, werd hij uit de gevangenis naar des Bisschops-hof geleid en de vierschaar over hem gespannen. Daar beleed hij, dat hij van de secte van DAVID JORIS was, zijn boeken had gelezen en doen drukken, van hem niets dan goeds, namelijk Gods woord, had geleerd, en elf jaar geleden herdoopt was, terwijl zijn eerste huisvrouw ELSKEN te dier zake te Utrecht was verdronken (18 Juli 1539). Niettemin luidde het vonnis „dat men hem syn hooft afhouwen ende het lichaem op een ongewijde plaetse begraven soude". Op den 9den Augustus onderging hij „vrolyck ende blyde in synen Godt" en na tot vijf of zesmaal toe op de knieën liggend, geroepen te hebben: „o Heere, in uwe handen beveele ick mynen geest", den marteldood.

„Ein brief tot synder huysfrouwen geschreven in sijn leste ure" is ons bewaerd gebleven. Om den innig vromen geest, die daaruit spreekt, moge hij hier volgen.

„Mijn weerde, lieve huijsvrouwe, ick doe u uut dat binnenste mijnes herten duysent goeder nacht seggen unde begeer van u ommer der liefden willen, die ick tot dij und dijne kinder gehadt hebbe, dat gij u willen vroom und oprecht vor alle menschen draegen und wilt juu mijne kinderen (so u Godt daerbij blijven laet) in Godts vreese unde tot sijnder eeren opbrengen, unde untslaet u aller unnutter dingen, de niet vorderen tot

der salichmakinge Godts, unde wilt u troost alleenigen op Godt setten, dat laet vortan u mann sijn, der bevele ick u oock uth gantser herten. Leve vrunt, ick begeer dat gy oock doch mijnder moeder wilt gedencken, want se umme mijnentwillen smerte hefft gehadt. Nu ghij kent mijn herte, darna ordelt und gedenckt oock niet dat ick mij well met woorden an u ontgaen hebbe, maer vergevet het mij, ick heb u overlange vergeven. O Heere, ontfermt u onser na u grote barmhertigheit, dus na hebbe ick mijnen strijdt te ende gehadt. Mijn leve LUTGER, so gij het doen kont, so wolde ik well dat mijn dochter ELSEKEN, dat to Hoerne woont, ein gedachtnuss van mij hadde dat se mijnder gedencken mochte, doet na juwer beleeftheit. De Heere sal met u zijn. Amen. Ik hebbe so mennigen doot gestorven eer ick sterve, dat ick u niet all schrieven kan. Geschreven in mijn leste uure".

Er waren te Deventer nog meer Batenburgers en David Joristen dan JURRIËN KETEL. In de confessie van WILLEM DIRKSZ. ZEYLMAICKER van Amsterdam, „penninckmeester", worden als zoodanig genoemd PETER VAN ORCK, uit de Bisschopsstraat, dezelfde als de reeds bovenvermelde GERDT EIKELMAN, ook onder den naam van PETER VAN NOERICH, GERYT LEERMAERS of HENRICK voorkomende, voorts HENRICH GOUTSMIT, Mr. HANS DIE WAEL, „der stadt busmeyster", alsmede CHRISTOFFEL VAN ZUTPHEN.

De uitgave van DAVID JORIS' Wonderboek door JURRIËN KETEL, bracht ook den drukker er van, DIRK VAN BORNE, in hechtenis. Nog vóór KETEL ter dood was gebracht, werd hij omstreeks half Juli 1544 gevangen genomen, ten gevolge van een op aanschrijving der Landvoogdes ingesteld onderzoek naar dengene, die het Wonderboek had gedrukt. Bij de procedure trad de Officiaal te zijnen

gunste voor den Raad op. Hij verklaarde dat het Wonderboek door hem en de monniken in het Minderbroederklooster was gelezen, maar dat zij er niets in gevonden hadden, dat tegen de Sacramenten der Kerk was, en dat het boek „niet doet dan dat het moralizeert, allegorizeert en van saecken der Gotheyt spreeckt, die boven des druckers verstant sijn"; en als het, zooals de Raad op grond van het schrijven van „eenen doctor van Groeningen" tegenwierp, „met sulche grouwelicke ketterijen vervult is, als oyt op aerden gheweest zijn", dan, zeide de officiaal, „sijn sulcke erdommen boven des druckers ende uwer aller verstant", en „solde der drucker om sulcke ketteryen sterven, so most hy se eerst kennen, verstaen ende verantwoorden; want het is niet billigh dat yemant sterve om een verborgen opinie, die in een boeck sonder syn weten bevonden worde"; waarop eenigen uit den Raad niets anders zeiden dan: „is het boeck niet Luthersch, waerom hebben wij den man dan gedoodet?" Dirk de Borne bleef echter meer dan een half jaar in hechtenis; maar nadat de Gezworen Gemeente den Raad op 19 December 1544 verzocht had den man zooveel mogelijk gratie te verleenen, werd hij bij vonnis van 24 Januari 1545 voorloopig uit zijn gevangenschap ontslagen, op voorwaarde „dat hy burge ende geloeve stellen sall voir lyff ende voir guet, dat hy ut der Stadt Deventer nyet ontwycken en sall, oick ut sinen huyse nyet gaen en sall, dan by wille van Scepe ende Raidt". Henrick Momme en Jan Breda bleven daarvoor borg. Den 11den Augustus kreeg hij verlof weer uit te gaan en zijn nering te doen, maar „alle spoell, alle wynherbergen ende bierherbergen in Deventer" werden hem verboden. Ook voor de nakoming dezer voorwaarden bleef Jan Breda borg.

Niet bij Dirk de Borne alleen waren geschriften van David Joris uitgekomen. Ook bij Albert Paffraedt had Jurriën Ketel in 1539 en 1542 eenige zijner kleinere tractaten ter perse gelegd. Zoodra zijn vakgenoot in hechtenis was genomen, had hij, uit vrees dat hetzelfde lot hem mocht treffen, de wijk uit de stad genomen en zich naar een zuster begeven, die in het convent Syon van Reguliere kanunnikessen, buiten Doetichem woonde. Hij was echter spoedig gevat en naar Arnhem gebracht, waar hij den 9den Juli 1544 voor Kanselier en Raden van Gelderland in verhoor werd genomen. Hij verklaarde daarbij dat Jurriën Ketel en eenige anderen hem verzocht hadden drie boekskens te drukken, die, naar hun zeggen, niets suspects behelsden. Maar gelezen had hij ze zelf niet en hij wist ook niet wie ze gemaakt had; met het drukken er van had hij geen andere bedoeling gehad dan „alleyn om zijn broot te wynnen", en daarvoor 10 of 12 keizersguldens ontvangen. Bij een later verhoor deelde hij mede, dat hij van die boekjes een exemplaar in zijn huis had gehouden, maar alle overige exemplaren aan Jurriën Ketel en zekeren Hans (de Wael?) had overgeleverd, zonder er eenige van in 't particulier verkocht of verspreid te hebben. Bovendien verklaarde hij nooit van iemand te zijn aangezocht om zich te laten herdoopen of eenige andere secte aan te hangen, „so hij voir eijn vrom man ende der stad Deventer toegedaen bekent was". Het Hof van Gelderland, overwegende dat hij tegen het keizerlijk gebod in, ettelijke boekjes, de H. Schrift betreflende, had gedrukt, zonder zijn naam of dien van den schrijver noch ook de plaats van uitgave daarop te vermelden, veroordeelde hem den 31sten Juli 1544 om daags daarop vóór de algemeene processie binnen Arn-

hem blootshoofds uit te gaan, in een linnenkleed, met een brandende waskaars in de hand, welke hij bij het terugkeeren der processie in de kerk, voor het heilige Sacrament op de knieën gevallen, moest plaatsen, om daarna weer op de poort (waar hij in hechtenis was gebracht) terug te keeren, tot hij de kosten zijner gijzeling zou hebben betaald.

Het was, zoover bekend is, het laatste vonnis, dat met betrekking tot de Doopersche beweging en daarmede verwante ketterijen binnen Deventer, werd geveld. Het Munstersche avontuur, de Batenburgsche geweldenarij en het mystieke David Jorisme waren door de krachtige hand der wereldlijke overheid op bloedige wijze onderdrukt. In den korten tijd van 1535 tot 1544 waren te Deventer tien personen wegens hunne ketterijen ter dood gebracht, verscheidene andere gebannen of op eenige andere wijze gestraft, terwijl menigeen veiligheidshalve de stad ontweek. Van den Dooperschen geest, die de gemoederen zoozeer in beroering had gebracht, viel daarna weinig meer te bespeuren. Schepenen en Raad konden zich in de volgende jaren bepalen tot het afkondigen van verordeningen tegen het drukken, schrijven of verkoopen van verboden boeken en het houden van kettersche vergaderingen en scholen. Zij deden het echter niet geheel met instemming in de hun van hoogerhand voorgeschreven bestrijding der ketterij, maar publiceerden uit de plakkaten der Hooge Overheid slechts datgene wat hun raadzaam voorkwam en minder de „gereprobeerde secten", dan wel het zedelijk leven hunner burgers en de orde en rust binnen de stad betrof. Zij waren dan ook zoo weinig met geestdrift voor de handhaving der oude leer bezield, dat zij in 1555 een exemplaar van de „Leken Wechwijser" van Anastasius Veluanus, den pastoor van

Gardereu, lieten aankoopen „om te probieren" en er den verkoop niet van verboden, maar zelfs, op aanbeveling van MELANCHTON, aan een „schamelen weduen tot oir soens onderhaldingen totter scholen" in 1556 de niet onbeduidende som van 24 pond schonken. Maar wel traden zij krachtig op, toen in het laatst van September in de onmiddellijke nabijheid der stad een aantal hooibergen in brand waren gestoken en daarbij een brief was gevonden, waarin de burgers gelast werden op een nader aangeduide plaats en tijd een groote som gelds neer te leggen. In een, in December daaraan volgende op de Stadsweide gevonden brief maakten de daders van den moordbrand zich zelf bekend als de zoons, broeders, neven en vrienden van de gebroeders MORVELDINK uit Emlicheim in het Bentheimsche, wier terechtstelling wegens Wederdooperij en kerkschending in 1542 zij hadden willen wreken. Om het binnensluipen van Anabaptistische geestdrijvers, als de aanhangers der Batenburgsche secte te beletten, kondigden Schepenen en Raad nu af, dat wie sinds 1550 in de stad waren komen wonen binnen 14 dagen voor de Burgemeesters moesten verschijnen met „guede certificatie" omtrent hun vroeger verblijf, hun herkomst en gedrag, op straffe van 10 Heerenpond en uitwijzing uit de stad binnen 14 dagen. En bovendien werd ieder burger gelast schriftelijk opgave te doen van inkomende vreemdelingen, aan wie zij huizen of kamers verhuurden, en iederen avond de namen op te komen geven van de bij herbergiers of particulieren vertoevende gasten. Uit dien hoofde werd dan ook den 9den September 1560 zekere WICKE JACOPSEN van Anjum, die bij nacht in de stad was gekomen en in een heimelijke school was gevonden, in het bezit zijnde van ettelijke verboden boeken, en daarom in hech-

tenis was genomen, voor altijd uit de stad gebannen. Wat er in de eerstvolgende jaren te Deventer ter wille van het geloof te doen was, droeg geen Anabaptistisch karakter. Het Calvinisme deed er zijn intrede. De Hervormde partij begon haar strijd om de zegepraal.

II. Bloedgetuigen[1]).

Het tijdperk der Spaansche heerschappij en inzonderheid het schrikbewind van den Hertog van Alva heeft ook Deventer's burgerij bange en bloedige dagen doen beleven. Met uiterst strenge hand werd te keer gegaan tegen allen, die zich tegen 's konings mandamenten en voorschriften verzetten of zelfs maar van verzet verdacht werden. Alle heimelijke of openlijke samenspanning tegen het heerschende gezag werd krachtig onderdrukt en wie als afvalligen van de Katholieke Kerk en aanhangers der ketterij werden aangeduid, moesten het welhaast met hun vrijheid en hun leven boeten.

In het laatst van 1570 werkten een tweetal gebeurtenissen samen om de wereldlijke en kerkelijke overheid de straffende hand naar de schuldig geoordeelden te doen uitstrekken. Den 30sten October van dat jaar had Aegidius de Monte, als plaatsvervanger van Johannes Mahusius, die trouwens nooit bezit had kunnen nemen

1) De hoofdbronnen voor het hier beschrevene zijn: T. J. van Braght, Martelaers-Spiegel der Doopsgezinde of Weereloose Christenen, 2de dr., Amsterdam 1685 fol.; W. Nagge, Historie van Overijssel, uitgeg. d. F. A. Hoefer (Werken d. Vereen. tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis) Zwolle 1908, 8° 2de Dl. bl. 382 v.v., maar vooral J. Revius, Daventria illustrata, Lugd. Bat. 1651, 4°, pag. 437—441. Zie verder A. te Boecop, Uittreksels uit zijn Dagboek, en Blaupot ten Cate, De Doopsgezinden in Friesland, Groningen en Overijssel.

van den hem opgedragen bisschopszetel en daarvan ten slotte afstand deed, zijn intrede als bisschop van Deventer gedaan. In de instructie, hem van wege den koning door den hertog van Alva overhandigd, was hem onder meer, voorgeschreven „onderzoek te doen naar degenen, die met ketterije besmet of van ketterije verdagt zijn, en tegen hen naar de form der rechten te werk te gaan". En de burgerij kon er zich op voorbereiden, dat hij te dien opzichte niet in gebreke zou blijven.

Maar bovendien was kort daarop een poging van den Prins van Oranje om Deventer, en evenzoo Zutfen en Kampen, in zijn macht te krijgen, bekend geworden. Door tusschenkomst van zekeren Hendrik Wessels, schipper van een Rijnaak, en ook van Andries Arler, had de Prins zich heimelijk met eenige burgers in betrekking gesteld om hem de stad in handen te spelen, als hij met zijn leger naderde. Maar de aanslag werd door sneeuwstormen en overstrooming van het land tusschen Wezel en Deventer verijdeld. Pacieco, de bevelhebber der stad, was met het plan bekend geworden en liet, op het vermoeden dat zij er iets van afwisten, eenige burgers gevangen nemen. Het eerst Gijsbert Glashorst, zoon van den ontvanger der pachten. Hij bekende met 's Prinsens voornemen bekend geweest te zijn en over en weer brieven te hebben overgebracht, maar noemde ook als zijn medeschuldigen Jacob van Dykhuyzen, Bernardus Voet, Johan Coninck, een bakker, Mr. Hendrik Coq, een herbergier, en Rutger, opzichter over de kraan. Met hen werden ook gevangen genomen Johannes Buning de keldermeester, nog een herbergier, die op den Lichtenberg buiten de stad woonde, en zekere Wolmer, bijgenaamd de Nap-Schraper. Maar deze twee laatsten werden spoedig, als niet in de zaak betrokken, in vrij-

heid gesteld. Het waren alle eerlijke en rechtschapen menschen, van wie niemand gelooven kon, dat zij schuldig waren. Zij werden allen nochtans op de afschuwelijkste wijze gepijnigd, geradbraakt, geschroeid, de schenen met brandende pek overgoten of met de handen op den rug gebonden opgehangen. Geen van allen lieten zich een bekentenis ontwringen. Bernard Voet en Johannes Coninck bezweken onder de marteling. Zij werden eerst op een eerlijke wijze begraven, maar daarna weder uit hun graf gehaald en hun naakte lichamen aan een galg gehangen. Jacob van Dykhuizen en Rutger werden onthoofd. Nadat Hendrik Coq, aan den galg gehangen, den geest had gegeven, werd zijn lijk afgenomen, op ruwe wijze mishandeld en daarna op nieuw aan de voeten opgehangen. Ten slotte ontging Gysbert Glashorst, die de anderen had verraden en daardoor de oorzaak van hun dood was geworden, zijn verdiende loon niet. Op een gevlochte, teenen hord gebonden, werd hij door een daarvoor gespannen paard door de straten gesleurd en daarna levend gevierendeeld. Een deel van zijn bloedig lijk werd vervolgens aan een der vier pooten gehecht.

Door het verscherpte optreden der kerkelijke overheid en de wreedaardige wijze, waarop het Spaansche bestuur de burgers, die geacht werden in den voorgenomen aanslag van den Prins betrokken te zijn geweest, had om hals gebracht, waren de hartstochten der woeste krijgslieden ontketend.

Nadat zij hun slachtoffers vermoord en hun bloed hadden zien vloeien, was hun bloeddorst nog niet bekoeld. Het zou weldra een schrikkelijke waarheid blijken, dat de tijger, die eenmaal menschenvleesch heeft geproefd, er belust op blijft. Den 11den Maart 1571 hadden de Spaansche soldaten zich met een steekgevecht vermaakt, waarbij het ruw was toegegaan. Nog verhit van den

drank, trokken zij in den stormachtigen voornacht de straten door, drongen hier en daar van huis tot huis de woningen der burgers binnen, doorzochten ze overal en voerden alle ketters, die zij vinden konden, met zich mede.

Het waren 12 Anabaptisten, die zich niet zooals anderen nog in tijds hadden weten te verbergen of de vlucht te nemen, hun goed aan de roofzucht der soldaten prijslatend; zes mannen en zes vrouwen, met name YDSE GAUKES, een schipper, en DIRK WESSELS, beide met hunne vrouwen ANNA en JOHANNA, HARMEN een wever (ook door VAN BRAGHT een „verwer" genoemd), BRUIJN en ANTONIE, beide wevers, KLAAS OPREIDER, LYSBETH en CATHARINA SOMERHUUS, dochters van den Stadsschrijver ALBERT SOMERHUUS, LYNTJE JORIS en haar dochter TRIJNTJE. Zij werden alle naar den Noordenbergertoren gebracht en ieder in een hok van acht voet in omvang opgesloten, waar zij echter slechts door dunne houten schotten afgescheiden, elkander zien en met elkaar spreken konden. Inkerkering gold dan ook niet zoozeer als straf, maar als middel om het ontvluchten te beletten, waardoor niet alle verkeer met de buitenwereld uitgesloten was. De gevangenen konden van tijd tot tijd bloedverwanten of vrienden bij zich toegelaten zien, brieven ontvangen en zelfs schrijven en verzenden, en daaruit heel wat vertroosting en bemoediging putten. Het is met die toelating de rechterlijke overheid ongetwijfeld ook dikwijls te doen geweest, om nog andere verdachten op het spoor te komen of nadere inlichtingen omtrent de inhechtenis zijnde personen te verkrijgen. Om het ontvluchten van andere ketters te voorkomen, werden, na de gevangenneming van het twaalftal Anabaptisten, de stadspoorten eenige dagen achtereen gesloten en kondigde de Overheid af, dat men niemand verborgen

mocht houden en aangifte moest doen van hen, aangaande wie men wist waar zij zich verscholen hielden. Die maatregel leverde echter geen resultaat op. Niemand had lust den verrader te spelen, zoodat, wie er kans toe zagen, de vlucht namen.

Voor de gevangenen begon nu een tijd van gruwzaam lijden en zware geloofsbeproeving. Van Braghts Martelaerspiegel en vooral het daarin voorkomende drietal brieven, door IJdse Gaukes uit den kerker aan zijn broeders en vrienden gezonden, stellen ons daarmede in kennis.

Wij vernemen daaruit, dat bij het verhoor, dat zij ondergingen, aanvankelijk slechts een viertal onwrikbaar aan hun geloof getrouw bleef. Maar de overigen en vooral de vrouwen, werden afvallig, sommige hunner nog vóór zij gepijnigd waren. Welhaast echter keerden de meesten tot hun geloof terug, hetzij dat zij nu weerstand boden aan wie hen tot afval vermaanden, dan wel begrepen dat zij toch zouden moeten sterven. Van Harmen de Wever wordt gezegd, dat hij reeds was afgevallen vóór hij voor de vierschaar van Schepenen en Raad was gebracht, daar hij alzoo hoopte er het leven af te zullen brengen. Maar bovendien gaf hij zijn medegevangenen groote ergernis en verdriet door zich in den kerker met dobbelspel bezig te houden en er op te pochen, dat hij zijn vrouw, als hem de gelegenheid gegeven werd haar te spreken, wel tot het Christelijk, namelijk het Roomsche geloof, zou weten te bekeeren. Over deze onbeschaamdheid door een zijner medegevangenen ernstig berispt, schepte hij daarin nochtans een even rampzalig als kortstondig vermaak. Toen echter voor hem het beslissende uur der terechtstelling gekomen was, heeft hij zich, zooals van Braght verzekert, kloekmoedig gedragen en zijn geloof gestand gedaan.

De vroedschap en de Spanjaarden lieten niets onbeproefd om het proces zoo wreed mogelijk te doen zijn, en de Bisschop, de pastoor en de Franciscaner monniken deden al hun best om de ketters te overreden. Zoo wezen zij, naar IJdse Gaukes mededeelt, op zekere Maria Becker als een navolgenswaardig voorbeeld, die haar ketterij wel niet dadelijk had afgezworen, maar haar verzet had moeten opgeven, toen zij niets meer tegen de woorden van den priester had weten in te brengen. Maar Catharina Somerhuus wist den pastoor wel te woord te staan, toen deze uit het Oude Testament de waarheid van het Katholieke geloof wilde bewijzen, en zeide dat zij het met het Nieuwe Testament hield en toonde daaruit de onjuistheid en domheid zijner beweringen aan. Op een anderen tijd kwamen twee bagijnen en knoopten met een der gevangenen een gesprek aan over den wederdoop. IJdse Gaukes nam daarop het woord, vragende of men ook iets anders dan menschen mocht doopen. Neen, geen beesten was het antwoord, waarop hij zeide: waarom doopt gij dan klokken? Dat is een oud gebruik, zeiden zij, als het kwaad weer is, zoo luiden wij, daarmede vergaat het. Jawel, liet IJdse Gaukes volgen, als 't meest gedaan is, dan begint gij te luiden en meent dat het helpt. De bagijntjes zeiden dat het niet goed was, dat het volk bij hem kwam. Op allerhande wijzen trachtten de geestelijken het hen moeilijk te maken, door allerlei slinksche vragen in het nauw te brengen en tot afzweering van hun geloof te dwingen. Maar te vergeefs. Tehuis in den Bijbel, zooals inzonderheid IJdse Gaukes bleek te zijn, wisten zij tegenover de priesters hun geloof krachtig te verdedigen. Ook diegenen, die aanvankelijk hun geloof hadden verzaakt, deden, toen zij door geloofsgenooten in den kerker werden

bezocht, de belofte tot hun vroeger geloof terug te zullen keeren, als zij uit de boeien mochten geraken, maar moesten weldra van de monniken vernemen, dat zij niet minder dan de overigen, indien al op een andere wijs, ter dood gebracht zouden worden. Zoo gingen verscheidene weken voorbij.

Den 14/24sten Mei traden eenige monniken den kerker binnen om den gevangenen hun doodvonnis aan te zeggen en hen te vermanen zich daarop voor te bereiden. De terechtstelling zou den volgenden dag plaats hebben. Te vergeefs beproefden zij nog hen tot verloochening van hun geloof over te halen en gingen eerst tegen middernacht heen. Den volgenden morgen tegen vier uur keerden zij weder, omdat het uur voor de voltrekking van het vonnis daar was.

De beide wevers Bruijn en Antonie werden nu met de vrouwen van Dirk Wessels en IJdse Gaukes en de gezusters Somerhuus uit den kerker gehaald. De mannen zagen er zeer bedrukt uit en spraken geen woord, maar de vrouwen gingen nog met vele woorden tegen het geen de monniken tot hen zeiden, in. De beide zusters Somerhuus hieven, toen zij hand aan hand den kerker verlieten, het lied aan: „Myn Godt, waer sal ick hene gaen". Alle zes werden aanstonds op een wagen naar de gerechtsplaats op den Brink gevoerd. Catharina Somerhuus, de jongste der zusters, werd het eerst op het schavot gebracht, waar haar het vonnis werd voorgelezen. Het luidde dat, als zij tot het Katholieke geloof wilde terugkeeren, zij door het zwaard zou sterven, maar indien niet, levend verbrand zou worden. Had men wellicht gehoopt, haar als de jongste het gemakkelijkst tot afzwering van haar geloof te zullen overhalen, moedig verklaarde zij daartoe niet genegen te zijn, maar bij de

waarheid te willen blijven en noemde het ronduit leugens, waarmede de monniken omgingen. Zij werd toen weer van het schavot gebracht, terwijl haar een prop in den mond werd gestopt, om niet tot de omstanders te kunnen spreken.

Bruyn en Antonie beklommen nu het schavot en werden een voor een onthoofd. Zij hadden toch hun herdoop verzaakt en het pausdom weder aangenomen, zoodat zij den vuurdood niet ondergingen. Zonder een woord tot hun beulen of tot de menigte te spreken, — één van beiden hoorde men alleen zeggen: „o Heer, wees mij genadig!" — stierven zij.

Er verliep eenige tijd eer men tot het verbranden der anderen overging. Het scheen dat men eenige beroering onder het volk vreesde, en achtte het althans raadzaam, dat de monniken de menigte vooraf toespraken. Deze richtten zich daarom tot de omstanders met de vermaning hunne kinderen van den omgang met zulke ketters af te houden, en ook geen aanstoot te nemen aan de brandstapels, die men ging ontsteken. Deze strafoefening toch was 's Keizers wil en daarom moest men allerminst oproer maken. Inmiddels werden Dirk Wessels en Harmen de Wever [1]) van den Noordenbergertoren gehaald. Men had hun mond toegestopt, maar zij gaven nu door wenken en gebaren aan de menigte te kennen, dat zij goedsmoeds waren. Naar de paal geleid, deed Harmen geknield een stil gebed, dat den beul wat lang duurde, waarom hij hem tot opstaan aanporde. Hij stelde zich nu kloekmoedig aan de paal. Terwijl hij daar aan vastgebonden werd, knielde ook Dirk Wessels neer om te bidden, stond daarna op, omhelsde en kuste Harmen en

1) Van Braght noemt hem hier een „verwer".

spoorde hem, de hand naar den hemel opstekende, tot standvastigheid aan. Ook hij plaatste zich vervolgens met een blijmoedig gelaat met den rug tegen de paal. Na hen beklommen ook de vier vrouwen het schavot en met dezelfde uitdrukking op het gelaat, elkander kussende, de handen gevouwen en het oog ten hemel geslagen, stelden zy zich ieder tegen de voor haar bestemde paal.

Terwijl dit geschiedde, zoo verhaalt VAN BRAGHT, kwam er een zwaar gedruisch als van den donder, of van een wagen, die zonder paarden met groot geraas over den Brink, waar het schavot stond, en over de trappen van de Waag heenrolde, zoodat de omstanders over elkander op den grond werden geworpen en, door vrees bevangen, zich van hun leven niet zeker wisten. Kort te voren, zoo laat hij er op volgen, toen BRUIJN en ANTONIE [1]) waren onthalsd, was een soortgelijk geluid gehoord van den kant der Groote Overstraat, zoodat de Spanjaarden alarm riepen en de trommen begonnen te roeren, maar het tumult bedaarde zonder grooter onheil. Is het een poging van de volksmenigte geweest, die naar het schavot opdrong om de slachtoffers te verlossen, waarop deze vreemde overlevering doelt? Wij weten het niet; onmogelijk is het stellig niet, doch dan is die poging mislukt.

Kort daarop werd er stroo en hout rondom de aan de palen gebondenen gestapeld, zoo hoog, dat alleen hunne hoofden er boven uitstaken, en vervolgens aangestoken. DIRK WESSELS, die reeds, toen hij werd vastgebonden, in onmacht was gevallen, gaf daarna geen teeken van leven meer, maar de overigen schenen nog door eenig

---

1) Abusievelijk schrijft VAN BRAGHT hier: HARMEN en DIRK WESSELS.

gebaar van hunne standvastigheid tot den einde toe te doen blijken. Alzoo werden deze zes personen, tegelijk met twee manden kettersche boeken, verbrand. Wat er van hunne lichamen door de vlammen niet was verteerd, werd naast de galg begraven.

Het duurde nog tot den 16den Juni eer het vonnis van Klaas Opreider, Ydse Gaukes, Lijntje Goris en haar dochter Trijntje werd voltrokken. Vreesde men opnieuw een beweging onder de burgerij, zoodat men het raadzaam oordeelde de voltrekking van hun vonnis uit te stellen tot het volk tot meer kalmte zou zijn gekomen? Hoe het zij, eerst op bovengenoemden Junidag werden de gevangenen uit den Noordenbergertoren gevoerd, ook met een prop in den mond, opdat zij niet tot het volk zouden kunnen spreken.

Klaas Opreider besteeg het eerst het schavot en knielde neer om te bidden; maar omdat er over de godvruchtigheid der vroegere slachtoffers in hun sterfuur onder de burgers veel gesproken was, werd zijn gebed op last der Spanjaarden door den beul verstoord, die hem haastig aan de paal bond. Ydse Gaukes, geprest om spoedig het schavot te beklimmen, drong met kracht, terwijl de Spanjaarden hem heftig toeschreeuwden, tot Klaas door en kuste hem. Terwijl hij werd vastgebonden, naderde een Spaansche hopman door een monnik vergezeld, Trijntje terwijl haar moeder op eenigen afstand van haar stond, zoodat zij niet hooren kon wat men tegen haar zeide. De monnik trachtte haar wijs te maken dat haar moeder haar geloof had verzaakt en nu door het zwaard terechtgesteld zou worden, maar dat, als zij ook tot de Kerk wilde terugkeeren, haar ter wille van haar bloeiende jeugd, het leven geschonken zou worden en een rijk huwelijk werd beloofd.

Hetzelfde hielden ook eenige Spanjaarden haar voor, maar anderen weerspraken het en zeiden, dat zij geen hoop moest voeden in het leven te blijven, maar op het zwaard had te rekenen; men wilde haar door mooie beloften verlokken en zou, als dit mocht gelukken, haar niettemin ter dood brengen. Maar TRIJNTJE liet zich niet overhalen, waarop de monnik haar verzekerde, dat zij uit dit vuur in het eeuwige vuur zou overgaan. Inmiddels werd haar moeder aan de paal gebonden, bij het zien waarvan TRIJNTJE zich niet weinig verheugde, omdat zij nu zeker wist dat, hetgeen de monnik omtrent haar moeder gezegd had, gelogen was. Daarop betrad ook zij het schavot en werden de vier vrouwen, met het gezicht van elkaar afgewend, aan de paal gebonden, opdat zij elkander niet zouden kunnen aanzien. Zij lieten echter niet na velen uit de omstanders toe te knikken en toe te lachen, terwijl de Spanjaarden vruchteloos dreigden en schreeuwden. Toen de brandstof rondom hen gelegd werd, waren er die verlangden dat deze drie of vier voet van hen afgeschikt zou worden, opdat zij langzamer zouden verbranden. Anderen kwamen daar echter tegen op, zeggende, dat men het vonnis der rechters niet mocht veranderen. Het scheen tot een heftige twist te zullen komen; maar ten laatste werd het hout, volgens hetzelfde voorschrift, als bij de overigen, aangebracht, behoudens dat er maar weinig stroo aan werd toegevoegd om het in brand te steken. Maar des ondanks gaven allen spoedig den geest.

Eenigen tijd later is ook de Deventersche Stadsschrijver, ALBERTUS SOMERHUUS, de vader der gezusters, gevangen genomen en tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld. Hij stierf echter spoedig, naar men vermoedde, door vergift, hem door zekeren priester, NICOLAAS VAN LAAR toegediend.

Zoo had Deventer voor de tweede maal een reeks van bloedgetuigen gehad. Trots het scherpe beulszwaard of de rookende mutsert bleven zij, op enkelen na, getrouw aan het geloof, dat zij als hoogste, goddelijke waarheid hadden beleden. Een kostelijk voorbeeld en heilzamen prikkel tot volharding lieten zij aan hun stadgenooten na. Zij gingen den gruwbren dood kloek, zelfs blijmoedig tegen. Zij wisten dat de waarheid niet verdrinkt in het water, noch verbrandt in het vuur, maar dat zij, schoon ook in aarden vaten bewaard, eeuwig is.

III. Nieuwe stormen.

Aan het Anabaptisme was door de wreede, onmenschelijke terdoodbrenging van een twaalftal aanhangers een harde slag toegebracht. Maar als het Spaansche bewind en de Katholieke geestelijkheid verwacht mochten hebben dat daardoor de ketterij zou zijn uitgeroeid, dan hebben zij zich daarin grootelijks bedrogen. Zoogenaamde afschrikkende voorbeelden prikkelen dikwerf veeleer tot volharding. De geschiedenis leert het telkens opnieuw, dat het bloed der martelaren het zaad der kerk is. De palmboom groeit juist in de verdrukking.

Zoo is het ook te Deventer geweest. Wel verneemt men in den eersten tijd van Doopsgezinden aldaar niet. Niets natuurlijker ook, dan dat zij, die heimelijk waren achtergebleven of het gewaagd hadden, nadat de vervolging voorbij was gegaan, in de stad terug te keeren, zich zoo stil mogelijk hielden. Zij waren toch niet alleen in het oog der Katholieke overheid de meest gevaarlijke ketters, maar werden ook door de Calvinisten niet anders aangeduid dan met den naam van Wederdoopers, zoo berucht sinds de dagen der Munstersche beweging

en der geweldplegende Batenburgers of geestdrijvende David Joristen. In stilte beleden zij het Evangelie der Weerloosheid en hielden hunne heimelijke bijeenkomsten om elkander in hun geloof te versterken.

Toch bleven zij niet geheel ongemoeid, nadat Deventer in 1578 door RENNENBERG aan de Staatsche zijde was gebracht. Van dien tijd af toch was het niet alleen met de vrije oefening der Katholieke religie te Deventer gedaan, maar wisten de burgerhoplieden, die zich al meer als vertegenwoordigers der Hervormde gezindheid opwierpen en deden gelden, bij den Magistraat te bewerken, dat slechts de uitoefening van ééne religie geduld zou worden, als het beste middel om rust en eendracht in de stad te bewaren. De Lutherschen, die in Deventer vrij talrijk geweest schijnen te zijn, deden dan ook in 1580 te vergeefs het verzoek om vrije godsdienstoefening, en op 4 December 1581 werd den Katholieken, die in particuliere woningen hunne godsdienstplichten vervulden, bij Raadsresolutie zelfs het heimelijk doopen, inzegenen van huwelijken of lezen van de mis, als strafbaar verboden. Ook de weerlooze Doopsgezinden kwamen toen met den Magistraat en de hoplieden in botsing, wegens hunnen onwil om de wacht op de stadsmuren te betrekken. GERHARDUS PONTANUS, een der stadssecretarissen, schreef daarover den 25sten Mei 1580 aan zijn ambtgenoot JURRIËN VOETH: „de Doopsgezinden, die weigeren de wapenen te dragen en nachtdienst te doen, zijn door de burgerhoplieden in den Bisschopshof geroepen, waar deze tot degenen, die hen hadden ontboden, zeiden, daar niet gekomen te zijn om te redentwisten. Er werd ten slotte bepaald, dat zij de wacht betrekken of de stad verlaten zouden". De Vroedschap, die dit te hard vond, achtte het raadzamer met hen te handelen

overeenkomstig de voor de wachtdienstdoende burgers vastgestelde bepaling, welke inhield, dat voor de beide eerste kèeren, dat de burgers wegbleven, zij met een geldboete gestraft zouden worden, en dat wie voor de derde maal afwezig bleven, uit de stad werden verbannen. Toen de geciteerden dit hoorden, verzochten zij iemand anders, dien zij voor geld zouden huren, in hunne plaats te mogen stellen, terwijl zij bereid waren alle burgerlasten te dragen. Maar sommigen, wien dit nog niet zeker genoeg was, verlangen dat zij hun gewonen wachtdienst zullen waarnemen. Deze wijze van procedeeren, buiten allen nijd om gesteld, schijnt de meest geschikte te zijn, opdat zij zich niet zouden beklagen onrechtmatig uitgezet te zijn, als zij buiten de stad worden gewezen". Den 26sten Juli 1580 besloot de Raad geheel in dien geest, dat „die Mennisten neffens unseren anderen burgeren oick waken" zouden, opdat men hun „bij weigeringh van dien hoere goederen" zou „laten volgen om the vertrecken". Of de Magistraat dezen maatregel wel in toepassing heeft gebracht, mag echter betwijfeld worden. Er werd althans nog, blijkens een Raadsresolutie van 4 Augustus 1583 geklaagd over „Mennonisten, die den wachtdienst niet wilden waarnemen". Hunne godsdienstige bijeenkomsten blijken echter, evenals die der Lutherschen, niet meer te zijn toegelaten. Schepenen en Raad lieten toch den 30sten April 1581 bekend maken, dat niemand zich zou verstouten diegenen „van den Wedderdope van watterley aart die sijn mogen, tot oerer vergaderingh und heymelicke bijkumpsten ten eijnde als vurs., binnen oft buiten deser stadt eenich huiss, schuer, kelder, solder oft andere gemaker tho lenen, oick sich in alsulcke heimelicke vergaderinge und bijkumpsten nijt finden tho laten, allet bij die pene alsse oprurische

und verstoerers van die gemeine ruste und vrede gestrafft tho worden". [1])

In den geest van Willem van Oranje was zulk een besluit stellig niet. Toen hij in 1576 de bescherming van den waren Evangelischen godsdienst op zich nam, schijnt hij daaronder ook de Lutherschen en Doopsgezinden te hebben begrepen en in verschillende plaatsen genoten zij dan ook dezelfde rechten als de Gereformeerden [2]). Evenwel niet overal. In Friesland werd hun, na het in 1596 gehouden godsdienstgesprek te Leeuwarden, tusschen Ruard Acronius en Pieter van Ceulen, bij resolutie van 17 Mei 1598, de vrije godsdienstoefening verboden [3]), terwijl in 1600 Jan Jacobsz. van Harlingen, leeraar der Vlaamsche gemeente der Doopsgezinden, bij sententie van den Hove van Friesland, ten eeuwige dage uit de provincie werd gebannen [4]). In Zeeland, waar zij dat recht onder zekere voorwaarden eenige jaren te voren hadden genoten, zooals uit een brief van Prins Maurits van 4 Maart 1598, dien hij ten gunste der Mennonieten aan den Magistraat van Middelburg zond, blijken kan, stonden zij aan zeer grove bejegening bloot [5]). Maar waar de Stadhouder en de Generale Staten in de Vereenigde Provinciën de macht in handen hadden, kregen de Doopsgezinden in de eerstvolgende jaren allerwege grootere vrijheid en hielden ongehinderd hunne godsdienstige bijeenkomsten. Toen zij dan ook in 1615 te Aardenburg wegens de exercitie van hun godsdienst zeer lastig wer-

---

1) Zie de Hullu, Bijdrage tot de kerkelijke geschiedenis van Deventer, 1578—1587, in 't Arch. van 't Aartsbisd. Utrecht, Dl. 41.

2) Zie H. Grotius, Apologia c. 3 : 2.

3) Bor, B. 33 fol. 63 en B. 35 fol. 17.

4) Brandt, Hist, der Reform. I, bl. 781. 5) Bor, B. 37 fol. 17.

den gevallen, en zich daarover bij de Generale Staten beklaagden, schreven deze aan den Magistraat: „dewijle wij verstaan dat de voorschrevene gemeene lidmaeten van de Doopsgezinden in haar gemoedt, conscientie, vergaederinge en exercitie binnen Aardenborg, soo vrij met alle stilheit en modestie sullen toegelaten werden, als dat geschiet alomme elders in de provinciën, steden en plaetsen van de Vereenigde Nederlanden, sonder eenige contradictie ofte tegenheit; behalven dat Ul. op haere vergaderinge opsicht sult mogen nemen, bij soo verre als Ul. dat goed dunkt, en dat sy tenselven einde Ul. t'elkens sullen doen aengeven, als sy sullen begeren te vergaderen, Ul. over sulks ordonneerende hiernae precys te reguleeren tot beter onderhoudinge van rust, vrede en eenigheidt in de voorschreven stadt sonder de voorschrevene lidtmaeten ook ter cause van haere voorgaende gepasseerde vergaederinge voor eenige boete ofte contraventie te doen apprehenderen ofte executeren, daerop wij ons sullen verlaten" [1]).

Ook de Doopsgezinden te Deventer hebben zich alzoo in de eerste jaren der 17de eeuw in die betrekkelijke vrijheid mogen verheugen. Maar sinds het beruchte jaar van de Dordtsche Synode werd dat anders. De Calvinistische partij, welke dientengevolge zoowel in den Staat als in de Kerk de overhand kreeg, was die vrijheid een doorn in het oog, en niet alleen aan de Katholieken, maar ook aan de Lutheranen en Doopsgezinden werd de vrije uitoefening van hun godsdienst ontzegd. De Deventersche Magistraat was dan ook een van de eerste stedelijke regeeringen, die een verbod uitvaardigden tegen het houden hunner conventikelen. Het schijnt dat zulk

1) Brandt, a. w. III, bl. 252.

een decreet reeds den 8sten Februari 1619 van hem is uitgegaan [1]), tenzij wij hier met een foutief jaartal te doen hebben, wat niet onwaarschijnlijk is, want in Februari 1620 verscheen de navolgende strenge publicatie: „Schepen en Raidt doen te weten, dat niemand van wat qualiteit hij sij, eynige heymelicke ofte openbare bijcompst sal holden, offte eynige exercitiën van papistische, menninistische offte andere religie doen, het sij dan predicatien, missen, kinderdoopingen, 't samengevingen in ehestandt offte derglycken ceremonien, onder wat praetext 't selve geschieden mooghe, op die poene, dat voor iersten diegenigen, die alsulcke predicatien, missen offte andere ceremonien doen offte exercieren, van stonden aan ten ewigen dag uyt dieser stadt verbannen sullen werden. Ende die thohoerders, die in alsulcke vergadering bevonden werden, sullen ten iersten mahl bestraffet werden met benehmingen des oppersten cledes tot behoeff dergenighen, die alsulcke platzen sullen ondersoecken. Ende daertho sullen sie 25 ggl. tot behoeff onser stadt verbeurt hebben. Den anderen mahl sullen sie insglijcken het opperste kleedt verbeurt hebben ende daer beneffens vyftich ggl. tot behoeff als voorsz. En ten derdenmahle sullen sie arbitralick gestrafft werden, den eygenaer, overst offte inwoner der platzen, daer alsulcke bykompsten gehalden werden offte andere exercitien geschieden, sal ten irsten mahl hondert ggl., ten andere mahl in twee hondert ggl. tot behoeff onser stadt ver-

---

1) Volgens J. A. Jolles, De varia libertatis sacrorum in patria nostra conditione, inde a Guilielmi Arausiaci morte usque ad magnum anni 1651 Ordinum concessum. Amstel. 1837. p. 23 n°. 3. In het Liber publicationum 1597—1626 (Oud-Archief van Deventer) komt deze resolutie echter niet voor.

vallen wesen. Ende ten derden mahl sal hij ten ewig dagen uyt deser stadt verbannen wesen" [1]).

Veel resultaat schijnt deze publicatie niet gehad te hebben, daar zij reeds den 14den Mei 1620 opnieuw werd uitgevaardigd, „daer eenigen sich verstout hebben daertegen toch verboden vergaderen tot exercitie van religie te houden", zooals er wordt bijgevoegd [2]). Nog herhaaldelijk zijn soortgelijke publicatiën van den Deventer Magistraat uitgegaan, en wel op 23 Februari 1623, 24 Februari 1628 en 6 Januari 1652 [3]). De gedurige hernieuwing er van wijst er op, dat zij geen van allen doel hebben getroffen of van kracht zijn geweest. Het heeft er allen schijn van dat de Magistraat niet te veel aan het drijven der Gereformeerden heeft willen toegeven, ze meer voor den vorm heeft uitgevaardigd en de samenkomsten der nijvere Doopsgezinde burgers ooglijkend toeliet. Het lag ook meer op den weg eener handeldrijvende stad den bloei en de welvaart harer ingezetenen te bevorderen, dan zich als een gewillig werktuig in de handen te stellen van den exclusivistischen geest der Calvinisten. Wel erkende de Vroedschap de gemeente der Doopsgezinden nog niet als een wettig lichaam, daar zij haar, bij resolutie van 25 October 1662, noopte een legaat van 400 gulden, dat haar vermaakt

---

1) Deze publicatie staat in het Liber publicationum ongedateerd tusschen die van 13 en 23 Febr. 1620 en zal dus vermoedelijk 8/18 Febr. gesteld moeten worden. Zij is ook afgedrukt bij VAN BRAGHT, II, bl. 807. Zie ook de Chronyck van P. J. TWISK, pg. 1825.

2) Liber publicationum in dato 14 Maji 1620.

3) Zie BLAUPOT TEN CATE, Geschied. d. Doopsgez. in Friesland, Overijssel en Groningen, bl. 70. Zij komen echter in het Liber Publicationum van 1597—1626 en van 1626—1666 niet voor.

was, aan den Huisarmenstaat af te staan, maar zij verklaarde toch den 24sten September 1663, „dat dit geenszins ten doel had om hunne bijeenkomsten, zooals vroeger, geheel te beletten, maar slechts om der „Mennoniten overgroote licentie in hare publieke, kerkelijke exercitiën en consummatiën van huwelyken in hare vergaderingen te refreneren" [1]).

De storm tegen de Doopsgezinden had echter nog niet uitgewoed, maar stak weldra in verschillende deelen der Vereenigde Nederlanden weer met nieuwe hevigheid op en wel van de zijde der kerkelijken. In de Groote Vergadering te 's Hage van 1651, waar de afgevaardigden van de Zeven Provinciën bijeenkwamen, om, „aangezien thans niemandt van 't Huys van Orangie capabel en bequaem was om de waardigheden zijner vaderen te aanvaarden", overleg te plegen „tot handhaving der eendrachtelijke Unie van 1579", was ook het stuk der religie behandeld. Er werd daarin op voorstel van de Staten van Holland besloten, „dat de Dordtsche beginselen met de macht van het landt" gehandhaafd, en de andere „secten en gesintheden in alle goede ordre ende stilte" gehouden zouden worden. Zoowel uit vrees voor kerkelijke heerschappij in den staat, als ter wille van den handel van Amsterdam, waar het aantal dissenters zeer groot was en men dus belang had bij een zoo ruim mogelijk opgevatte godsdienstvrijheid, was deze bepaling omtrent de sectarissen, ondanks het difficulteeren van enkele provinciën, waaronder ook Overijssel, aangenomen [2]).

Alzoo behoorden de Doopsgezinden, volgens Art. 4

1) Blaupot ten Cate, a. w., bl. 71; van Braght, II, bl. 807. Ook deze resoluties zijn in het Liber Publicationum van 1626—1666 niet te vinden.

2) Blok, Gesch. v. h. Nederlandsche volk, V, bl. 44.

der „Naerder Unie" van 1651, tot „die secten en gezindheden, die gesecludeert zijn van de publieke protectie en alleen werden geconniveert (d. i. oogluikend toegelaten) en gehouden zullen worden in alle goede ordre en stilte, met bepalinge tegen alle excessen; en dat dieselvige ook op geen andere plaatsen meer, als daer die tegenwoordigh zijn, voortaen sullen worden gepermitteert". De vijf synodale afgevaardigden naar de Haagsche Statenvergadering hadden nog meer verlangd en aangedrongen op de handhaving der placcaten tegen de „sectarissen ende dwaelgeesten", maar dien eisch niet ingewilligd gezien; vrij algemeen waren de kerkelijken daarover ontstemd en deden dat enkele jaren later, evenals elders, ook in de Provinciale Synode van Overijssel blijken. Zij meenden den stok om de Doopsgezinden te slaan, gevonden te hebben in de verdenking van Socinianisme, waaronder de aanhangers van den bekenden Doopsgezinden prediker Galenus Abrahamsz te Amsterdam gebracht waren. De Classen van Steenwijk en Vollenhove brachten op de Provinciale Synode te Zwolle in 1665 een gravamen in tegen de Sociniaansche meeningen der Mennonieten, waarom het wenschelijk werd geacht de 12 artikelen, die hun te Utrecht ter beantwoording waren voorgelegd, ook in Overijssel in te voeren (Art. 58). In het volgende jaar, toen de Synode te Vollenhove vergaderde, werden opnieuw een vijftal bezwaren over hunne stoutigheden en heimelijke afdwalingen ingebracht, en voornamelijk dat zij gemeenschap hielden met den vermaarden Sociniaan Galenus te Amsterdam (Art. 51). Steenwijk en Vollenhove herhaalden in 1667 op de Synode te Deventer hunne klachten, ten gevolge waarvan aan de Deputaten werd opgedragen bij de Ed. Mog. Staten pogingen in het werk te stellen, dat deze tegen

de Sociniaansche Mennoniten zouden optreden (Art. 42). Deze Gedeputeerden deelden op de Synode te Kampen in 1668 mede, dat zij met Gecommitteerden uit de Ridderschap en Steden in conferentie waren geweest en van deze advies hadden ontvangen om het optreden tegen de Sociniaansche Mennoniten met de correspondenten in andere provinciën te bevorderen. De bovengenoemde 12 vragen werden vervolgens voorgelezen en door eenige broeders onderzocht en daarna ten volle geapprobeerd, terwijl besloten werd, dat de verdachte Doopsgezinden daarop categorisch met Ja of Neen zouden hebben te antwoorden. Om dit ten uitvoer te kunnen brengen zouden de Deputaten aan de Gedeputeerden der Staten een Order en Reglement verzoeken om de Mennoniten te mogen citeeren, hen in tegenwoordigheid van een of meer predikanten te ondervragen en de 12 artikelen te laten onderteekenen, terwijl ook de Kerkeraden in de drie hoofdgemeenten der provincie het houden van zoodanig onderzoek bij hunne respectieve Magistraten zouden aanbevelen. (Art. 42, 55, 56). De Synodale Deputaten hebben dit verzoek, zooals zij op de Synode te Zwolle in 1669 mededeelden, ten gevolge van zekere „ongelegenheydt in de provintie", niet kunnen doen (Art 48), maar konden in 1670, toen de Synode te Steenwijk bijeen kwam, rapporteeren dat de Gedeputeerden van Ridderschap en Steden hadden goedgevonden, dat aan elk lid van hun College een copie der 12 artikelen zou worden gegeven en dat de Deputati Synodi in hunne eerstvolgende vergadering zouden compareeren (Art. 56).

Uit het bovenstaande blijkt genoegzaam, hoe de kerkelijken jaren achtereen bezig zijn geweest hun plan van aanval tegen de Doopsgezinden voor te bereiden. Zij

hadden wel begrepen, dat er niet aan te denken viel hen als „sectarissen zonder meer" het houden hunner conventikelen te beletten, nadat de „Naerder Unie" hen tot de „geconniveerden, die in alle ordre en stilte gehouden zouden worden" gerekend en oogluikend had toegelaten. Zij wierpen het daarom, evenals in Utrecht en Zeeland was geschied, over een anderen boeg en de verdenking van instemming met het zoo als goddeloos verafschuwde Socinianisme was de gewenschte omweg, waar langs zij hun opzet trachtten te bereiken, wel wetende dat de gezindheid der Staten van Overijsel de Mennonieten niet gunstig was.

De pogingen, aangewend om tot hun doel te geraken, zijn niet te vergeefs geweest. De Deputati Synodi, door de Ridderschap en Steden van Overijsel daartoe verzocht of gelast, deden in 1669 aan den Deventer Magistraat den voorslag, om de Mennonieten te dier stede op de 12 vragen te laten onderzoeken, als het beste middel om de Socinianeerende Doopsgezinden van de anderen te onderscheiden. Op dien voorslag ging de Magistraat in en gelastte bij resolutie van 2 September 1669 dat de Mennonieten tot dat doel voor Burgemeesters, ouderlingen uit de Vroedschap, Lespière en Steenbergen, en de predikanten der Gereformeerde Gemeente zouden compareeren [1]).

Men had toen te Deventer twee Doopsgezinde gemeenten, de Oude Vlamingen, die de grootste was met Abraham

---

1) Zie „Remonstrantie en Deductie over de Leere en Conventiculen der Mennisten der stede Deventer, uyt name des Kerckenraets geexhibeert aen de Ed. Hooch Achtb. Magistraet der selver stadt den 17 October 1670. Te Deventer voor Johannes Carolinus, Boeckverkooper wonende in de Kleyne Overstraet in de Opera Ciceronis, Anno 1670, 4°."

Willemsz. Cremer als leeraar, en eene de Vereenigde Vlaamsche en Hoogduitsche, waar Jan Lambers ten Cate in de Rijkmanstraat, als leeraar aan verbonden was. Zij was de meer vrijzinnige en werd, blijkens een lijst van gecollecteerde gelden voor de Zwitsers van 1710, ook de Galenistische genoemd. Zij bestonden reeds lang vóór de zoogenaamde Doopsgezinde Synode, die in 1649 te Haarlem gehouden werd. Jan van der Veen, de bekende schrijver der „Zinnebeelden oft Adamsappel" en der „Raadtselen uytgebeelt met zin-rijke uytleggingen", en Pieter van Hove vertegenwoordigden aldaar de gemeente der Vereenigde Vlamingen en Hoogduitschen, maar zij had destijds door versterf of andere reden geen leeraar en werd door Zwolle waargenomen [1]). Reeds in 1663 had ten Cate eenige moeilijkheid ondervonden, omdat men hem verdacht zijn dienstbode tot de Menniste leer over te willen halen. De Gereformeerde Kerkeraad zond toen 4 Mei den predikant Stephanus van Emmerik met den broederouderling Abraham Gerrits op het meisje af om haar bij de Gereformeerde leer te „confirmeren". Den 18den Mei rapporteerden de heeren, „dat zij perikel liep, maar zij voor de eerste reis niets hadden kunnen obtineeren." Den 25sten Mei werd zij opnieuw aangesproken, maar zij bleef hardnekkig, en daar ten Cate zich gedurig bij het onderhoud voegde, zouden de gecommitteerden middelen bedenken om haar alleen te spreken en tevens aan de predikanten van Meurs, waar haar moeder woonde, over haar schrijven [2]). Later werd deze proselietenmakerij de Doopsge-

1) Zie [Cremers] Nootwendige ontschuldiginge op het boekjen, geintituleert; Redenen waerom de Magistraet de Mennisten te Deventer niet magh toelaten conventiculen te houden. Deventer 1670, 4°. bl. 19.

2) Acta van den Kerkeraad der Geref. Gemeente, 4, 18 en 25 Mei 1663.

zinde leeraars nog te laste gelegd, maar door CREMER als onwaar afgewezen [1]).

Toen de Deventersche Doopsgezinden volgens lastgeving van den Magistraat van den Gereformeerden Kerkeraad het twaalftal vragen hadden ontvangen, waarbij de eisch was gesteld, dat allen die van de gezindheid waren, man voor man, daarop kortweg met Ja of Neen zouden antwoorden, deden zij het verzoek daarvan verschoond te worden en gezamentlijk een schriftelijk antwoord te mogen inleveren. Maar het verzoek werd van de hand gewezen en hun zelfs geen langer tijd dan een enkelen dag tot bedenken gegeven. Niettemin besloten zij toch een kort antwoord op de 12 vragen optestellen. Zoowel de gemeente van CREMER als die van TEN CATE gaf daarin wel op sommige vragen een simpelijk Ja ten antwoord, maar over de meeste geloofspunten omschreven zij min of meer uitvoerig hun eigen gevoelen. Beide antwoorden werden den 17den September 1669 overgegeven. Dat van CREMER was onderteekend door ABRAHAM WILLEMSEN CREMER, DANIEL BERENTS CREMER, BERENT JANSEN, TEWIS CALKER, HENDRICK VAN CALKER, TONIS HULSHOF, ABRAHAM ALOFS, SAMUEL DANIELS CREMER, HARMEN BERENTS, HENDRICK HESSELINCK, BERENT DANIELS CREMER en HENDRICK VAN CALCKER de Jonge. De onderteekening van TEN CATE's antwoord bevatte de namen van JAN LAMBERS TEN CATE, HENDRICK LAMBERS TEN CATE, ANANIAS WIJLINCK, HENDRICK KREY, HENDRICK JANSEN, WILLEM BONGERS, JAN JANSEN NAELDEMAKER, WESSEL VAN LOCHEM [2]). Uit hun verschillend aantal kan men ten

1) Zie: Redenen waerom de Magistraet enz. bl. 17, en: Nootwendige ontschuldiging, bl. 21.

2) Beider antwoord op de 12 vragen komt voor in de Remonstrantie en Deductie over de Leere en conventiculen der Men-

naaste bij de grootte van elke gemeente, behalve de vrouwen en kinderen, berekenen. Hun schriftelijke beantwoording werd hun als ongehoorzaamheid aan den Magistraat aangerekend en inzonderheid TEN CATE's gemeente euvel geduid, die de drie eerste vragen in het geheel niet beantwoord had. Hij en zijn geloofsgenooten, nogmaals tot onderteekening gesommeerd, zonden den 15den November een Remonstrantie aan Schepenen en Raad van Deventer, waarin zij de redenen opgaven, waarom zij zich, na met elkander geraadpleegd te hebben, alsnog bezwaard gevoelden op de voorgestelde vragen te antwoorden. „Wy zyn geneghen ende gewoon", hadden zij in hun schriftelijk antwoord verklaard, „onse belydenisse des geloofs, sooveel ons doenlyck is, voor te stellen met de eygen woorden der schriftuere", en gaven nu als redenen van hunne weigering op: „1°. dat het ondersoek van yemants geloof strekt tot verbrekingh van de vryheyt der consciencie; 2°. dat hare geloofsgenoten op andere plaetsen te qualyker van antwoort op dese vragen te geven, souden kunnen ontslagen zijn, en 3°. dat sy vresen dat door verscheydenheyt in 't antwoorden, eenighe onlust onder ons mochte ontstaen." Zij voegden er aan toe, dat uit de schriftelijke antwoorden wel blijken zou, dat zij het gevoelen der Socinianen niet deelden, zooals ook uit de meest bekende en aangenomen Belijdenis des geloofs der Doopsgezinden, die zij ter kennisname hierbij aanboden, duidelijk te zien zou zijn. Ten slotte drongen zij hun verzoek aan den Magistraat, om niet verder bezwaard te worden, aan met er op te wijzen, dat ook de Magistraat te Groningen de Doops-

---

nisten van den Kerkeraad sub D 1 en 2. De vragen zelf zijn o.a. afgedrukt in mijn Geschiedenis der Socinianen in Nederland, Bijl. VI.

gezinden niet langer bemoeilijkt had, nadat zij een generaal antwoord op de 12 vragen hadden overgegeven, en zelfs binnen Utrecht eenige dienaren, die wegens het niet beantwoorden der vragen, eerst geschorst waren, weer in hunnen dienst door de Overheid waren hersteld [1]).

Toen de Deventer Magistraat de zaak kennelijk te lang naar den zin der Gereformeerde heethoofden liet rusten, — er was een jaar over heengegaan, zonder dat men van eenigerlei maatregel tegen de Doopsgezinden hoorde, — ontspon zich een strijd van spoedig elkander opvolgende twist- en verweerschriften. Een „Liefhebber van waerheyt en van rechte vryheyt", die zijn naam niet noemde en het raadzaam oordeelde den Magistraat tot meer handelend optreden aan te sporen, zond den 10den September 1670 een pamflet in het licht: „Redenen waerom de Magistraet den Mennisten tot Deventer niet magh toelaten conventiculen te houden". Die redenen waren theologische en politieke. De eerste kwamen hoofdzakelijk neer op het volgende: „zij zetten de deur open voor de zielverdervende ketterij der Socinianen; overal toch, waar zij gevonden worden, ontmoet men ook aanhangers van Socinus, ofschoon de On-Sociniaansche Mennonieten daarover klagen en er remediën tegen aanwenden; in de voornaamste hoofdpunten zijn de meeste Doopsgezinden van één zelfde gevoelen als de Socinianen, waarom Hoornbeek „de Socinianen geleerde Mennisten en de Mennisten ongeleerde Socinianen" noemde; zij zijn ook in hun manier van spreken, hun zeden en kleeding van één humeur en maximen; als zij gevraagd worden naar hun gevoelen over de voornaamste geloofs-

1) Zie de Remonstrantie van ten Cate cum suis, in de Remonstrantie en Deductie van den kerkeraad sub E.

punten, als de Triniteit, de Godheid van den Zoon en van den H. Geest, de erfzonde, voldoening, rechtvaardigmaking en dergelijke, antwoorden zij òf ontwijkend, òf in den trant der Socinianen met de woorden der Schrift, „terwijl zij niet naar de *woorden*, maar naar den *zin* gevraagd worden; zij roepen voorts, als men hun dan vraagt „*wat* zij gelooven", evenals de Socinianen, luide over inquisitie en gewetensdwang". Op deze redenen, waarom geen Christelijke Magistraat hunne conventiculen mag toelaten, volgden nu 21 punten, waarin de Mennisten blijken van de publieke kerk te verschillen, met aanwijzing van de schrijvers en boeken, bij wie en waar deze dwalingen worden aangetroffen, op den rand der bladzijden. De politieke redenen, door den schrijver van het pamflet aangevoerd, betreffen meer algemeen de verachting van het ambt der Overheid, de gemeenschap met de naaktloopende Wederdoopers te Amsterdam, Jan Matthysen en Jan Boeckelsz. van Leiden, die zij hun „lieve broeders" noemen, den christelijken ban en het voorbeeld van andere christelijke en wijze politieke overheden, als de Magistraat van Zurich (1523—1530), Koningin Elisabeth van Engeland (1560), de Paltzgraaf Lodewijk (1594) en het Friesche placcaat (1591). Maar voor den Deventer Magistraat, zegt de schrijver, zijn er nog andere politieke redenen. De Mennisten te Deventer waren tijdens de „Naerder Unie" van 1651 geen geconniveerde secte, omdat zij toen geen leeraars hadden; zij waren door den Magistraat, blijkens de resolutiën van 18 Febr. 1620, 23 Febr. 1623, 24 Febr. 1628 reeds verboden; zij maken er werk van dienstboden, die niet van hunne gezindheid zijn, te verkrijgen en tot hunne secte te verleiden; zij weten zich, door alleen onderling te huwen, onder poene van den ban, uit te breiden, en

eindelijk, — kan het fraaier en gezochter? — „zij weten tot sonderlinge schade van veele Gereformeerde Burgeren de neeringe naer haer te trecken; midts haere vermoogende middelen plaetsen sij haere winckels in 't beste en op 't gelegenste van de stadt; versien haere winckels met seer goede waren en nemen niet de hooghste winste; veele Gereformeerde, uyt gebreck van sulcke middelen, connen dit alles (dat in sich niet quaet is) soo niet na doen. Veele ingezetenen der Stadt, selfs in professe Gereformeert, ontbloet van den yever voor de religie en van de liefde tot hare geloofsgenoten, gaen hare medebroederen verbij en brengen haer gelt in de winckelen der Mennisten, welcke laetste redenen niet daerhenen tenderen om de Mennisten die der syn uyt de stadt te wysen, maer om haer niet te doen voortgroeyen en te doen uytsterven mettertydt, door het verbieden harer conventiculen; want sy niet geern en wonen, daer sy soo ingetoomt werden datse geen conventiculen houden mogen."

Cremer vatte de pen aanstonds op tot een verweerschrift, waarin hij de beweringen van den onbekenden schrijver van woord tot woord naging [1]). Hij toonde daarin herhaaldelijk aan, dat de zoogenaamde „liefhebber van waerheyt en rechte vrijheyt" het met de waarheid en de vrijheid niet al te nauw nam. Wel beweerde hij allerlei, zonder er evenwel een bewijs voor te leveren; noch zijn theologische, noch zijn politieke redenen berustten op een grond van waarheid; meer dan ééne beschuldiging raakte ook in het minst de Deventer Men-

1) Nootwendige ontschuldiginge op het boekjen, geïntituleert: Redenen waerom de Magistraet den Mennisten tot Deventer niet magh toelaten conventiculen te houden. 1670, 4°.

nisten niet en vele aanhalingen uit Doopsgezinde schrijvers waren òf geheel onwaar, òf onjuist en uit hun verband gerukt.

Vóór CREMER's „Nootwendige ontschuldiging" het licht had gezien, had zijn tegenstander nog een tweede pamflet doen verschijnen [1]), waarin hij de Overheid „eerbiedelyck", zooals hij schreef, maar inderdaad op vrij meesterachtigen toon, „onderrichtte van haer ampt omtrent de selvige ketteryen en ketteren, waarin ketterij en vrijheid van conscientie bestonden en tot hoever de macht der Overheid ging de „ketteryen en ketteren te coërceren." Aan het slot van zijn geschrift schreef hij, dat de Magistraat ambtshalve moet zorgen, dat de oude, getolereerde Mennisten, namelijk door het onderzoek naar de Socinianerij, gezuiverd werden, „opdat sy niet in 't swaarste en ghereedste peryckel van verderf haarer zielen" geraken, „of Godt sal 't bloedt van hare handen eyschen".

Hiermede nog niet tevreden, spitste hij opnieuw zijn pen en liet den 12den November tegen CREMER's „Nootwendige ontschuldiginge" nog een nieuw schotschrift volgen [2]). Hij trok in dat libel op vuilaardige wijze tegen CREMER van leer; noemde diens Ontschuldiginge „flauw, onsmakelyck, redeloos en bitter", legde hem „grove onwetenheid, schijnheiligheid en Menniste streken" te laste en maakte hem voor „een Lasteraer van de Overheydt en een Pluymstrycker, die den Bedrieger speelt" uit, maar bracht geen nieuwe of afdoende argumenten tegen CREMER's verdediging te berde. Het kostte CREMER dan

1) Bericht over ketterije en ketterdwanck, 1670, 4°.

2) Rechtmatige bestraffinge aan A. W. CREMER over syn boeckje, ydelyck genaamt Nootwendige ontschuldiginge, Deventer, 1670, 4°.

ook nu weer geen moeite aan te toonen, dat zijn bestrijder in het bewijs van zijne beschuldigingen geheel te kort was geschoten, door stuk voor stuk diens beweringen te toetsen, en hij deed dit in een geschrift en op eene wijze, die zeer gunstig afstaken bij den hatelijken en verdachtmakenden toon van zijn tegenpartij [1]).

Ondertusschen had de Gereformeerde Kerkeraad, in wiens handen het schriftelijk antwoord der beide Doopsgezinde gemeenten op de 12 vragen gesteld was, den inhoud er van onderzocht. Het liet zich verwachten dat dit onderzoek niet gunstig zou uitvallen. Tot het vijftal predikanten der gemeente behoorden toch Paulus Colonius en Leonardus Ryssenius, twee heftige Voetianen, van wie de laatstgenoemde zich reeds in 1662, toen hij nog predikant te Heusden was, als een groot tegenstander der Socinianen in zijn boeksken: „De vuile en zielverdervende leer der Nieuwe Remonstranten" (Schoonhoven, 1662, 12°) had doen kennen. Het oordeel over de antwoorden der Doopsgezinden, waarvan de predikanten wel de opstellers geweest zullen zijn, vervat in een „Remonstrantie", kwam den 17den September 1670 in een kerkeraadsvergadering ter tafel, en de daarbij behoorende „Deductie" in een buitengewone samenkomst op 16 October daaraanvolgende. Beide stukken werden daarin voorgelezen en geapprobeerd, om vervolgens „cum documentis primo die", aan den Magistraat overgebracht en daarna in druk te worden uitgegeven „tot waerschouwinge der eenvoudigen" [2]). Deze Remonstrantie behelsde

1) Wederlegginge op de (on)rechtmatige Bestraffinge, nu onlanghs uytgegeven en t'onrechte genaamt: Rechtmatige Bestraffinge. 1671, 4°.

2) Remonstrantie en Deductie over de Leere en conventiculen der Mennisten der stede tot Deventer, uyt name des kercken-

de antwoorden van TEN CATE en van CREMER, TEN CATE's Remonstrantie, Extracten uit de Resolutien van de Staten van Holland (14 Decr. 1654 en 19 Sept. 1653), der Staten-Generaal (8 Sept. 1598), Publicaties der stad Deventer en de XII artikelen. In de Deductie trachtte de Kerkeraad aan te toonen, dat „het deze menschen belieft zoodanighe woorden uyt te kiezen, waer onder de Sociniaenze dwalingen verborgen kunnen worden". En als zij daarin vervolgens het antwoord op de artikelen 1 tot 6 en 12 nader bespreken, dan heet het, dat als zij bijv. op de eerste vraag zeggen „dat de Vader, Zoon en H. Geest te zamen de eenige, eeuwige almachtige God zijn, en daarop niet simpelyk Ja antwoorden, het wel kon zijn dat zij, evenals de Socinianen, meenen dat de Zoon met den Vader één is in *macht* en *wil* en de H. Geest de *kracht* Gods is, maar loochenen dat ook de Zoon en de H. Geest de hoogste God zijn" [1]). „En wanneer de secte van JAN TEN CATE de drie eerste vragen niet met een simpel Ja of Neen wil beantwoorden (en zelfs in het geheel niet beantwoordt), dan kan die weigering wel geen anderen grond hebben dan deze, dat zij op die punten het gevoelen van SOCINUS is toegedaan, maar zich schaamt er voor uit te komen" [2]). Meer op grond van vermoedens dan van deugdelijke bewijzen, kwam de Deductie tot de slotsom dat de Deventer Doopsgezinden, en vooral de gemeente van TEN CATE, met de Socinianen eenstemmig dachten.

In een bezadigd en kalm gesteld geschrift, waarin hij opnieuw de punten stuk voor stuk naging, zocht CREMER

raets geexhibeert aan den Magistraat der selven stadt den 17 October 1670, 4°.

1) Deductie, bl. 13.

2) Deductie, bl. 12, 16, 18.

die beschuldigingen te weerleggen en te ontzenuwen [1]). Evenals in zijn „Nootwendige ontschuldiginge", stelde hij in het licht, dat ook in de Deductie geen bewijzen maar slechts vermoedens omtrent het Socinianisme der Deventer Mennisten werden aangevoerd en daarin ten onrechte was gezegd: „dat wij rechtveerdighe suspicie geven, dat wij deselve Articulen niet dan met sinistre interpretatien ende achterhoudende limitatien aennemen" [2]).

Het was daarmede met de strijdschriften nog niet gedaan. Een zekere N.N. zond een pamflet „Den overtuygden Mennist of Beweeringe van de Deductie des E. Kerkeraedts alhier" (Deventer, 1671, 4°) in het licht.

Hij nam het daarin voor den Kerkeraad op en zeide, dat deze het veel bekwamer en geleerder zou hebben gedaan, waarin hij stellig geen ongelijk had, want zijn geschrift was inderdaad vrij onbeduidend wat de weerlegging van Cremer betrof; maar hij ontzag zich daarom toch niet hem voor „een oneerbiedige quaedtspreecker" uit te maken en diens antwoord op de Deductie van den Kerkeraad niets anders te noemen „dan een meerder openbaringe van syn vuyl vergifticht gemoet tegen de Godtlycke Waerheyt, tegens den Magistraat en Kerkeraedt". En als hij ten slotte zegt, bij dezen beterschap op enkele punten te zien, brandmerkt hij zulks eenvoudig als schijnbeterschap.

Cremer heeft hem, zoover ik weet, daarop niet geantwoord en evenmin op een tweede schotschrift van denzelfden, dat onder den titel van „Den Stijf-sinnighe en laetdunckige Mennist of Weer-bericht op de ghenaemde Wederlegginge van de Rechtmatige Bestraffingen", in 1671

1) Antwoorde op het Boekjen, geintituleert: Remonstrantie en Deductie over de Leere en conventiculen der Mennisten. 1671, 4°.
2) Antwoorde op het Boekjen, enz., bl. 18.

te Deventer het licht zag. Het was een zeer uitvoerig pamflet van 94 bladzijden. De schrijver merkte daarin op, dat Cremer zich in zijn verdediging van dezelfde uitdrukkingen en manier van spreken bediende als Jacob Hendriksz [1]) en Gerard van Vrijburg, die „twee ongeluckige advocaten van de grove en schadelijke dwalingen der Mennisten" tegen Petrus Bontemps, Waalsch predikant te Haarlem, wat hem op nieuw ten bewijze strekte van Cremers Socinianisme. Diens onervarenheid in Gods woord, zijn trouwelooze beschuldiging van des schrijvers ontrouwe citatiën van menschelijke schriften, zijn dom en grof antwoord op diens defensie zijner theologische en politieke redenen, in welke zaken hij zich, tegen zijn wil, overwonnen moet geven, en zijn staaltjes van laatdunkenheid en ingenomenheid met zijn eigen werk, trachtte hij in zijn pamflet aan te toonen. Het bevatte evenwel nagenoeg niets, wat niet reeds in andere strijdschriften tegen de Doopsgezinden te Deventer gezegd was, maar kenmerkte zich bovendien door onbeduidende woordenzifterij. Hij eindigde met tot Cremer te zeggen: „En sijt niet wijs in uwe oogen; vreest den Heere en wijkt van 't quaade: het sal een medicijne voor uwen navel sijn en een bevochtinge voor uwe beenderen."

Zweeg Cremer op dit geschrift, omdat hij wel begrepen zal hebben dat het den Moriaan geschuurd zou zijn, de bekende Middelburgsche praeceptor Joannes Becius, die in 1668 om zijn Sociniaansche gevoelens uit Zeeland was verbannen [2]), kwam nog met een „Weerlegginge van

1) Leeraar der Vlaamsche gemeente te Amsterdam († 1644). Zie Schijn, Geschied. d. Doopsgezinden, II bl. 646 en III bl. 295 v. en 299.

2) Zie over hem: Nieuw Nederl. Biogr. Woordb. I in voce en Het Protest. Vaderland I in voce.

het tractaet: Redenen waerom de Magistraet den Mennisten tot Deventer niet mach toelaten conventiculen te houden (Amsterdam, 1671, 4°.)" voor den dag, om de „verongelijkte Mennisten en Socinianen (die men zoo noemt) te hulpe te komen." CREMER en TEN CATE, verklaarde hij daarin [1]), kende hij niet, maar omdat die „Redenen soo frivool en absurd sijn, was hij bewogen die te vernietigen en te toonen dat sy geen Redenen sijn". In zijn vrij lang en zaakrijk betoog, waarin hij zoowel de politieke als theologische redenen van den gepassioneerden auteur trachtte te ontzenuwen en zich vrij scherp tegen hem uitliet, zeide hij, dat de oude beschuldiging van Socinianisme der Mennisten te Deventer nooit was bewezen en dat er geen enkele grondige reden bestond waarom de Magistraat hunne conventiculen niet zou toelaten. „Maar Gode sy dank", schreef hij, „gelijck ick hoor, soo is 't daer soo verr' van daen dat de Achtbare Magistraet tot Deventer na synen schalken Achitophels raedt luysteren, dat sij integendeel als vrome Christenen en voorsichtige politike, die luyden nu willen tolereeren" [2]).

Aan dit twistgeschrijf heeft JAN TEN CATE geen deel genomen. Na zijn bovengenoemde „Remonstrantie" bewaarde hij ten eenenmale het stilzwijgen, hoewel hij en zijn gemeente niet minder, indien niet nog meer dan die van CREMER, aan verdenking van Socinianisme blootstond. Heeft hij wellicht begrepen, dat het met een verbod van den Magistraat zoo'n vaart niet loopen zou, en heeft deze aan BECIUS' verwachting beantwoord? Het is eenigszins opmerkelijk dat, toen hij dit vertrouwen

1) Weerlegginge enz. door J. BECIUS, bl. 50.
2) BECIUS' Weerlegginge, bl. 62.

uitsprak, de Magistraat reeds enkele maanden vroeger, den 17den November 1670, de bovengenoemde Resolutie uit de jaren 1620, 1623 en 1628 [1]) hernieuwd had en „eenighe heymelycke of openbare bycompsten, exercitien van Papistische, Mennonistische, Luthersche of andere religiën" bij herhaling werden verboden. Men zou dus denken dat de tegenstanders van CREMER en TEN CATE hun zin kregen en de conventikelen der Mennisten aldus tot groote voldoening van den „Liefhebber van waerheyt en vryheyt" werden geweerd. Maar is het dan niet zonderling, dat na dien fatalen datum van 17 November 1670 nog het eene pamflet voor, het andere na het licht zag tot bestrijding of verdediging der Mennisten, zonder dat in een van deze ook maar een enkel woord over deze Resolutie voorkomt? Zou al dat geschrijf niet vrijwel als mosterd na den maaltijd zijn geweest, als aan het besluit van den Magistraat uitvoering ware gegeven? In de Provinciale Synode, in 1671 te Deventer gehouden, werd door den praeses wel medegedeeld, dat de conventikelen der Mennisten te Deventer door publicatie waren verboden (Art. 28), maar zij heeft zich vermoedelijk met een doode muis vroolijk gemaakt. Zeer waarschijnlijk is het gebleven bij een publicatie op het papier. Er waren voor de vroedschap wel redenen om de nijvere Doopsgezinden, „in wier winkels men de beste waar voor de billijkste prijzen kon krijgen", niet al te veel te bemoeilijken. Zij was verstandig genoeg om in te zien, dat er voor een stad niets beters is dan nering, die voor matigen prijs deugdelijke waar te koop biedt. De Mennisten waren bovendien in die dagen door hun handel reeds vrij welgestelde en gezeten burgers, in staat en bereid in de

1) Zie boven, bl. 44.

lasten van land en stad op niet onbeduidende wijze bij te dragen, zooals blijken kan uit een Resolutie van Ridderschap en Steden van Overijssel van 3 Mei 1667, van dezen inhoud: „Dat die van de Mennonitische gemeente aan de provintie sullen verstrecken een capitaal van veertien duysend gulden, daarvan sy interest sullen genieten na advenant van vier percent, ende sal die principaelste van Mennonieten worden aangesegt dat hy hetselve die van haere gesintheyt sal communiceeren, ten eijnde sy onder haer de penningen sullen uytvinden en op dien 28 deser maent aan de ordinaris gedeputeerden, tegen wat dagh de penningen veerdig sullen syn" [1]). Het is daarom alleszins denkbaar dat de Deventer Magistraat, als „vrome Christenen" de genoemde Resolutie wel heeft uitgevaardigd om den Gereformeerden Kerkeraad tevreden te stellen, maar als „voorsichtige politiken" het daarbij heeft gelaten en haar niet ten uitvoer heeft gelegd. Dat de Doopsgezinden hunne conventikelen, die zij trouwens niet openlijk maar meer in stilte en bedektelijk in de woning van een of ander gemeentelid hielden, hebben gestaakt is mij althans uit niets gebleken.

IV. Rustiger dagen.

Nadat de pogingen der kerkelijken om de samenkomsten der Doopsgezinden te verhinderen vrijwel op een storm in een glas water waren uitgeloopen, brak er voor hen een tijd van meer rust en vrijheid aan. Niet dat hun afwijkende gevoelens door de Gereformeerden minder ergerlijk en kettersch en van de „kladde der So-

1) Archief Doopsgez. Gem. pg. 3 n°. 2 en Oud Archief der Gemeente van Deventer n°. 572.

cinianery" gezuiverd werden geacht, maar de omstandigheden leidden er van zelf toe dat de aandacht der burgerij op geheel andere en voor de stad alleszins bedenkelijke gebeurtenissen werd gevestigd. In 1672 toch zagen de Vereenigde Nederlandsche gewesten zich door een viervoudigen vijand aangevallen. In vereeniging met Frankrijk en Engeland trokken de bisschop van Munster en de keurvorst van Keulen tegen de Republiek ten strijde. De legers van beide laatstgenoemde vorsten drongen welhaast de oostelijke provinciën binnen en reeds den 16den Juni verschenen de Munstersche en Keulsche troepen voor Deventers veste. Zij verkeerde in goeden staat van verdediging. Toen in het begin des jaars de oorlog reeds werd te gemoet gezien, waren de vestingwerken hier en daar opgemaakt, de borstweringen en uitgangen van palissaden voorzien en de wallen met 70 stukken geschut beplant. De burgerij had met grooten ijver deze werkzaamheden verricht en de Doopsgezinden, die krachtens hun beginsel van weerloosheid gewetenshalve niet aan dezen arbeid konden of wilden deelnemen, droegen een som van 10.000 gld. in de kosten voor de verdediging bij. [1]) Hoewel de stad een garnizoen had van 3000 soldaten, benevens 8 compagniën gewapende burgers en 14 à 1500 Hollandsche boeren onder oppercommando van Diederik Stecke, een oud en ervaren krijgsman, en er een genoegzame voorraad levensmiddelen en ammunitie voorhanden was, [2]) sloeg de schrik, toen het bombardement den 20sten des morgens te drie uren was begonnen, den Magistraat zoodanig om het lijf, dat hij reeds den volgenden dag, ten huize van den

1) Sylvius, Historie van Saken van Staat en Oorlog, IV, bl. 270.
2) Zie de beschrijving van het beleg door Mr. C. J. Cost Jordens in de Overijsselsche Almanak van 1842, bl. 98 v.v.

Cameraar Hendrik Nilant vergaderd, besloot te capituleeren, zij het dan ook niet met eenparigheid van stemmen. Er was dan ook ter nauwernood eenige tegenweer van belang geboden en de beschieting had slechts op twee of drie plaatsen brand doen ontstaan, met de blussching waarvan Dr. Rutger van Loenen, hoogleeraar in de Wijsbegeerte aan de Deventer Illustre School, zich verdienstelijk maakte en waaraan ook de Doopsgezinden dapper medehielpen [1]). De zoo spoedige overgave der alleszins verdedigbare veste, gevolg van de onderlinge verdeeldheid, haat en tegenwerking tusschen de regeeringsleden, kan dan ook slechts beschouwd worden als de schandelijkste lafhartigheid van de bovendrijvende partij in den Raad en zou schier als verraad kunnen worden aangemerkt. Zoo kwam de stad reeds zes dagen, nadat het beleg een aanvang had genomen, in handen van den vijand, die haar bijna twee jaren in bezit hield en zoowel de burgerij als de stad zelve door groote geldelijke afpersingen onnoemelijk veel nadeel toebracht.

Onder de voorwaarden, waarop de capitulatie der stad plaats vond, was ook een bepaling omtrent de vrije uitoefening van den eeredienst, zoowel voor de Katholieken, aan wie de Groote of Lebuïnuskerk werd afgestaan, als voor de Gereformeerden, die in het bezit bleven van de Berg- of St. Nicolaaskerk en van de Broêrenkerk. De Doopsgezinden, prijsstellende op het ongestoord houden hunner vergaderingen en conventikelen, zijn er toen aanstonds op bedacht geweest die zelfde vrijheid van de bisschoppelijke en keurvorstelijke Overheid te verkrijgen. Zij brachten uit dien hoofde aan den heer

1) Sylvius, a. w. IV, bl. 273, van Slee, De Illustre School te Deventer, bl. 111.

KLUPPEL, die als Commissaris met het bestuur der stad was belast, den 17den December 1672 voor dat doel 1000 Rijksdaalders op en ontvingen op 5 Januari 1673 nog een kwijting voor een som van 2000 Rijksdaalders, waarbij de woningen der voorgangers van beide gemeenten, ABRAHAM WILLEMSZ CREMER en ANANIAS WILLING, als vrij van inkwartiering en bestemd voor het houden hunner bijeenkomsten werden aangeduid. Op de ommezijde van dit stuk, nog in het Archief der gemeente voorhanden, wordt dit nogmaals uitdrukkelijk bevestigd en leest men: „Dewijl uwe Hoogvorstelyke genade van Strasburg [1]) ernstiglijk verlangen, dat de huizen van broeders Menisten, als ANANIAS WILLINK en ABRAHAM KREMER bevrijd blijven zullen, zo word hiermede de heer Commissaris KLUPPEL bevoolen te handhaven, dat gemelde broeders Menisten voor de heer Generaal Commissaris DE WINDHOLTZ of mijnen Magistraat in 't geringste niet geïncommodeerd worden. Deventer 16 April 1674. JA. ECKHART."

Ongetwijfeld hebben de Doopsgezinden ook moeten bijdragen in den omslag van 2500 Rijksdaalders 's maands, die voor de betaling der soldaten met gestrengheid werd ingevorderd, gedurende al den tijd dien de stad in handen der Munsterschen en Keulschen was [2]).

Toen de vrede was gesloten en den 3den Mei 1674 de vreemde troepen waren afgetrokken, kwamen deze gewesten weder onder het bestuur der Vereenigde Staten en hadden de steden gelegenheid zich gaandeweg van de doorgestane beproevingen te herstellen en zich verder te ontwik-

1) De Keurvorst van Keulen was aartsbisschop van Straatsburg geworden.

2) Zie hiervoor Deventer Concordaatboek op 7 Aug., 21 Sept., 22 Oct. 1672, 30 Jan., 26 April, 19 Juli, 12 Dec. 1673, 12 en 31 Maart, 29 April 1674.

kelen. Ook te Deventer werden burgerwachten gevormd, die oefeningen en gewapende optochten hielden, orde en rust moesten bewaren en in geval van brand moesten opkomen. Daar nu de Doopsgezinden strenge voorstanders der weerloosheid waren en ook van hen dergelijke burgerdiensten werden gevorderd, gaf dit herhaaldelijk tot conflicten aanleiding. De Magistraat ging echter tot geen maatregelen van dwang of geweld over, maar sloeg den weg van minnelijke onderhandelingen in, die ten slotte tot een bevredigend resultaat leidden. Schepenen en Raad konden dientengevolge in hunne vergadering van 19 October 1690 rapporteeren, dat „met die van de Mennonitische gezindheid was overeengekomen, dat zij op hunne kosten zouden maken twee goede brandspuiten en die altijd na behoren onderhouden, zonder zich echter bij brand meer behoeven te exponeeren dan andere burgers en zij van elders gewoon zijn geweest; en dat, wanneer Schepenen en Raad het voorstel der rapporteerende Commissie aannemen, zij in de wachten niet anders als een ander burger mogten doen tracteren en niet meer van hen voor iedere wacht afnemen; mitsgaders haar vriën van alle extra ordinaire optochten op kermis, kermissen, wanneer een officier wort voorgestelt off andersints, en hem daarvan een acte in forma te verleenen. Na deliberatie is goedgevonden en verstaan de voornoemde conventie te approbeeren en te ratificeren en bij het leveren der spuiten een acte in forma te verleenen; en is hiervan communicatie gegeven aan den burger krijgsraad. Was geteekend Herman Jordens, secretaris" [1]).

1) Deze acte in forma, bij resolutie van 1 Februari 1692 verleend, vermeldde als gevers: Frerik Freriks, Pieter Berens, Gerrit

Deze spuiten werden gekocht van JAN VAN DER HEYDEN te Amsterdam en hebben, blijkens de nog in het Archief der Doopsgezinde gemeente voorhanden rekening, gekost *f* 768.—. Zij werden verzonden per beurtschipper, waarvan de origineele vrachtbrieven mede in het Archief zijn te vinden. Gedurende de geheele 18de eeuw zijn deze spuiten door de Mennisten onder vier Menniste brandmeesters of directeurs bediend en onderhouden. In 1703 werd bepaald, dat de slangen alle twee jaren in Mei of Juni zouden worden gesmeerd en in 1740 dat „elke huishoudinge der gemeente of nakomelinge van dien" jaarlijks tot onderhoud der spuiten 12 stuivers zou geven. De standplaats der eene was bij de Groote Kerk aan de Poot en der andere op den Brink. Bij de eerste omwenteling in 1787 werd het bestier der spuiten door den Magistraat aan de Doopsgezinden ontnomen, maar in 1795 bij de wederomwenteling hun door de Municipaliteit aangezegd, die post weer op zich te nemen. Eerst op 16 November 1826 is de Doopsgezinde gemeente voor het vervolg van het onderhoud der beide spuiten ontslagen en deze door de regeering der stad overgenomen. Zij bleven echter onder het bestuur van Menniste brandmeesters en een dezer spuiten deed nog tot 1894 dienst. Zij vonden sedert een plaats in de groote vestibule van het Gemeentehuis en prijken thans als een curiositeit in het Museum „de Waag" op den Brink.

CREMER, DIRK VALK, JAN BERENS, PIETER HESSELINK, de kinderen TEUNISSEN, SARA CREMERS, HENDRIK HESSELINK, Wed. A. WILLEMS CREMER, STEVEN CREMER, Wed. HENDRIK VAN CALCAR, GERRIT STEFFENS TEN CATE, BERENT CREMER, MATTHAEUS VAN CALCAR, GERRIT BERENDS, HENDRIK LAMBERTS TEN CATE, JAN VAN CALCAR, Wed. B. WILLEMS CREMER, GERRIT VAN CALCAR, DANIËL CREMER, ABRAHAM ALOFS.

Hoewel de Doopsgezinden alzoo door de getroffen overeenkomst in hun gemoed onbezwaard bleven met betrekking tot hun beginsel van weerloosheid, was het er echter nog verre van af, dat zij in alle opzichten in de volle rechten der burgers deelden. Zij ondervonden dit bij herhaling wat hunne opname betrof in verschillende gilden. Reeds in 1684 was daarover moeite ontstaan met het Bakkersgilde, dat den zoon van de weduwe HENDRIK VAN CALCAR, die tot de Doopsgezinde gemeente behoorde, niet als leerjongen wilde aannemen. De moeder wendde zich te dier zake met een rekwest tot Schepenen en Raad, die dit in handen stelden van de Ouderluyden van het gilde, om daarop te berichten. Deze deelden in hun rapport mede, „dat het een onwaer ende abusyff voorgeven was van de requirante, dat een secrete resolutie onder de berichtgeveren off het gilde soude sijn genomen, om de kinderen van Mennoniten niet tot knechten te willen aannemen, want het sal in eeuwigheit niet bewesen worden, dat de inschrijvinge aen des requirantes soon als Mennonist soude sijn geweigert, maer wel integendeel, omdat hij bij een meester, te weten BERENT ARENTS, was, die ongequalificeert ende niet meer voor een lidt van het gilde konde worde gereeckent." Bedoelde BERENT ARENTS toch was „gefailleert ende had bancquerot gespeelt", en blijkens Resolutie van Raad en Gezworen Gemeente van 16 October 1683 waren „alle banckerottiers van haer burgerrecht verstoken" [1]) en konden „consequentelick oock van de privilegiën door den Achtbaren Raad aan de gilden in het generael ende dat van de backers in 't particulier geconcedeert ende verleent, niet gauderen noch rejouisseren." De Ouderluyden waren mits-

1) Concordaatboek op 16 Oct. 1683.

dien van oordeel, dat „de requirante ten respecte van haer soon geen de minste reden had over sodaene verweygeringe te doleren, voor ende aleer haer soon bij een irreprochabel gildebroeder sich bestede, ende dan weder affgewsen worde" [1]). Wat de weduwe van Hendrik van Calcar, in wier handen dit bericht den 11den Maart 1694 gesteld werd, daarop geantwoord heeft, is mij niet gebleken, maar wel, dat ongetwijfeld naar aanleiding van haar geschil met het Bakkersgilde, die van de Mennonitische gezindheid een rekwest indienden, het verzoek inhoudende „hun de selve voorrechten ende privilegien te accordeeren ende te doen genieten, soo alle andere burgeren ende ingesetenen deser steede sonder onderscheyt jouïsseren; in specie vryheyt om coopmanschap, neeringe ende ambachten te mogen exerceren, tot alle gilden (mits betaelende daer toe staende gerechtigheit) nevens andere te worden toegelaeten; dat haere kinderen, soo wel als andere, van de meesters tot knechten aangenomen synde, haere leerbrieven ontfangen; dat alle van haere gesintheden, het si ingesetenen ofte incomelingen tot het coopen van de burgerschap, soo wel als andere toegelaeten, voorts tot alle andere neringen ende gilden geadmitteert, gelyck sy niet alleen in Hollant, Utrecht, Vrieslant ende alle andere provinciën, maer in specie mede binnen Campen ende Zwolle, sonder eenige scrupel ende swarigheit geadmitteert worden" [2]). Op dit rekwest verklaarden Schepenen en Raad bij Resolutie van 14 Januari 1685, „dat de Mennoniten ende haere kinderen, van ouders burgeren synde, gelyck alle

1) Bericht van Ouderluyden in het Archief d. Doopsgez. Gemeente n°. 4 van een Bundel papieren over toelating van Doopsgezinden in de gilden.

2) Archief d. Doopsgez. Gem. n°. 2 van genoemden Bundel.

andere burgeren deser stadt, van 't voors. burgerschap sullen mogen jouïsseren ende 't selve exerceren" [1]).

Indien er al eenige grond voor het niet opnemen in het Bakkersgilde van bovengenoemden Doopsgezinden jongen bestaan mag hebben, allerminst was dit eenigen tijd later het geval ten opzichte van HENDRIK JAN VAN CALCAR, den zoon van HENDRIK VAN CALCAR, die uit het Brouwersgild werd geweerd, hoewel hij het burgerrecht van Deventer wettig van de stedelijke Overheid had gekocht en in ondertrouw stond met de dochter van een burger, wiens voorouders reeds ongeveer honderd jaar het burgerrecht hadden bezeten, terwijl zijn vader zelfs, tijdens de Munstersche bezetting, tot rekenmeester van het gilde was aangesteld [2]).

De onwelwillende houding in dezen tijd door de gilden tegenover de Doopsgezinden aangenomen, deed hen zich in 1691 tot den Koning-Stadhouder WILLEM III wenden, om diens voorspraak ten opzichte van het burgerschap en de daaraan verbonden voorrechten te verkrijgen. Zij begaven zich daartoe den 16den Februari van dat jaar naar het Loo. De Koning liet door zijn Secretaris DE WILDE aan den Deventerschen burgemeester GYSBERT CUPER verstaan, dat hij het billijk achtte de Doopsgezinden in het burgerschap op te nemen en van alle rechten daaraan verbonden te doen genieten. En deze koninklijke tusschenkomst was niet te vergeefs. In 1694 toch nam de Magistraat een Resolutie, waarbij de Mennonieten tot het burgerschap werden geadmitteerd [3]).

---

1) Archief d. Doopsgez. Gem. n⁰. 1 van genoemden Bundel. Concordaatboek, Oud-Archief van Deventer a. d. 14 Jan. 1685.

2) BLAUPOT TEN CATE, Geschied. d. Doopsgez. in Groningen, Overijssel en Oost-Vriesland. II, bl. 73.

3) Zie de Copie van twee rekwesten aan den Koning en aan

Maar in 1700 vonden zij opnieuw groote tegenkanting van de zijde van het Lakenkoopersgilde. Zekere Tonis Freerikse, de zoon van Freerik Freerikse, had zich voorgenomen een lakenhandel te beginnen en daartoe reeds een huis gehuurd en een voorraad lakenen en andere stoffen ingeslagen. Hij was een geboren burger en bovendien met een burgersdochter getrouwd, en meende als zoodanig recht te hebben op alle voorrechten en privilegiën aan het burgerschap verbonden, maar de Ouderlieden van het Lakengilde weigerden hem daarin op te nemen. De vader van Tonis Freerikse diende daarover een klacht in bij den Magistraat. Aan de heeren Gysbert Cuper en Bouwer, als Waardeins over de lakenen, werd door Schepenen en Raad opgedragen daarover rapport uit te brengen. Zij deelden daarin mede dat de requestrant, reeds vóór hij lakenen had ingekocht, gewaarschuwd was, dat hij niet in het gild opgenomen zou kunnen worden; dat het gild zich daarvoor beriep op de Wet in het Stadsboek, waar in den gildebrief van 20 Januari 1640 in Art. 2 bepaald was, „dat niemant in 't gilde der wullen-lakenkoperen sal worden aangenomen, dan met voorweten van Schepenen en Raad, ende dat hie sy een burger der Stadt Deventer; ook soo hy van buiten inkompt, dat hie sy van de Gereformeerde religie"; dat de toelating der Mennoniten in andere gilden, de opname in het Lakengild niet prejudiceerde; dat geen verandering in de Wet behoorde te geschieden, dan met consent van Schepenen en Raet en de Gezworen Gemeente, en dat de Magistraat in deze zaak niets mocht believen te doen voor en aleer de Gezworen Gemeente

---

den Markies de Miremont, in den genoemden Bundel stukken in het Doopsgez. Archief.

eerst vergaderd was geweest". Conform dit rapport werd 26 Augustus 1700 door Schepenen en Raad besloten, dat de zaak „hiermede soo lange sal worden gesupersedeert en de Heeren in der tyd verzocht werden de Mennonist FREERIKSEN, ingeval van nader aansoek, het berigt toe te voegen, dat dit een sake synde tusschen Schepenen en Raad ende Gesworen Gemeente, daerinne soo haastig niet kan worden gedisponeert".

De zaak bleef alzoo hangende, ondanks TONIS FREERIKSE „soo in't particulier als by request" Schepenen en Raad om een gunstige beschikking verzocht, daar hij, met een winkel vol goederen zittende, „geen elle mocht verkoopen". Die van de Doopsgezinde Gemeente wendden zich andermaal tot den Koning, toen zij gewaarschuwd waren dat de Gezworen Gemeente 16/27 September zou vergaderen en „eenigen uyt dese, om haer eygen intrest bij Schepenen en Raad hard aandrongen" op een afwijzing van hun rechtmatig verlangen. Uit vrees dat dit tweede rekwest den Koning niet in handen mocht gekomen zijn, zonden zij ook aan Z.Excellentie den Markies DE MIREMONT daarvan een copie, met beleefd verzoek deze den Koning te overhandigen. De Koning had den 13/24 September op nieuw aan burgemeester GYSBERT CUPER laten zeggen, dat hij het verzoek der Mennonieten billijk achtte, waarop de Raad den 25sten September besloot het rekwest van TONIS FREERIKSE in handen te stellen van de Ouderluyden van het Lakenkoopersgilde, om acht dagen later daarop te dienen van schriftelijk bericht. De Doopsgezinden waren van oordeel geweest, dat de clausule in Art. 2 van den gildebrief van 1640, „dat hie sy van de Gereformeerde religie", alleen betrekking had op „wie van buiten inkompt", maar geenszins op diegenen, die het burgerrecht bezaten. Wat de Ouderluyden van het Laken-

koopersgilde geantwoord hebben, is mij niet bekend geworden, maar ongetwijfeld hebben zij bij hunne weigering volhard. In April 1702 toch wendde TONIS FREERIKSE zich tot Burgemeesters, Schepenen en Raden. In dat nieuwe rekwest wees hij er op, dat „die van supplicants gesindheyd al van over de 60 jaren dit gilde hebben bekleed, en sedert verscheyden (ja nog voor korte jaren) selvs tot ouderluyden in het selfde gilde sijn angenoomen; waarop dan supplicant volgens t'aloude gebruyk met verkoopen een aanvanck hadde gemaakt", maar dat het den Magistraat had beliefd „hem op den 13den April door een stadsdienaar het verkoopen en uitvlyen tot nader orde te laten verbieden". Hij was daardoor in groote verlegenheid geraakt, doordien hij „sonder neringe te moogen doen, een schadelijke winkel an de hand" had, en versocht daarom „dese saak met den aldereersten te termineeren", of, zoo dit niet kon geschieden, „hem te accordeeren om by provisie met verkoópen te moogen voortvaren". Den 2den Mei 1702 werden hierover de gecommitteerden uit den Raad met die van de Gezworen Gemeente in conferentie saamgeroepen, maar de uitslag is TONIS FREERIKSE niet gunstig geweest. Verhinderd in de uitoefening van zijn koopmanschap en daardoor in schulden geraakt, vertrok hij naar Groningen, waar het hem zoo voorspoedig ging, dat hij niet alleen al zijn schulden kon aflossen, maar ook als leeraar der Gemeente werd verkozen en zich als gecommitteerde van het fonds voor buitenlandsche noodlijdenden zeer verdienstelijk maakte. Reeds in 1710 bracht hij voor dat doel vanwege de gemeenten in de provincie Groningen ruim *f* 2500.— naar Amsterdam [1]).

1) Men zie over deze zaak van TONIS FREERIKSE verscheidene

De moeilijkheden, die de Doopsgezinden in den weg werden gelegd, kwamen naar allen schijn, het meest van de zijde der Gezworen Gemeente, wier leden hoofdzakelijk tot den kleineren burger- en winkelstand behoörden en met de kapitaal-krachtiger Doopsgezinde kooplieden niet konden concurreeren en hen daarom, waar zij konden, zochten te weren. Maar in den verderen loop der 18de eeuw hield hunne bemoeilijking gaande weg op. In 1777 werd door Schepenen en Raad op verzoek van Dirk van Groningen, diens zoon Simon in het Verwersgild opgenomen, die blijkens eene verklaring van 12 Februari 1784, zijn vijf leerjaren met gunstig gevolg had doorgebracht bij den verwer en glazenmaker Hermanus Moekens, baas van het gilde. Toch is, volgens Resolutie van het gemeentebestuur van Deventer van 8 October 1787 nog bepaald, dat de Mennonieten niet tot het burgerrecht of de gilden zouden worden toegelaten, behalve diegenen, die dat recht reeds bezaten, en dat tot toelating in de regeering de Gereformeerde religie werd vereischt. Maar de dagen van vrijheid, gelijkheid en broederschap waren ophanden, en daarmede nam de tenachterstelling der Doopsgezinden te Deventer een einde.

V. Gemeentelijk leven.

Het moet tusschen de jaren 1720 en 1730 geweest zijn, — den juisten tijd vonden wij nergens vermeld, — dat de beide gemeenten, die der Oude Vlamingen en der Hoogduitschen en Vereenigde Vlaamschen, zich aaneensloten. Omstreeks 1720 toch waren zes broeders en drie

---

stukken in den genoemden Bundel van het Doopsgezinde Archief, en Blaupot ten Cate, Gesch. d. Doopsgez. in Groningen enz. Dl. II, bl. 74 en I, bl. 143, nº. 1.

zusters met hunne gezinnen naar Hoogezand vertrokken. Het waren JAN VAN KOMEN, ANDRIES STEVENS CREMER, HENDRIK VAN CALCAR, CLAAS BLEEKER, GRIETJEN ABRAHAMS, GRIETJE STEVENS CREMER, GRIETJEN VAN CALKER, WILLEM GERRITS CREMER en FOLKERT SIESZ, alle bloedverwanten [1]). Zij zonden den 4den October 1721 uit Hoogezand aan STEVEN BERENDTS VAN DELDEN en de andere vrienden te Deventer een merkwaardigen brief, waarin

---

1) Aan Ds. F. TEN CATE, predikant te Sappemeer-Hoogezand, dank ik het volgende omtrent bovengenoemde personen.

JAN VAN KOMEN, een zoon van JAN VAN KOMEN, een bekend leeraar van de Oude Zwitsers te Hoogezand, die zich ± 1720 van de Zwitsers hadden afgescheiden, was gehuwd met GRIETJE VAN CALKAR, geboren 1685, dochter van JAN VAN CALKAR en GRIETJE ABRAHAMS CREMER. Van zijn hand verscheen in 1744 een „Belijdenis des Geloofs" met een Voorrede van HENDRIK VAN CALKAR, gehuwd met TRIJNTJE KOMEN. Een exemplaar er van bevindt zich in de Bibliotheek der Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam.

ANDRIES STEVENS CREMER, ongehuwd, zoon van STEVENS ABRAHAMS CREMER.

HENDRIK VAN CALKAR, de reeds vermelde schoonzoon van JAN VAN KOMEN.

CLAAS BLEEKER, gehuwd met WIBBEGJEN STEVENS CREMER.

GRIETJE ABRAHAMS, blijkbaar GRIETJE ABRAHAMS CREMER bovengenoemd.

GRIETJE STEVENS CREMER, dochter van STEVEN ABRAHAMS CREMER en misschien gehuwd met FOLKERT SIESZ.

GRIETJE VAN CALKAR, gehuwd met JAN VAN KOMEN, bovengenoemd.

WILLEM GERRITS CREMER, kleinzoon van STEVEN ABRAHAMS CREMER.

FOLKERT SIESZ, bovengenoemd.

Deze medededeelingen zijn ontleend aan het Stamboek „Meihuizen", dat o. a. in bezit is van Mej. J. MEIHUIZEN te Sappemeer.

STEVEN ABRAHAMS CREMER en GRIETJE ABRAHAMS CREMER zijn ongetwijfeld kinderen van den Deventer leeraar der Oude Vlamingen, ABRAHAM WILLEMSZ. CREMER, over wien zie boven bl. 44.

zij rekenschap gaven van hunne afscheiding, in plaats van zich daarover in persoon voor de Gemeente te Deventer den 3den October te komen verantwoorden, waartoe zij door GERRIT VAN CALKER en GERRIT TEN CATE, uit Deventer naar hen afgezonden, waren uitgenoodigd. In dien brief deelen zij, op volkomen broederlijken toon en zonder een enkel onvriendelijk of onaangenaam woord te bezigen, mede, dat zij zich geenszins wegens eenig verschil in schriftmatige geloofsbelijdenis hebben afgescheiden, maar dat zij met de „zaligmakende gödsdienstlijkheid" niet in overeenstemming achten de meer en meer hier toenemende richting, die „voornamelijk in uytwendige zaaken, in zeedigheydt en besnedenheyd van leven" bestond, zooals men reeds eenige jaren herwaarts bij vele vrienden had kunnen zien en opmerken in „veelderley overeenstemming, gelijkformigmaking en vriendschap met de wereld, met deszelfs eer, achting en anzien onder de menschen, met lust en liefde tot groote handel en coopmanschap, om dus geld en goed te verzamelen, waardoor het vlees veel gelegenheyd bekoome om boven maatelyckheyt zijn lust te volbrengen in eeten, drincken en huyshoudinge, om mede na den loop der wereld zijn genoegen te nemen in pleisierreisen en andere vermakelijkheden en veel diergelijke verlustigingen van de aardsgezinde natuur, 't welk zaaken en vruchten zijn die d'aardt der boomen niet donkerlijk te kennen geven, als zijnde niet van den Vader, maar van de waereld, die met alle hare lusten vergaan moet." Zij hebben niet kunnen merken, zeggen zij verder, dat „van onze gewoonlijke godtsdienstige oeffeninge en gemeentelijke 'tsamenlevinge eenige merkelijke verbeteringe konde verwagt worden", maar wel „dat de talrijke toestemming bij 't plegen van de uytwendige godtsdienst maar meer-

dere onbezorgtheyd en vleeslijke lust heeft veroorzaakt, waardoor men te vrijmoediger op zulk een weg is voortgegaan." Zij hebben dan ook „bevonden, dat het niet zijn kan, dat twee zulk een ongelijken toestand te samen mogen bewandelen"; doch „indien 't konde geschieden, dat de vrinden zich op een regtmatige wijze an de wezentlijke godtsdienst dienstbaar maakten en overgaven, zoo begeerden zij van de lieve vrienden niet gescheyden te blijven, maar met alle ware navolgers Christi an Hem, die het hooft is, regt vereenigt te mogen worden" [1]).

De broeders en zusters, die op deze wijze rekenschap gaven van hunne afscheiding, welke niet onwaarschijnlijk plaats greep door invloed en op aansporing van JAN VAN KOMEN [2]), uit Hoogezand afkomstig en tot de strenge partij der Oude Zwitsers behoorende, streefden kennelijk met de grootste nauwgezetheid naar de meest stipte nederigheid in handel en wandel en zochten zich van de besmettingen der wereld vrij te houden. Hun ascetisme werd echter door de meerderheid der Oude Vlamingen en door de van huis uit meer vrijzinnige Hoogduitschen en Vereenigde Vlaamschen niet gedeeld. Van een hereeniging is dan ook geen sprake meer geweest. Integendeel heeft hunne afscheiding er ongetwijfeld toe medegewerkt, dat de twee Deventersche gemeenten zich bijeenvoegden en zich in verloop van tijd bij de Groningsche Societeit der Oude Vlamingen aansloten.

Wat wij nu verder over het gemeentelijke leven der Doopsgezinden te Deventer hebben mede te deelen, betreft uitsluitend de Oude Vlamingen. Omtrent de vroe-

1) Zie den volledigen brief hierachter in de Bijlage.
2) Zie over hem BLAUPOT TEN CATE, a. w. II, bl. 151.

gere Hoogduitschen en Vereenigde Vlaamschen aldaar vinden wij trouwens dienaangaande niets opgeteekend. Op hun vermaanhuis, hunne godsdienstoefeningen en broedervertoevingen, hun liefdepredikers en latere predikers, hun armverzorging en weldadigheidszin, hun zeden en gebruiken vestigen wij thans de aandacht.

Het is ons reeds vroeger gebleken, dat de Oude Vlamingen en de Hoogduitschen en Vereenigde Vlaamschen hunne godsdienstige samenkomsten hielden in particuliere woningen [1]). Maar reeds eenige tientallen van jaren, vóór hunne vereeniging tusschen 1720 en 1730 tot stand kwam, waren de Oude Vlamingen bedacht geweest op het verkrijgen van een vermaanhuis. In 1688 kochten zij daartoe een woning in de Korte Assenstraat. Een twintigtal met name genoemde broeders en zusters hadden, blijkens de nog in het Archief der gemeente aanwezige verklaring van 16 November 1688, in 1686 en 1687 daartoe een som van *f* 3420.— bijeengebracht en het daarvoor gekochte pand werd tot vermaan- en vergaderhuis vertimmerd. Men maakte daarbij de bepaling, dat „zoo iemand, 't zij een of meer personen, in ongehoorzaamheid, zonden of een andere leer, als daar de gemeente tegenwoordig in staat en door haar gelooff beloofd en beleden wordt, kwam te vervallen en daarom haar afscheid van de gemeente mogten bekomen, dat dezelve nooit, hetzij onder welk pretext of schijn ook 't wezen mogt, eenig regt aan de voorschreven huizinge zouden kunnen aanmatigen." In het midden der 18de eeuw bleek het noodig gelden bijeen te brengen voor het onderhoud der kerk. Door 16 of 17 met name genoemde broeders werden daarvoor in 1759 en 1761,

1) Zie boven, bl. 57, 58.

in bijdragen van *f* 2.— tot *f* 8.— jaarlijks, achtereenvolgens *f* 105.— en *f* 106.—10, en in 1763, bij een dubbele taxatie, *f* 210—10 gestort. In een broedervertoeving op 17 Augustus 1762 was bovendien besloten nog twee koperen kronen, elk van zes blakers, aan te schaffen en een besloten bank te timmeren, waarin tien broeders recht van zitting kregen [1]). Een en ander hield verband met de regeling van de godsdienstoefeningen, toen deze door een vasten predikant in plaats van door liefdepredikers zouden worden waargenomen. Meer dan een eeuw heeft dit vermaanhuis, waaraan later nog een gebouw voor kosterswoning werd aangetrokken, dienst gedaan. Het was zeer bescheiden van omvang, uiterst eenvoudig ingericht en men bereikte het langs een langen gang naast de kosterswoning. Het droeg alzoo geheel het stempel van den Doopsgezinden geest, zooals zooveel andere vermaanhuizen hunner gemeenten. Toen echter de tijd voor zulke „schuilkerkjes" voorbij was en men in Doopsgezinde kringen ook minder bezwaar begon te zien tegen het timmeren aan den grooten weg, heeft ook de Deventersche gemeente het oude kerkgebouw in 1891 vervangen door het tegenwoordige, zoo uiterlijk als innerlijk schoone bedehuis in den Penninckshoek.

Een vrij zonderling gebruik heeft jaren lang plaats gehad in dat gedeelte van het oude vermaanhuis, dat tot kosterswoning was ingericht. De Menniste huisgezinnen waren gewoon aldaar omtrent den slachttijd een koe of varken te slachten, waaraan voor den koster eenig geldelijk voordeel was verbonden. Maar in het midden der 18de eeuw begon men in te zien dat zoo iets toch minder passend was, en in een broedervertoe-

1) Alzoo in het Archief der Doopsgezinde Gemeente.

ving op 1 Januari 1749 werd besloten zulks niet langer te doen plaats hebben, dan alleen voor ENGBERT REEKERS, den koster, en hem, omdat hij door afschaffing van dit gebruik eenige schade had, jaarlijks omtrent slachttijd uit de algemeene kas daarvoor *f* 8.— te laten genieten [1]).

In het oude kerkgebouw werd eerst in 1797 een orgel aangebracht. Den 3den Januari was tot aankoop er van besloten en 35 broeders en zusters brachten daarvoor *f* 1089.10 bijeen. Door de noodzakelijke verbouwing der kerk, die met de plaatsing van het orgel gepaard ging, bedroegen de kosten echter *f* 2403.— en werden de ontbrekende penningen uit de Diaconiekas betaald. Dit orgel, voor *f* 455.— door BEREND POL geleverd, terwijl nog voor het stemmen *f* 66.—, het vergulden en beschilderen *f* 117.— en het beeldhouwwerk *f* 96.— was betaald, deed dienst tot 1817, toen de vele gebreken — 't was blijkbaar ook maar een reeds elders gebruikt instrument en niet van de beste soort geweest, — de aanschaffing van een nieuw orgel noodig maakten. Het werd voor *f* 2600.— aangekocht en 37 broeders en zusters verbonden zich tot een jaarlijksche bijdrage van *f* 203.— voor het onderhoud. In 1874 was opnieuw de aanschaffing van een ander en beter orgel noodig, dat door den heer HOLTGRÄVE te Deventer werd geleverd voor *f* 1775.—, terwijl het oude nog voor *f* 550.— aan de Hervormde Kerk te Middelie werd verkocht. Gelukkig is de gemeente met haar orgels niet geweest, waartoe zeker het geheel ingesloten en bedompte kerkje in de Korte Assenstraat veel heeft bijgedragen. Hoewel het nog gedurende eenige jaren in het nieuwe kerkgebouw in de Penninckshoek was overgebracht en aldaar dienst deed,

---

1) Notulenboek der Doopsgez. Gemeente.

moest het in het begin van 1900 plaats maken voor het tegenwoordige, door den heer MAARSCHALKERWAARD te Utrecht vervaardigd [1]).

Lange jaren aaneen, tot 1761 toe, zijn in het oude kerkgebouw de godsdienstoefeningen en ook de broedervertoevingen geleid door vermaners of liefdepredikers, door de broeders tot dit werk verkozen. Een opgave diergenen, die met deze taak waren belast, vond ik niet. Maar onder hen is STEVEN BERENTS VAN DELDEN zeker niet de minst geachte en invloedrijke geweest. Wij treffen hem reeds aan bij de afscheiding der negen broeders en zusters in 1720 [2]); nog in 1757 was hij in dienst en in het vervolg zullen wij hem nog meer dan eens ontmoeten. De bevoegdheid tot het bedienen van Doop en Avondmaal bezaten deze liefdepredikers, zooals genoegzaam bekend is, niet. Beide plechtigheden moesten door een der Oudsten worden verricht en werden daartoe dan ook van tijd tot tijd door de Groningsche Societeit der Oude Vlamingen aangewezen om een rondreis bij de verschillende gemeenten te doen. Het was dan ook volstrekt niet op vaste tijden 's jaars dat de tafel bediend werd, en eerst in 1767, toen de Deventer gemeente een geordenden predikant had, werd de Avondmaalsviering op den 1sten Paaschdag gesteld. Wij zien dan ook in 1724 PETER FOLKERS uit Groningen en HARKE HENDRIKS uit de Beerta naar Deventer komen om er die plechtigheid te bedienen. In 1756 en 1757 is het WOLTER TEN CATE van Hengelo,

1) Zie de opteekeningen in het Notulenboek en verschillende stukken in het Archief der Doopsgez. Gemeente.

2) Zie bl. 75. Van hem zijn de opteekeningen in het in 1749 begonnen Notulenboek. Jammer genoeg zijn vroegere mededeelingen omtrent hetgeen in de broedervertoevingen besloten werd, niet aanwezig.

die daartoe overkwam, een man, die als „Wolter Oom" tot in hoogen ouderdom hoog geëerd en geliefd is geweest in Overijssel, zoowel als bevorderaar der Twentsche industrie als om zijn groote toewijding aan de Doopsgezinde belangen, zoodat hij in 1755 door de Societeit der Oude Vlamingen, te Groningen vergaderd, tot Algemeene Opziener werd aangesteld [1]). Ook HARMEN SCHOLTENS van Groningen [2]) vinden we genoemd als Oudste, die in 1759 en 1760 te Deventer de tafel bediende. Het gebeurde soms ook dat de gemeente zelf tot de Societeit het verzoek richtte een Oudste te zenden. STEVEN BERENTS VAN DELDEN ontving den 11den Maart 1753 opdracht daartoe PETER FOLKERS en in plaats van HARKE HENDRIKS, die waarschijnlijk overleden was, TETE POPKES uittenoodigen, maar hij voegde aan zijn schrijven waarschuwend toe, dat „zoo zij bezwaar of twistinge onder elkander hadden, zij dit in tijds moesten afdoen". In April daarop werd TETE POPKES nader verzocht acht dagen vóór of na Pinksteren het Avondmaal te komen bedienen, wat hij dan ook den 17den Juni deed.

Uit enkele opgaven omtrent het aantal dergenen, die aan het Avondmaal deelnamen, in 1759 en 1760 telkens 34 of 35 leden, terwijl er door ziekte slechts 2 of 3 afwezig waren, mag men afleiden dat de gemeente destijds omstreeks 40 doopleden zal hebben geteld. Toen op 15 September 1798 een lijst aan de Municipaliteit moest worden overgegeven, bedroeg het aantal 66, benevens nog 47 van jeugdiger leeftijd, die mede tot de Doopsgezinden behoorden of in dat geloof werden opgevoed. Van elders [3]) vernemen wij, dat er in 1710 waren 25

1) Zie over hem BLAUPOT TEN CATE, a. w. I, bl. 160 v.v.; II, bl. 159.
2) Zie over hem BLAUPOT TEN CATE, a. w. I, bl. 155; II, bl. 161.
3) BLAUPOT TEN CATE, a. w. I, bl. 127, 239.

broeders, in 1733 21 broeders en 23 zusters, in 1754 20 broeders en 17 zusters, in 1761 1 leeraar en 52 leden, in 1840 80 leden, 170 zielen. In de eerste helft der 18de eeuw bleef alzoo het aantal ongeveer hetzelfde, maar na 1761, toen de gemeente een eigen vasten predikant had verkregen, nam het gaande weg toe [1]).

Of bij de godsdienstoefeningen het stille gebed in gebruik is geweest, en zoo ja, tot wanneer, vond ik nergens vermeld. Evenmin van welke liederenbundels men zich bij den kerkzang bediende. Maar niet onwaarschijnlijk is het, dat men de kreupele Psalmberijming van Datheen heeft vervangen door den geheel nieuwen Psalmbundel, die in 1684, vooral door invloed van Galenus Abrahamsz, bij de Amsterdamsche gemeente in het Lam werd ingevoerd. Men had toch in het midden der 18de eeuw onder de Doopsgezinden te Deventer den bekenden dichter Jan van der Veen, die van Datheens kreupelverzen zeker niet gediend is geweest. Ook de „Lusthof des gemoets" met een „Achterhofje", door den Groninger Oudste Alle Derks in 1732 uitgegeven, kan daartoe behoord hebben. Door zijn huwelijk, in 1692 gesloten met Aaltje Izaäks Cremer van Deventer, stond hij toch in nauwe betrekking tot de gemeente [2]). Misschien hebben nog andere liederboeken dienst gedaan, maar waren in 1752 afgeschaft en in dat jaar op verzoek aan de geloofsgenooten in Pruisen toegezonden. Maar zekerheid kan ik hieromtrent niet geven. Exemplaren van deze oudere liederboeken zijn in de bibliotheek der Doopsgezinde Gemeente niet meer voorhanden. In latere dagen echter zijn in gebruik geweest de Hervormde Psalmberijming van 1773 en de zoogenaamde Kleine Bundel van 1791.

1) Blaupot ten Cate, a. w. I, bl. 127, 239.
2) Blaupot ten Cate, a. w. I, bl. 152 v., 185.

Zoolang er geen orgel was werd de zang ingezet door een voorzanger. Als zoodanig wordt ons PIETER VAN GEUNS genoemd, die op zijn verzoek in 1763 werd ontslagen. Hij werd door GERRIT VAN CALCAR en DIRK VAN GRONINGEN vervangen; maar uit de bedenkingen, die zij bij hunne benoeming maakten, wat hun geschiktheid en stem betrof, blijkt wel dat zij, indien zulks gevoegelijk had kunnen geschieden, van die opdracht liever verschoond waren gebleven [1]).

Zien wij nu om naar hetgeen de verslagen der broedervertoevingen ons hebben mede te deelen, dan ontvangen wij door allerlei aanhangig gemaakte zaken eenig licht omtrent hetgeen er in den boezem der gemeente omging. Meestal waren het kleine verschillen en oneenigheden, die daar te berde werden gebracht over den buitentrouw, het al of niet deelnemen aan het Avondmaal, den eenvoud in leefwijze en kleeding en dergelijke, waarbij de gehechtheid aan oude gebruiken en gewoonten, waardoor de Doopsgezinden zich plachten te kenmerken, te voorschijn kwam en de tuchtroede zich nog wel eens wilde laten kijken.

In 1738 kwam er een geval ter tafel van een zuster, GEERTJE FRERIKS, die al sinds tien jaar gehuwd was met een man, die niet Doopsgezind was. Zij was uit de gemeente Geuns naar Deventer overgekomen en verlangde als zuster aangenomen te worden. Maar zou men haar nu tot het Avondmaal toelaten? Er werden brieven ter tafel gebracht uit Emden en uit Geuns, mededeelende dat aan genoemde zuster wel het bijwonen van het Avondmaal was ontzegd, maar dat men nog niet tot ban en mijding was overgegaan. Het was dus kennelijk

1) Zie Notulenboek der Doopsgez. Gemeente, fol. 63.

de buitentrouw, die aanleiding gaf tot de gerezen moeilijkheid. Op welke wijze echter de zaak is beëindigd, vinden wij niet opgeteekend, noch ook dat op bovengenoemde brieven een antwoord is afgezonden [1]).

In een ander geval werd wel geen ontzegging van het Avondmaal in overweging genomen, maar het bracht toch een en andermaal de wijze ter sprake waarop enkele broeders daarbij zouden aanzitten, en wel naar aanleiding van het dragen van een pruik. Reeds vroeger was daarover iets te doen geweest met BERENT GERRITS CREMER. Maar nu, in de broedervertoeving op 8 Januari 1751, verklaarde de reeds vroeger genoemde liefdeprediker STEVEN BERENTSZ. VAN DELDEN er zich over bezwaard, dat thans TAMMA VAN DIJK een pruik had opgezet, wat in de gemeente niet gewoon was. Hij zag daarin „groote zwarigheyt en verwilderinge" en wilde daarom de pruiken uit de gemeente houden. TAMMA VAN DIJK gaf nu „swackheyt des hoofds" als reden voor het opzetten eener pruik op. Toen hij daarop enkele oogenblikken de vergadering had verlaten, werd de zaak in beraad genomen en besloten de broeders dientengevolge hem vriendelijk zijn pruik, zoo doenlijk, aftelaten, wat hij verklaarde wel te willen doen, als hij er niet noodzakelijk gebruik van moest maken. Maar STEVEN VAN DELDEN was daarmede niet tevreden en zeide, dat hij aan de „quade gevolgen geen part nog deel wilde hebben en dacht sijn ziel te hebben gesalveerd." In October 1752 bleek het echter dat TAMMA VAN DIJK nog niet genegen was zijn pruik aftezetten en dat ook SYMON VAN GRONINGEN er zich mede dekte. In de toen gehouden broedervertoeving, waarin de zaak ter sprake werd gebracht,

1) BLAUPOT TEN CATE, a. w. II, bl. 153 v.

liet men het er voor ditmaal bij, omdat men er wegens den tijd van het jaar geen nut in zag er over te spreken. Maar 13 Juni 1753 vroeg men in de broedervertoeving of de twee broeders, die „vreemt haar" droegen, zich al of niet van het Avondmaal zouden absenteeren, en „zou gaarne zien, dat, als zij tot de tafel wilden toetreden, zij zich onder de bediening zouden ontdekken." Of zij dit gedaan hebben, vond ik niet opgeteekend.

Ook in een geschil tusschen STEVEN en DIRK VAN GRONINGEN en de weduwe JAN VAN DELDEN werd over het wenschelijke der toetreding tot het Avondmaal gehandeld. Toen de eerstgenoemden niet tot verzoening genegen waren, besloot men hun op 22 Februari 1765 te verzoeken en aan te raden zich voor ditmaal van de tafel te onthouden.

In de boven reeds genoemde broedervertoeving op 13 Juni 1753 waren ook STEVEN VAN GRONINGEN en zijn vrouw, die tot de gemeente wenschten te worden toegelaten, een onderwerp van bespreking. Er werd bezwaar gemaakt over hunne kleeding en men wilde weten of zij over de geloofsartikelen onderzocht waren. Maar de broeders konden gerust zijn, verzekerde men, want zij hadden, na met STEVEN VAN DELDEN en STEVEN JANSZ. VAN DELDEN gesproken te hebben, verklaard het daarmede geheel eens te zijn, en wat het bezwaar „over de kleeding en de zilveren gespen" betrof, hadden zij opgemerkt, „dat wie daarover vielen, er zelf niet vrij van waren." De broeders schijnen het maar beter gevonden te hebben daarop niet verder in te gaan, en besloten beide tot de gemeente toe te laten en „den vasteldag en het aalmoesen geven op Pinksteren" hun bekend te maken, wat allicht als een vermaning tot ootmoed, nederigheid en barmhartigheid bedoeld is geweest.

Steven Berents van Delden blijkt nog wel eens meer oneenigheden met anderen gehad te hebben. Tot de meegaande en rekkelijke naturen schijnt hij niet gerekend te moeten worden en het gezag, dat hij door meer dan dertigjarigen dienst onwillekeurig in de gemeente verkregen had, maakte hem niet toeschietelijker. In Maart 1753 had hij het met zijn zwager Gerrit ten Cate te kwaad, doordien deze uit zijn gehoor in de vermaning was weggebleven en in de broederbijeenkomst bezwaren tegen hem inbracht. De broeders, bedacht op het bewaren van den vrede in den boezem der gemeente, wisten het echter daarheen te leiden, dat de oneenige zwagers overeenkwamen „elkander ten goede te houden, wat in woorden of werken gemist mogt wesen." Ook met Hendrik Lindeman had Steven Berents van Delden in 1751 een ernstig verschil over hetgeen er omtrent den verkoop van de halve zeepziederij en molen in de Polstraat in vroeger jaren was voorgevallen. Een tweetal tegen elkander ingaande pamfletten zagen daarover het licht [1]). Steven Berents van Delden schreef het tusschen hem en Lindeman gebeurde in de notulen van 3 October 1754 in, maar deze handelwijze kon in de broedervertoeving op 8 October geen goedkeuring vinden. Op voorstel van Berent Cremer en Matthaeus van Calkar werd te kennen gegeven, dat deze aangelegenheid niet in de notulen moest zijn ingebracht, maar gehandeld behoorde te zijn naar den regel van Mattheus 18

---

1) Kort en noodwendig berigt van hetgeen omtrent den verkoop van de halve Zeepsiederye en Moolen, in de Polstraat staande, is voorgevallen door H. Lindeman, Deventer 1752, 4°, en Spiegel der waarheid van St. van Delden Sr., dienende tot wederlegginge van zeeker Faamroovend Boekje, den naam dragend van Kort en noodwendig berigt enz. Deventer 1752, 4°.

(vs. 15 en vvg.). Men besloot daarom deze bladzijden in het notulenboek dicht te plakken.

Uit het medegedeelde blijkt wel, dat er van de strengere tucht uit vroeger dagen in het Doopsgezinde leven te Deventer in de 18de eeuw weinig meer valt te bespeuren. Doet er zich het een of ander voor, waartegen men eertijds krachtiger zou zijn opgetreden, nu bepaalt men zich bij verzoeken, vermaningen en raadgevingen, tracht in der minne de aanhangige bezwaren en geschillen tot een goed einde te brengen en laat ten slotte aan de delinquenten het redres over van de dingen, die aanstoot hebben gegeven. Het is vooral te doen om den vrede te bewaren. Er openbaart zich over 't algemeen een ruimer en milder opvatting ten opzichte van de leefwijze en kleeding, de zeden en gebruiken in het maatschappelijk leven en verkeer der 18de eeuw.

Dat mildere standpunt treedt aan het licht ten aanzien van het meer of minder gezag der geloofsbelijdenis, wanneer in 1748 door de Groningsche Societeit der Oude Vlamingen een aantal artikelen ontworpen en aan de gemeenten waren toegezonden om daarover hun gevoelen te zeggen [1]). In de broedervertoeving op 24 November 1749 werden deze artikelen des geloofs, door de gecommitteerden opgesteld, voorgelezen en „onder stilzwijgen genomen", zooals het eigenaardig wordt gezegd. Er wordt dus, naar het schijnt, geen discussie over gehouden, maar eenvoudig besloten daarop niet te antwoorden, omdat de broeders, zooals verklaard werd, „daar verwijderinge of verscheel in te moete sagen, doch ieder die

1) Zie daarover Blaupot ten Cate, a. w. I, blz. 137. Zij werd in 1755 in druk gegeven. Een tweede druk verscheen in 1774 te Groningen bij Jan Oomkens.

genegen was voor zijn particulier te willen (antwoorden), dit konde doen." Men was er blijkbaar afkeerig van eenig bindend gezag toe te kennen aan de woorden en uitdrukkingen, waarin het geloof door eenige artikelen werd omschreven, en wilde aan ieder vrijheid laten die te verstaan, zooals en voorzooverre hij ze in overeenstemming achtte met Godswoord en een goede conscientie. Trouwens de Oude Vlamingen hadden zich tot dusverre geheel buiten een gedrukte belijdenis gehouden. Zij stelden zich tevreden met een schriftelijke, die echter geenszins bij alle gemeenten gelijkluidend was. Zoo bezit de Doopsgezinde gemeente van Deventer een boekje, waarin een harer zusters, Geertruit ten Cate, in 1727 voor zich persoonlijk het geloof der Oude Vlamingen op uitvoerige wijze en met uitschrijving van alle bijbelsche bewijsplaatsen, in een twintigtal artikelen heeft beschreven. Het droeg dus geheel een particulier karakter.

Armenzorg en weldadigheidszin sierden het gemeentelijke leven der Doopsgezinden te Deventer in ruime mate. Nevens de liefdepredikers als dienaren des Woords, namen dan ook de diakenen een belangrijke plaats in het bestuur der gemeente in.

Eigenaardig is het, daarmede in 1637 een zuster belast te zien. In een boekje van „Ontfanck voor de armen van onse gemeentegoedt" van bovengenoemd jaar, teekenden Daniel Berends Cremer en zijn broeder Willem Berends Cremer toch aan, dat zij het armengeld, dat hun „moeder Sijntje Cremer" in bewaring had, hebben nagezien en dat er in ontvangst van de armen *f* 420,–5.–12 meer was dan in uitgaaf, welke penningen nu op 5 Juni in bewaring kwamen bij Daniël Cremer. Daarmede ging de zorg voor de armen op een broeder over en werd later aan twee diakenen opgedragen. In bovengenoemd

boekje vinden wij de legaten opgeteekend, die sedert 1637 aan de Doopsgezinde gemeente door verschillende harer leden waren vermaakt. De weduwe HENDRIKS komt daarin als de eerste voor met een gift van *f* 150.—, terwijl verder legaten en schenkingen volgen van VAN CALCAR, GERRIT BERENDT CREMER, VALCK, TEN CATE, ALBERTS, VAN DELDEN, VAN GRONINGEN, VAN DIJK, BUSSEMAKER, DE VRIES en anderen. Merkwaardig is het, dat in dit boek alleen de ontvangsten zijn opgeteekend, maar geen uitgaven worden vermeld, terwijl er slechts nu en dan een soort afrekening in voorkomt bij overgang aan een opvolger. Ook hierin laat zich de Doopsgezinde geest kennen, dat men in stilte weldoet, maar daarbij ook het volste vertrouwen wordt gesteld in de onkreukbare eerlijkheid van hen, die door de broeders tot diakenen waren verkozen.

Talrijke bewijzen van den weldadigheidszin der gemeente ook jegens geloofsgenoten in den vreemde en andere noodlijdendeu, zijn in het Archief bewaard gebleven. Een aantal brieven uit 1701 en volgende jaren van Doopsgezinden uit Dantzig en omstreken, aan wie ondersteuning in geld en zaaikoren is verstrekt, omdat de bevolking door hoogen watervloed en krijgsrumoer geheel verarmd was; uit Polen en het Culmentsche gebied, waar de Mennonieten schrikkelijk te lijden hadden door hongersnood en Russische oorlogen en ruimschoots geholpen waren; uit 1750, als de bittere nood der broeders in Lithauen, Polen en de Tilsitsche nederzetting ondersteuning noodig maakte, en uit 1765 en 1766, toen de behoeftige Poolsche broeders zich in het Pruisische wilden nederzetten en krachtige hulp behoefden, kunnen van de liefdadgheid der Deventer Doopsgezinden getuigen en bevatten de warmste betuigingen van dankbaarheid.

Maar niet enkel waren het de huisgenoten des geloofs, die gesteund werden. Als de stad Hardenberg in 1708 bijna geheel door brand was vernield, ontvingen de noodlijdenden aldaar een gift van *f* 200.—. Daartoe aangezocht door JOHANNES CAPPENBERG, predikant der Gereformeerde gemeente, en Professor GEORG JORDENS, als ouderling der Waalsche kerk te Deventer, besloot men 26 November 1752 *f* 300.— uit de armenkas te geven voor de verdrevenen of vluchtelingen uit Frankrijk. Maar ook in 1784 werd door de Mennonieten *f* 165.— gecollecteerd „voor de wagthebbende manschappen van het manhafte vrijcorps der stad, opgerigt wegens het slappe garnizoen, waarvoor waakrokken en zoo meer gemaakt zijn." Zij werden daarvoor door den heer BESIER uit naam der officieren, in het Wapen van Overijssel vergaderd, plechtig bedankt, en zulks werd den 3den Januari 1785 nogmaals door den generaal van het corps herhaald, nadat zij uit het koffijhuis van Galloot door een adjudant waren afgehaald naar den Brink, waar het geheele vrijcorps was opgesteld en onder het roeren van de trom een kring om den generaal was gevormd. Het zal de vrienden der weerloosheid toch wel eenigszins vreemd te moede zijn geweest in dien militairen kring. Maar de tijd was al voorbij, dat zij het met het beginsel dier weerloosheid nog zoo nauw namen. Toen in 1710 de Zwitsche geloofsgenooten, wegens hun eed- en dienstweigering, door de regeering van het Canton Bern uit het land gebannen en op gruwzame wijze verdrukt werden, hadden zij, zeker niet het minst uit sympathie met het beginsel waarvoor deze te lijden hadden, nog krachtig hulp geboden. Vele naar ons land uitgewekenen werden toen liefderijk opgenomen en door verschillende gemeenten rijkelijk ondersteund. Ook de Deventersche Menno-

nieten bleven daarbij niet achterwege, en vooral Steven Berents Cremer trok zich hun lot ijverig aan en zorgde dat een aantal hunner in 1711 te Kampen en Deventer een onderkomen vonden [1]). Ook door anderen dan geldelijken steun betoonden zij hunne hulp en zonden daarom in 1752, op verzoek van de Doopsgezinden in Pruisen, een aantal Biestkens-bijbels, benevens hun oude liederboeken, daarheen.

Zoolang de gemeente nog door liefdepredikers en diakenen bediend werd, berustte ook bij deze, in overeenstemming met de broeders, het meer stoffelijk gemeentebeheer. Maar nadat de gemeente in 1761 een vasten en geordenden prediker had gekregen, treft men naast de diakenen nog twee kerkmeesters aan, die met het beheer der kerkelijke fondsen belast zijn. Zoo is het althans reeds sinds 1772. In het Nieuwe Reglement van 1832 werd echter bepaald, dat er slechts één kerkmeester zou zijn en dat deze moest aftreden, als hij tot diaken verkozen werd [2]).

Zoo heeft de gemeente, aangesloten bij de Groningsche Societeit der Oude Vlamingen, onder haar liefdepredikers en diakenen, lange jaren achtereen in stilheid geleefd en gearbeid aan wat tot de stichting en opbouwing in het geloof harer leden bevorderlijk en voor de uitbreiding van Gods Koninkrijk vruchtbaar kon zijn. Maar in het midden der 18de eeuw onderging ook zij langzamerhand steeds meer en meer den invloed des tijds. Grootere vrijzinnigheid, wat begrippen en leefwijze betrof, en meer verdraagzaamheid en verlichting drongen tot haar door

1) Zie A. van Gulik, Uit de geschiedenis van de overkomst der vervolgde Zwitsers in 1710 en 1711. Doopsgez. Bijdr. 48e Jg., bl. 85 v.v., 100 v. en Blaupot ten Cate, a. w. I, 143, 183.

2) Notulenboek der gemeente, fol. 15 en 28.

en de behoefte aan het licht der wetenschap werd in toenemende mate gevoeld.

Uit dien hoofde begreep men in 1761 dat de tijd was gekomen om tot het beroepen van een gestudeerden en geordenden predikant over te gaan. Den 11den Januari van dat jaar werden daartoe de eerste noodige maatregelen getroffen en werd door vrijwillige jaarlijksche bijdragen een som van *f* 521.— verkregen voor het onderhoud van den te beroepen predikant. Den 1sten Juli kwam men overeen voor hem een traktement van *f* 500.— vasttestellen en, zoo hij niet meer in staat mocht worden zijn dienst waar te nemen, hem *f* 250.— toeteleggen en, als de gemeente onvermogender mocht worden, het ontbrekende uit de kerkenkas aan te vullen. Het beroep werd daarop uitgebracht op Hendrik Waerma Meyndertsz., predikant te Embden, en de beroepsbrief hem den 4den Juli toegezonden. Daarin werd bepaald, dat hij alle Zon- en Feestdagen eenmaal des voormiddags den predikdienst had waar te nemen, wekelijks een of tweemaal de jeugd godsdienstonderricht moest geven, vier weken 's jaars van huis zou mogen gaan en hij, behalve de hem toegelegde bezoldiging, nog *f* 100.— voor het transport van zijn huisraad zou ontvangen. De beroepene berichtte den 15den Juli, dat hij het beroep op die voorwaarden aannam. Het werd, na ingediend rekwest, den 9den October door Schepenen en Raad goedgekeurd. Den 22sten November werd Waerma door den Algemeenen Opziener der Oude Vlamingen, Harm Scholtens, in zijn dienst bevestigd en deed des namiddags zijn intrede naar 1 Cor. I: 23, 24. Bij die bevestiging was Harm Scholtens echter in zooverre te kort geschoten, dat hij Waerma alleen de prediking des Woords, maar niet de bediening der bondsteekenen had

opgedragen. Hij herstelde deze fout echter daags daarna door een schriftelijke verklaring, dat hij WAERMA beschouwde als bevestigd in den vollen dienst des Evangelies. Deze legde deze verklaring ook in een broederbijeenkomst, kort voor het houden van het Avondmaal in 1762, over en de broeders erkenden daarop eenparig, dat ook Doop en Avondmaal, in plaats van door Opzieners van buiten, door hem mochten worden bediend. WAERMA heeft de gemeente slechts een tiental jaren gediend. Hij was een geleerd man, die verscheidene geschriften heeft uitgegeven [1]). Toen hij in 1771 overleed, schijnt zijn weduwe HESTER SAAXUMA in vrij behoeftige omstandigheden te zijn achtergebleven. Den 18den November 1772 werd goedgevonden haar jaarlijks een zakstuiver van *f* 12.50 toeteleggen en in Juli 1778 werd zij te Hengelo bij ROELOF TEN CATE, en op 10 October 1782 te Goor bij GERHARD TER MARSCH uitbesteed voor *f* 120.— 's jaars. Daar is zij den 14den Juli 1789 overleden.

Terwijl tijdens het openstaan van de predikantsplaats het Avondmaal den 10den Mei 1772 opnieuw door een Algemeenen Opziener, den reeds genoemden WOLTER TEN CATE, was bediend, duurde het nog geruimen tijd eer de gemeente van een nieuwen predikant werd voorzien. De keuze viel den 13den Maart 1774 op den proponent WYBO FYNJE. Voor hij echter nog in zijn dienst bevestigd werd, promoveerde hij aan de Leidsche Hoogeschool den 9den Juli tot Doctor in de Wijsbegeerte op een proefschrift over de theoriën van het wereld-

---

1) O. a. De Evangelische geloofsleer der Doopsgezinde Christenen, Gron. 1768, 4°, door den hoogleeraar YPEY zeer geprezen. Zie over hem BLAUPOT TEN CATE I, bl. 165 v. en VAN DER AA, Biogr. Woordenb. in voce.

systeem [1]). Wolter ten Cate bevestigde hem den 15den November in zijn dienst, maar slechts zeer kort is hij in de gemeente werkzaam gebleven. De reden daarvan is mij niet bekend geworden, maar wel dat er omtrent hem lasterlijke geruchten in omloop waren gebracht, die ten zijnen gunste door de Deventersche gemeente werden weersproken en weerlegd [2]). Zij toonde bovendien haren rustenden leeraar te waardeeren, door hem nog van 1776 tot 1802 een bijdrage van *f* 150.— 's jaars toe te kennen. Na zijn vertrek uit Deventer heeft hij zich in den Patriottentijd als een vrij heftig partijman doen kennen, geraakte in 1798 in gevangenschap en, na ontslagen te zijn, was hij onder Schimmelpenninck en Koning Lodewijk Directeur der Staatscourant, als hoedanig hij 2 Oct. 1809 te Amsterdam overleed [3]).

Fynje's plaats werd ingenomen door Jacob Kuiper, predikant te Makkum, die den 21sten Juli 1775 beroepen werd op een traktement van *f* 600.—. Vijfenveertig jarenlang, tot in 1820, diende hij de gemeente, toen hij zijn emeritaat verkreeg met behoud van zijn volle bezoldiging. Hij overleed den 29sten Mei 1826 en vond een rustplaats op het Bergkerkhof.

Met hem hebben wij den drempel der 19de eeuw reeds overschreden. Onder Dr. J. Halbertsma en H. ten Cate Hoedemaker, die hem opvolgden, ging het leven der Doopsgezinden te Deventer kalm en rustig voort, als dat van een vreedzaam en bloeiend huisgezin, dat van geen bijzondere wederwaardigheden weet te spreken.

1) Theoriae Systematis universi, specimen philosophicum, Lugd. Bat. 1774, 4°.

2) Deze getuigenis, dd. 13 Aug. 1775 bevindt zich in het Archief der Doopsgez. Gemeente te Amsterdam, sub Deventer n°. 1691.

3) Zie over hem: van der Aa, Biogr. Woordb. in voce.

De veelszins vriendelijke en benijdenswaardige plaats, die de Doopsgezinde gemeente in onze dagen inneemt in den kring van het godsdienstig leven, is de vrucht van haar volhardende lijdzaamheid, haar stillen arbeid en haar zedelijken ernst in de moeilijke dagen, die achter haar liggen. Gedeeltelijk begonnen met den forschen wiekslag van medeslepende dweepzucht en den koortsachtigen gloed van geestdrijverij, geheel overgegaan in de kalmer bedding van ascetisch getint voortleven in de stilte, heeft de Doopersche beweging ook te Deventer haar weg vervolgd aan den leidenden teugel van het denkend verstand, gaandeweg loslatend en van zich afschuivend wat niet meer paste bij den geest van den nieuweren tijd. Daardoor is ook hare historie een bijdrage geworden van den ontwikkelingsgang van het Christelijk godsdienstig en zedelijk leven. Eenmaal gerekend tot die sekten, die „van de publieke protectie waren gesecludeert en alleen werden geconniveert", neemt de gemeente in het heden hare plaats met eere in onder de velerlei gezindheden waarin het Christendom in de wereld voortleeft, en arbeidt zij rustig voort als een zaaier, die zijn zaad, met vertrouwen op den dag des oogstes, uitstrooit op den akker van het Godsrijk. —

Diepenveen, Juni 1919. J. C. VAN SLEE.

BIJLAGE.

BRIEF van de vertrokken vrienden naar Groningen en elders aan de Doopsgezinde Gemeente te Deventer, gedateerd 4 October 1721.

Geliefde Vrienden als STEVEN BERENTS VAN DELDEN beneffens de andere Vrienden tot Deventer, die zulks mede angaat: De oorzaake dezes is dewijle dat u. l. gezondene mannen als GERRIT VAN CALKER en GERRIT TEN CATE an ons ondergeschrevene van uwentwege hebben bekend gemaakt, dat wij van u. l. weerden versogt om tegens den 8 dezer bij u. l. te komen om redenen van onze afwijkinge te doen. Soo is 't dan dat wij in plaatse van persoonlijk daar te komen, hebben goetgevonden om het volgende tot redengeving an de Vrienden te laaten toekomen opdat de redenen alzo te beter tijd mogen hebben om 't zelve bequamelijk te kunnen overwegen, hoewel wij volgens de natuur de saaken met billikheyd eerst schriftmatige redenen van 't bezwaar der vrinden souden konnen eysschen, opdat wij dezelve in de vreeze des Heeren hadden mogen inzien en overwegen; maar dewijl wij besorgt waren dat het bij de Vrienden ligtelijk zoude worden aangemerkt alsof wij zonder genoegsaame redenen op de verantwoordinge quamen te schorsen, zo hebben wij lieverd aarin willen voortgaan, en vooraf verklaaren dat, dewijle de Vrienden onze veranderinge eene afwijkinge noemen, hoeverre wij dat

verstaan of niet verstaan. Verstaan de Vrienden onder dat woort dat wij van Godt en zijne gebooden zijn afgeweeken of van eenige artykelen van een schriftmatige geloofsbelijdenis of een afwijkinge van Godts Gemeente; zo merken wij het aan voor een onbewijselijke en onregtmatige beschuldiging, dewijle wij volgens 's Heeren woort in onze conscenties anders gevoelen en verzekert zijn: dog indien de Vrienden 't woort afwijkinge daarom gebruykt hebben omdat zij anmerken dat wij nu met haar in de bevattinge over 't gebruyk van de middelen die ons tot onze herstelling en zaligheyd dienen, verscheelen en omdat wij ons an haare gemeentlijke samenleving hebben ontrokken, zo hebben wij daar niet tegen want zulks is ons niet onbekent; dog wij kunnen tot nog toe niet zien dat wij daarin mishandelt hebben, t'en ware dat men ons zulks met 's Heeren woorden of regtmatige reden nader konde bewijsen:

Wij kunnen niet ontkennen beminde vrinden (welks dierbaare welstand der ziele wij van gansscher herten wenschen en liefhebben) dat wij met U te zamen voor dezen meer eenig zijn geweest dan nu, omdat ons de Zaligmakende Godsdienstlijkheyd daar mede eensdeels zoo voor quam, gelijk wij aanmerken dat ze u in 't gemeen angemerkt ook voorkoomt, namelijk dat men wel zoude kunnen behouden en zaligh worden, als men maar onder een gemeente leefde die van 't regte volk amkomstig was, die toestemminge geeft en deel neemt an een schriftmatige geloofsbelijdenis, die uytwendige gebooden in de gemeentelijke t' samenkoming als Doop, Avondmaal, voetwassing, 't aanhooren der predikatien en broederlijke aanspraak onderhielt, en voorts in 't gedrag voor andere natuur-

lijke menschen sedig en onopsprakelijk zich gedroeg, gevende in handel en koopmanschap regtvaardig elk het zijne, en die daarenboven eenige particuliere oeffeninge in lezen, vasten en bidden en in mededeylinge an de armen waarnam, om dus de conscientie te stillen, die echter in veele voornaame en noodige zaaken nog onkundig en onverlicht was, te bevredigen. Doordien wij nu alle deze dingen in haar staat en maate goedkeurden en geensins verzwegen, zoo is ons deze saake door Godts goedheyd naderhand heel anders dan 't bovengemelde, als men niet verder koomt, gants onvoldoende voor gekomen omdat wij bevinden dat men alle deze dingen doen, onderhouden en waarnemen kan, en blijven onderwijle in 't herte nog onverligt, onwedergeboren en onbekeert, daar de getuygenissen van Godtswoort (waarna wij alle ten jongsten dage zullen geoordeelt worden) ons verpligten tot heel andre zaaken. Dog dewijle deze saaken van de grootste en uyterste angelegenheyd zijn, zo bidden wij de lieve vrienden, dat zij met bedaartheyd en innerlijke stilte, zo 't mogelijk is, bij ons als willen gaan nederzitten om andagtig te overwegen, wat wij in 't gevolg dienangaande uyt en volgens 's Heeren woordt zullen voorstellen: wij zullen om de kortheyd uyt de menigvuldige getuygenissen van die natuure maar eenige plaatsen nemen. Joa. 3. 3 Joa. 12. 48

De Heere Jesus zeyt Johannes capittel I5 : 1. Ik ben een geregte wijnstok en mijn vader is een wijngardenier, alle ranken die in mij geen vrugt voort en brengen zal hij afsnyden en een iegelijk die vrugt brengen zal hij reynigen opdat zij overvloedige vrugten voortbrengen; en een weynig verder: blijft in mij en ik in u, gelijk als een ranke geen vrugten kan Joa. 15. 1

voortbrengen van haar zelven tenzij dat zij an den wijnstok blijve, alzo ook gij niet tenzij dat gij in mij blijft enz., wie in mij blijft en ik in hem, die brengt veele vrugten voort, want zonder mij en kundt gij niets doen, wie in mij niet en blijft die wordt weg geworpen, gelijk een ranke die verdord en men vergadert ze en werpt ze in 't vuur en verbrandt ze.

Hier zien wij waarde vrienden, dat al onze heyl daarin gelegen is, dat wij waarelijk en wezentlijk met de heere Jesus in gemeenschap leven, zonder welke innerlijke geestelijke, onzichtbaare en verborgene ge-
Col. 3. 3 meenschap niemand kan behouden worden. Nu zullen de vrienden ons ligtelijk, zoo wij hoopen, toestaan dat onze eerste geboorte, waardoor wij in deze zigtbare weereld koomen, alwaar het schoon dat wij van zulke ouders wierden voortgebragt die in de ordinantien van een zigtbaare gemeente leefden, ons echter in deze gemeenschap niet brengt; de vrienden zullen desgelijks mede (zo wij hoopen) wel kunnen zien, dat
1 Joa. 2. 6 't uytterlijke onderhouden van de bovengemelde geboden, deeze gemeenschap met Jesus ook niet eygentlijk mede brengt of dat men an die dingen wel deel kan hebben, zonder in gemeenschap met hem te staan; en egter worde ons deze gemeenschap bij verlossing van onze dierbaare zaligheyd zo scherp anbevoolen; 't koomt dan eyndelijk hooftzakelijk hier op aan, dat wij weeten en bevinden hoe en door wat middelen wij deze gemeenschap moeten en kunnen bekoomen; waar van wij onze inzien wel eens kortelijk willen voorstellen..

1 Cor. 15. 22 Zal dan de mensche uyt de gemeenschap des eersten en ouden Adams, waarin hij is gebooren, ontbon-
Rom. 11. 24 den en losgemaakt worden, en zal hij weder in Christo

ingelijft worden, zo moet hij door verlichting van het waarachtige licht Christus Jesus en door anwijsinge des Heyligen Geestes an zich zelven openbaar gemaakt en ontdekt worden; hij moet zien wat een elendig creatuur en vervallen schepsel dat hij door de zonde is geworden. Hij moet gewaar worden dat er tusschen hem en de Heere uyt de oorspronkelijke zondeval een vijandschap door de vleysselijke gezindheld is ontstaan; dat hij van natuure een kind des toorns is, dat hij in die staat als vleesschelijk zijnde, Godt niet kan behagen; dat zijn wille in deze stand zo verkeert is geworden, dat hij Godt niet kan dienen zonder zijn wille te verzaaken; dat hij uyt zijn eerste geboorte onder 't getal der godtlooze behoort; somma dat hij buyten de genade, die in Christo door het Evangelium wordt aangebooden, een ellendig vervallen en ontaart schepsel is, dat in een doodelijke onmagt leyd, dat doodt is an 't Goddelijk leeven door de zonde en overtredinge, dat het beeldt Godts of de gelijkformigheyd met den Zoone heeft verlooren, dat gevangen is onder de magt des duysternis, dat onder hem die des Doods gewelt heeft is geboren enz

Joa. 1. 9
idem 18.
Rom. 7. 14
Rom. 8. 7
Eph. 2. 3
Rom. 8. 6. 7
Luc. 9. 23
Rom. 5. 6
Rom. 7. 24
Eph. 2— 1/4. 18
Luc. 4. 19
Col. 1. 13
Hebr. 2. 14 15

Wanneer den mensch zich nu door het licht der genade in zulk een stand bevond te zijn, zo geraakt hij gemeenlijk in een gevoelige verlegenheyd, hij ziet zich hier als een groote tienduyzendpondige schuldenaar aan, die egter niet bij zig bevind waar mede hij zoude kunnen betalen. Hij gevoelt in zig groot vermogen van de macht der duysternis. Hij ziet dat hij zich zelve niet kan verlossen, versoenen, nog heyligen, ja dat hij in die staat onmogelijk voor Godts gerigte kan bestaan. Dit doet hem innerlijk en vuurig verlangent uytzien naar hulpe; dit maakt hem regt

Mat. 18. 24
1 Cor. 1. 29
Act. 2. 37 16. 30
Mat. 11. 28
Act. 9. 6

vermoeyt en beladen; dit doet hem soeken na middelen ter verlossing, dit maakt hem begeerig om zig zelven geerne te willen overgeven an zulk eene, die hem van zijne zo regtveerdige straffe zoude kunnen vrijkoopen.

Luc. 19, 10 Wanneer nu de Heere Jesus, die eene onuytsprekelijke begeerte heeft om te soeken en zalig te maaken dat verlooren is, die met eene groote werksaamheyd in de harten der menschen werksaam is, om hem te
Luc. 19. 42 doen verstaan wat tot haaren vrede dient, den men-
Joa. 14. 6 sche nu in zulk een staat weet bewust te zijn, zoo en
Joa. 6. 37 wil Hij dezulke die hem van den Vader zijn gegeven in
Mat. 11. 29 haare troosteloosheyd en verlegendheyd geensins ver-
Eph. 2. 20 werpen of afwijzen, maar troosten, verbinden en ver-
Joa. 14. 23 kwikken; zulke glimmende lemmetjes, zulke zwakke gekrookte rietjes wil Hij dan annemen, die zig met
Luc. 15 enz. hem vereenigen. Hier wordt alsdan de zondige verloorene, doch nu bekeerde en berouw hebbende soone weder gevonden en angenomen; hier wordt het afgedwaalde en verloorene schaapje met vreugde weder
Hos. 2. 18 te huys gebragt; met de zulke wil hij zig verlooven
Heb. 8. 8 in eeuwigheyd, in gerechtigheyd, in genade en barm-
Jer. 31. 33 hartigheyd, met zulke zielen rigt hij dan het nieuwe verbond dadelijk op, hier geeft hij volgens voorgaande
2 Cor. 3. 3 belofte zijn wet in de harten, hier schrijft Hij ze in haare sinnen, hier maakt Hij ze tot brieven Christi, die niet met inkt zijn geschreven, maar met den geest
1 Joa. 2. 29 des levenden Godts; zulke deelt hij de salvinge mede
2 Cor. 5. 5 die heylig is, desulke geeft hij het onderpant des geestes, waarmede zij van de eeuwige zaligheyd besegelt
Eph. 1. 13 worden; zulke hongerige en dorstige, zulke behoeftige
Eph. 4. 30 en geestelijke arme zielen vervult hij met zijne goe-
Mat. 5. 6 deren, waarvan zig die rijk meenden te zijn, ledig

blijven, zulke maakt hij tot zijne geheyligde ledematen, omdat zij door opregte en ernstige verlochening haar eygen wille an dit Geestelijke hooft Christus Jesus hebben over gegeven, dat hij alzo in haar kan werken het willen en 't volbrengen en doen gedurig in haar wat voor hem behaagelijk is; in zulke gemoederen word hij dan koning, in de zulke woont hij door 't geloove in 't harte: hier formeert hij zijn rijk dat niet met uytwendig gebaar komt, maar inwendig in de geloovige is.

Luc. 1. 49
Mat. 16. 24
Eph. 4. 15
Phil. 2. 13
Heb. 13. 21
Eph. 3. 17
Luc. 17. 29
1 Cor. 16. 17

Somma met zulk een ziele wordt hij in een geestelijke egt verbonden; deze komen (niet na inbeelding of bevatting) maar wezentlijk met hem in gemeenschap, deze bevinden hoe onmagtig zij van haar zelve zijn; deze worden dagelijks gewaar, dat zij zonder hem niets goets doen konnen en dat zij als behoeftige schepseltjes zijn invloede gelijk een wijnstok in de ranken gedurig van noode hebben, en als uyt zijne handen moeten leven.

Joa. 14. 23
1 Joa. 1. 3
Joa. 15. 6

En dit alles van de zijde des Heeren op deze conditie en met dit beding, dat den mensche eerst een gevoelig berou zal hebben over alle zijne hooggaande zonden; dat hij voortaan zig zelven zijn eigen wille zal afzeggen en verzaaken en an 't oude leven niet alleen leyden en gekruist, maar ook gedoodt en begraven worden. Ja dat hij de tijd, die nog in 't vlees ooverig is te leven, nu na den wille Godts en tot verheerlijking van zijn heylige naame zal anleggen.

Luc. 24. 46
Joa. 4. 8. 9
Mat. 16. 29
2 Cor. 5. 15
Luc. 14. 26
Rom. 6. 6
1 Pet. 4. 2
1 Cor. 6. 21

Wanneer nu zulk een ziele dus van Godt begunstigt en verligt word, dus de hemelsche gaven en de kragt van de toekomende wereld smaakt en den Heyligen Geest deelachtig word, zo en is zij daarom van haar booze natuure nog niet geheel verlost, de magt der

Heb. 6. 5

duysternisse is in dezelve dan nog niet gants verbrooken, maar zijn groote nijdige vijand, die als een brysschende leeu rondom gaat, heeft hem dan daarom
1 Petr. 1. 8 nog niet geheel verlaten, maar wordt des te nijdiger
Apos. 12. 17. 22 en meerder tot toorn verwekt; dan komen dikwels schier alle vijanden met groot gewelt op hem los, dewijle den Vorst der duysternissen, den Helschen Pharao,
Apos. 19.16 zijne gewesene onderdanen niet wil verlaaten maar hen wil najagen, grijpen en vernietigen; hier moet dan onder de baniere van den Koning alder koningen tegen de weereld, tegen 't vlees of de eygen wille en
2 Tim. 2. 5 tegen den sathan getrouwelijk gestreden. gekampt en
Col. 1. 13 overwonnen worden; hier wordt men alsdan bevindelijk gewaar wat de magt der duysternisse is en hoe nodig wij de hulpe van den verlosser Jesus om die te verbreeken noodig hebben; hier moet men strijden
1 Joa. 3. 8 en worstelen om in te gaan door de enge poorte;
Luc. 13. 22 hier moet men met alle kragten loopen na de voor-
1 Cor. 4. 24 gestelde maate van de onderdanigheyd an de genade
Phil. 3. 14 en gelijkformigheyt met het beeldt van den soone
Rom. 8. 29 Godts; hier moet men loopen in den strijd die ons is
2 Thim. 2. 5 voorgelegt, omdat niemand gekroont zal worden als
Hebr. 12. 1 die wettelijk gestreden heeft.

Zeer beminde vrinden, dit is na onze gedagten de weg en gemeene wijze waardoor wij tot de zaligmakende en overnoodige gemeenschap komen, die bij den Apostel zo hoog wierdt geschat, dat hij alles, ja ook zijne wet-
Phil. 3. 4 tische geregtigheyd met alle uytwendige voordeelen voor schade en drek achtede om maar Christus te gewinnen, om in Hem bevonden te mogen worden; dit most bij ons ook zo overnodig en dierbaar worden, hier most men ook alles voor overhebben.

Wanneer wij nu, o Lieve vrienden, in deze geeste-

lijke gemeenschap ende daar uyt volgende vruchtbaarheyd stonden, dan zouden ons de onderhoudinge van de uytwendige ordinantien ook heylzaam zijn en tot beschuttinge dienen om te vruchtbaarder voor den Heere te leven; maar als wij deze innerlijke gemeenschap missen, zo kunnen wij Godt niet behagen ende uytwendige zaaken strekken ons maar tot verblinding, omdat men zig daarop te ruste stelt, waardoor men dan uyt geestelijke blindtheyd ligtelijk tot die waan vervalt dat men rijk is, genoeg heeft, en geens dings Apos. 3. 17 behoeft, daar men ondertusschen voor Gode nog ellendig, arm, jammerlijk blindt en naekt is.

Wanneer wij nu deze bovengemelde bevindelijke zaaken, die elk Christen in meerder en mindere maate elk na zijn standt en gave moet deelachtig zijn, indien hij zich anders niet bedriegen wil, eens toepassen en vergelijken met onze vermeende Christelijke wandel, die wij onder malkanderen verkeerende, gepleegt hebben, zo zijn wij daarover gantsch onvoldaan en kunnen niet bemerken dat de vrienden in 't angemerkt in die oeffeninge staan, of daar met ernst na tragten, maar wij hebben in tegendeel overvloedig bevonden dat deze zaake van veele zeer verdagt worden gehouden, en als doolingen, inbeeldingen, ja somtijds als geestdrijverij worden uytgesproken en angemerkt; andere van meerder bescheydenheyd en oordeel hebben wij zo bevonden, dat zij somtijd wel eenige flaauwe toestemminge an die zaaken gaven, zooverre zij door de schrifttuurlijke bewoordingen geleyt wierden, dog toonden daarnevens gemeenlijk na onse gedagten klaarlijk, dat zij zich met woorden blootelijk tevreden stelden zonder na de betekende zaken met ernst te tragten. Dit dan, omdat wij de vrienden in 't gemeen zo

bevinden en dat wij door menigvuldige ervarentheyt geleert zijnde vaststellen, dat men door onderhandelinge en t' zamenspraake niet veel vrugt an malkanderen doen of herstelling verhoopen kan, geeft ons in onze gemoet vrijheyd om ons van de gemeentelijke gemeenschap der vrienden te onttrekken, om door onze t' zamenleving met de vrinden niemandt door daaden „vreede vreede" toe te zeggen of eenige meer-
Ezeg. 13. 16 dere bedriegelijke ruste te veroorzaaken.

Uit het bovengenoemde nu beminde vrinden, word van zelve klaar dat, indien wij geen voldoeninge kunnen nemen in zulk een Christendom, dat alleen en voornamelijk in uytwendige zaaken, in zeedigheydt en besnedenheyd van leven bestaat, wij dan nog veel minder voldoeninge kunnen hebben, wanneer wij veele uytspattende en tegenaardige vrugten der natuure moeten bespeuren, gelijk men eenige jaren herwaarts overvloedig in veele van de vrienden heeft konnen zien en anmerken in veelderley overeenstemming, gelijkformigmaking en vriendschap met de weereld, met deszelfs eere, achting en anzien onder de
Rom. 12. 2 menschen, met lust en liefde tot groote handel en
Jos. 4. 4 coopmanschap, om dus het geld en goed te vergaderen, waardoor het vlees veel gelegenheyd bekoome om boven maatelijkheyt zijn lust te volbrengen in eeten, drinken, kleeding en huyshoudinge. om mede na den
Mat. 6. 4 loop der weereld zijn genoegen te nemen in pleisier-
1 Tim. 6. 9 reysen en andere vermakelijkheden en veel diergelijke
Luc. 21. 30 verlustigingen voor de aardsgezinde natuur, 't
Eph. 5. 11 welk zaaken en vruchten zijn, die d' aardt der boomen niet donkerlijk te kennen geven, als zijnde niet van
Mat. 3. 18 den Vader, maar van de weereld die met alle haare
Mat. 12. 33 lusten vergaan moet; en hoewel deze zaaken gansch

naakt en klaar zijn, zoo hebben wij nochtans niet kunnen merken dat er uyt onze gewoonlijke Godtsdienstelijke oeffeninge en gemeentelijke t' saamlevinge eenige wezentlijke of merkelijke verbeteringe konde verwagt worden, maar wij meenen overvloedig gemerkt te hebben dat de talrijke toestemming bij 't plegen van de uytwendige Godsdienst maar meerdere onbezorgdheyd en vleeslijke luste heeft veroorzaakt, waardoor men te vrijmoediger op zulk een weg is voortgegaan. 3 Joh. 2. 16

Daar wij integendeel in onze conscentiën wel wat anders gevoelden, als die overtuygt waren dat wij onder veel strijd en worstelinge de heyligmakinge onzer zielen moesten bevorderen, hadden wij nu zulk een hoogwigtige zaak onder en met behulp der vrienden kunnen voortzetten, o wat zoude ons zulks lief en angenaam geweest zijn, gelijk wij ook dikwels na maate van onze kennis destijds daar na getragt hebben; maar wij hebben zo veele ophoudinge en tegenstand ontmoet en zo vele verscheelende bevattingen over de wezentlijke zaake angemerkt, dat ons de moet om onze oogmerk op die wijze tot nudt van ons ende vrienden te bereyken is ontvallen; vermidts wij bevonden hebben dat het niet zijn kan dat twee bij zulk een ongelijken toestand te samen mogen wandelen. Doch indien 't konde geschieden dat de vrinden zich op een regtmatige wijze an de wezentlijke Godsdienst (die alleen voor Godt zal gelden) dienstbaar maakten en overgaven, zoo begeerden wij van de Lieve vrienden niet gescheyden te blijven, maar 't zoude onze hertelijke wensch zijn om met de vrienden en alle waare navolgers Christi an Hem die het hooft is, regt vereenigt te mogen worden. 2 Tim. 2. 3 Hebr. 12. 14 Amos 3. 3 Eph. 8. 15

Dit is, zeggen we nogmaals, de innige zugt onzer zielen dat wij te samen eensgesint na Jesus Christus
Rom. 15. 5 mogten worden; derhalve koomt het ons voor als een beweenelijke en gantsch smertelijke zaake dat wij over zulke aldergewigtigste zaake oneenig mogten blijven; O dat een iegelijk van ons maar voor Godt in
Joa 3. 21 zijne consciensie eens regt an 't ligt begeerde te komen om zijn eygen ongestalte regt te leeren zien, te leeren kennen en te verbeeteren, zoo zoude de zaake, zoo ons dunkt, nog niet gantsch hoopeloos zijn; de middelen zijn nog bij de hand, de zonne der genade is nog niet ondergegaan, de Heer die zeer begeerig
2 Cor. 6. 2 na onze saligheyd is, staadt nog als met uytgestrekte
Mat. 11. 28 armen om alle beladene menschen te ontfangen, als wij onze last maar gevoelen en hem d'eere van onze herstelling alleen willen geven.

Luc. 4 19. O dat wij oopene oogen hadden om 't gevaar van
Act. 26. 18 verleydinge en zelfbedrog naauwkeurig te zien, d' exempelen leren ons, dat men niet alleen onder de genademiddelen der genade, maar zelfs onder de stem-
Luc. 13. 24 melijke bedieninge van 't Evangelium door den Heere Jesus kan leven en blijven, egter nog onkundig in 't geene ons heyl betreft, 't welk den Heere Christi weleer over Jerusalem (de uytverkoorne stadt) met weenende oogen dede uytroepen:

Luc. 19. 42 Waart dat gy wist wat tot uwen vreede diende, gij zoudt het in deze dagen bedenken, maar nu is het voor uwe oogen verborgen.

Dat wij hiervan door 's Heeren genade mogen verlost en voor bewaart worden, dat verleene ons Godt den vader door Christus, Amen.

Ziet daar beminde vrienden 't gene wat wij (op u verzoek van redengeving) voor dezen tijt dienstig ge-

agt hebben an u te laten toekomen; gelieft het zo veel mogelijk is, in liefde te ontfangen, dewijle wij dit zonder nadeel te veroorzaaken an 't geene wij voor waarheyd houden niet wel konden voorbij gaan, waarmede wij de vrienden het beste wenschen en verblijven u genegen vrienden,

Jan van Komen.
Andries Stevens Cremer.
Hendrik van Calker.
Hoogesandt den Claas Bleeker.
4 October 1721. Grietjen Abrahams.
Grietjen Stevens Cremer.
Grietjen van Kalker.
Willem Gerrits Cremer.
Folckert Siesz.

DE GEMEENTE-DAG DER DOOPSGEZINDEN.

„Het was den 12den April van het jaar 1917 dat ds. „T. O. Hylkema van Giethoorn te Barchem de „Leden der Vereeniging: Woodbrookers in Holland, die „daar gedurende eenige dagen voor een cursus bijeen „waren, verzocht, voor zoover zij Doopsgezind waren, „met hem na-den-middag eenigen tijd te vergaderen. „In die bijeenkomst waren tegenwoordig, behalve ds. „Hylkema, de zusters C. Boerlage van Amsterdam, „P. W. A. Halberstadt van Heemstede, P. de Jos„selin de Jong-Cappeyne van de Cappello van „Haarlem, J. A. de Roever van Borculo, dr. A. A. „Vogelsang van Bussum en de broeders ds. J. E. „v. Brakel van Hollum op Ameland, H. Lamsveldt „van Arnhem, ds. J. M. Leendertz van Hippolytus„hoef op Wieringen, ds. C. Nijdam van Veenwouden. „In dit samenzijn werd voorgesteld en besloten eene „vergadering, die later genoemd is Gemeente-dag der „Doopsgezinden, op te roepen, om te trachten door dit „middel te bevorderen het persoonlijk en gemeenschap„pelijk geloofsleven onder Doopsgezinden, hetwelk, naar „het den aanwezigen voorkwam, niet overal in die mate „gevonden wordt, dat niet allerlei middelen, nevens de „bestaande en alleszins gewaardeerde godsdienstige samen„komsten op den Zondagmorgen en op andere tijden, „zouden kunnen worden beproefd en aangewend. Nadere „besprekingen werden daarna gevoerd om dit plan te

„verwezenlijken. Den volgenden dag werd door de pre-
„dikanten Hylkema, Leendertz en Nijdam een
„voorloopige oproep ontworpen. In Utrecht hadden ach-
„tereenvolgens twee vergaderingen plaats van de Com-
„missie die inmiddels gevormd was. En zoo kon dan op
„Donderdag 2 Augustus 1917 te Utrecht de eerste Ge-
„meente-dag van Doopsgezinden worden geopend."

Het is met deze woorden dat ds. C. Nijdam, de verslaggever van dezen eersten Gemeente-dag, het ontstaan van deze beweging schetst. Er zijn thans sinds dien twee jaren verloopen. Te Utrecht heeft driemalen een samenkomst plaats gehad, terwijl bovendien op verschillende andere plaatsen gewestelijke bijeenkomsten werden gehouden. De tijd is zeker nog niet gekomen om een afdoend oordeel over deze zaak uit te spreken, maar zij heeft toch genoegzaam bewezen levensvatbaarheid te bezitten, om er in dit tijdschrift de aandacht op te vestigen.

Het is daarom dat ik er mij gaarne, op verzoek van den redacteur, toe zet om dat te doen. Ik laat daarbij de opmerking voorafgaan, dat ik van den aanvang af voor de beweging sympathie heb gevoeld en er een werkzaam aandeel aan genomen heb.

De zusters en broeders n.l. boven in de aangehaalde woorden van ds. Nijdam genoemd — althans de meesten van hen, sommigen hadden zich om persoonlijke redenen onttrokken — trachtten door een vertrouwelijk schrijven in ruimen kring verspreid belangstelling voor hun streven te wekken en zoo voegden zich velen bij hen die op de samenkomst van 12 April te Barchem niet aanwezig waren geweest en ook tot de Vereeniging der Woodbrookers in Holland in geen of een zeer los verband stonden. Het is van beteekenis daarop te wijzen, omdat weliswaar, zooals uit het bovenstaande blijkt, de

eerste stoot tot het houden van Gemeente-dagen van de z.g. Barchemers is uitgegaan, maar men toch van den beginne af er tegen gewaakt heeft de beweging het karakter van een Doopsgezinde Woodbrookers-Vereeniging te doen aannemen. De voorloopige oproep tot een Gemeente-dag van Doopsgezinden werd door 46 broeders en zusters, leden van Doopsgezinde gemeenten uit alle oorden des lands geteekend. Bewijs genoeg dat het streven in allerlei kringen waardeering vond. Die voorloopige oproep is belangrijk genoeg om hem in zijn geheel hier op te nemen en zoodoende ook aan de vergetelheid te ontrukken.

De inhoud is als volgt:

„Aan onze broeders en zusters medeleden van
„Doopsgezinde gemeenten richten wij de na-
„volgende mededeeling en broederlijken oproep.

„In de levendige overtuiging van de heerlijke taak, die „de gemeente van Christus in zich zelve en in de we-„reld heeft,

„gevoelen wij als medearbeiders aan die taak ons ge-„drongen om in biddend samenzijn en samenwerken onze „kracht daartoe te versterken.

„Wij gevoelen welken rijken zegen in dezen uit kan „gaan van samenkomsten, waarheen een ieder opgaat „om versterkt te mogen worden in het leven met God, „dat is in aanbidding en dankbaarheid, in heilige kracht „en liefde; met het verlangen tevens om zich voor te „bereiden voor Zijn dienst, zoowel in eigen leven als in „de gemeenten en in de wereld. Tot een dergelijk samen-„komen en het daaruit voortvloeiend samenarbeiden heb-„ben wij besloten, en roepen wij hierbij allen op, die „dit verlangen mede kennen.

„Wij zijn overtuigd dat wij feitelijk niet iets nieuws „zoeken, waar immers elke gemeente-samenkomst en „-arbeid in wezen hetzelfde karakter draagt; maar tege- „lijkertijd zijn wij overtuigd, dat wij zoeken naar iets „noodigs. En ook naar iets dat wordt verlangd. Wij „weten dat er velen zijn die ons plan met instemming, „ja met blijdschap begroeten en gaarne mede willen „doen. Hen noodigen wij uit, om met ons samen te „komen op een eerste algemeene conferentie, die wij nog „dezen zomer of na-zomer hopen te houden en die wij, „overeenkomstig ons doel, Gemeente-dag (van Doopsge- „zinden) willen noemen.

„De duur van dezen Gemeente-dag (een samenzijn van „één of meer dagen), de datum, de plaats en de werk- „zaamheden, zullen, nadat in dezen wellicht allerlei wen- „schen geuit zullen worden, definitief geregeld en bekend „worden gemaakt. Wij hopen de kosten zoo gering mo- „gelijk te maken door inkwartiering bij de gemeente in „de plaats van samenkomst. Degenen die, als tijd en „plaats hun zal uitkomen, op onzen Gemeente-dag hopen „te komen, en ook anderen, die voor ons streven sym- „pathie voelen, gelieven zich op te geven bij ds. T. O. „Hylkema te Giethoorn, aan wiens adres men voor- „loopig alle opmerkingen aangaande onzen oproep gelieve „te zenden."

Zooals boven gezegd, werd dit stuk door 46 leden van Doopsgezinde gemeenten uit het geheele land onderteekend en bleek dus deze nieuwe poging om 't geestelijk leven in onze broederschap op te wekken wel instemming te vinden. Toch bleef ook critiek niet uit. Ds. Haga van Nijmegen waarschuwde in een artikel in de Zondagsbode tegen de beweging en meende een „caveant consules" te moeten doen hooren. Vooral dat zij

te Barchem in de samenkomst der oud-Woodbrookers haar oorsprong nam, werd door hem bedenkelijk geacht. De geest die daar heerschte strookte z. i. weinig met de „klare bezonnenheid" die het Doopsgezinde gemeenteleven naar zijn meening kenmerken moet. Terwijl anderen, waarvan Ds. Binnerts de woordvoerder was, ofschoon met het beoogde streven wel meegaand, aan een typeerende uiting in den voorloopigen oproep aanstoot namen. Dat daarin van „biddend samenzijn" gesproken werd, klonk hun onecht en daarom hinderlijk. Men kan niet een geheelen dag of zelfs twee dagen „biddend" samenzijn, zoo meenden dezen. Wie dat voorgeeft te willen, geeft blijk van een ongezonden piëtistischen geest.

Het is onnoodig te vermelden dat deze bedenkingen wederlegd werden en de wederlegging wederom repliek uitlokte. Gelukkig geschiedde een en ander in een geest van welwillendheid en wederzijdsch vertrouwen. De bespreking was stellig dienstig om de leden onzer gemeente aan het nadenken te brengen over de zaak waar het om ging en alzoo de eerste Gemeente-dag voor te bereiden. Zooals gezegd werd deze van 2—4 Augustus '17 te Utrecht in de Doopsgezinde kerk gehouden. Een 160-tal bezoekers nam er aan deel.

Het is niet mijn bedoeling alle onderwerpen te noemen en te bespreken die op deze en de volgende bijeenkomsten aan de orde kwamen. Van de eerste samenkomst is een verslag uitgekomen dat op ruime schaal is verspreid, terwijl van de volgende bijeenkomsten de Zondagsbode uitvoerig melding heeft gemaakt. Bovendien zijn verscheidene der gehouden referaten in hun geheel in de Zondagsbode opgenomen. Ik wil hier slechts naar voren brengen wat m. i. het belangrijkste was en op mij evenals naar ik vertrouw op anderen het meest blijvend in-

druk heeft gemaakt. En dan noem ik vooral een verrassend gevoel van warmte en geestverwantschap. Het spreekt wel van zelf dat dit op den eersten Gemeentedag het duidelijkst gevoeld werd. Men kwam toen met een zekere spanning bijeen en vroeg zich af: wat zal er van worden? En die spanning bood een vruchtbaren bodem voor goede indrukken.

Bovendien werkte de omgeving mede om de stemming te verhoogen. Het vriendelijk kerkgebouw van onze Utrechtsche gemeente, waar men samenkwam, was op uiterst smaakvolle wijze versierd. In de vestibule zoowel als in de kerk zelve stonden fraaie hooge palmen waartusschen hier en daar witte lelies en rozen geplaatst waren. Dat maakte aanstonds bij het binnentreden een feestelijken indruk. Maar natuurlijk was dit uiterlijk iets bijkomstigs, dat niets zou hebben uitgewerkt als er geen innerlijk gevoel van warmte was geweest. En dat was aanwezig. Er was bij allen een oprecht verlangen om stichtelijke en opwekkende dagen samen door te brengen en een groeiende blijdschap over het welslagen van deze eerste bijeenkomst. Ook dat zoovele leden der Utrechtsche gemeente bereid waren geweest gastvrijheid te verleenen aan de bezoekers van den Gemeente-dag, verhoogde de stemming. Men kwam tot de weldadige ontdekking dat er onder ons meer gemeenschapszin heerscht dan verwacht was en gevoelde op de hoogtepunten der Conferentie, die gelukkig niet ontbraken, dat deze gemeenschapszin grond en kracht vond in het geloof aan God ons aller Vader.

Toen aan den morgen van den derden dag ons bij het afscheid werd toegeroepen: „Houdt wat gij hebt", waren wij overtuigd werkelijks iets te hebben ontvangen, dat wij moesten vasthouden en dat zoodoende tot

vermeerdering van ons persoonlijk en gemeenschappelijk geloofsleven kon bijdragen.

Toch had ds. Binnerts gelijk toen hij dienzelfden laatsten morgen zeide, wat hij later ook in zijn jaarboekje schreef, dat er eigenlijk niet iets nieuws was openbaar geworden: dat de hoogtepunten hier bereikt geenszins de hoogtepunten van onze Zondagmorgensamenkomsten te boven waren gegaan en dat het nog niet veel duidelijker geworden was, wat er met het Gemeente-dagstreven werd beoogd.

Ook kon er allerminst van een beweging in onze Broederschap gewaagd worden. De opkomst van 160 deelnemers mocht niet onbevredigend genoemd worden, toch was het slechts een zeer gering percentage van het geheel der leden onzer gemeenten. Maar er mocht toch worden gesproken van beloften die deze eerste Gemeentedag van Doopsgezinden gaf, er kon iets uit groeien waardoor onze Broederschap beter aan haar roeping zou kunnen beantwoorden. En wel vooral omdat door de deelnemers algemeen gevoeld werd: de leden der gemeente zelf moeten een meer werkzaam aandeel nemen aan den opbouw van het gemeentelijk leven, zij mogen niet alles of bijna alles aan de predikanten overlaten. In dien geest had trouwens ook de leider van dezen eersten Gemeente-dag in zijn openingswoord gesproken — de geestelijke vader der geheele beweging — ds. T. O. Hylkema van Giethoorn.

Er zijn nu twee jaren verloopen sinds men voor het eerst samenkwam en de beweging is op allerlei wijze gegroeid. Een vereeniging heeft men er niet van gemaakt. Men heeft zelfs den schijn willen vermijden van een soort élite te willen vormen: de voorstanders van den Gemeente-dag als een groep van Doopsgezinden van

de ware soort te willen vereenigen. Maar er heeft zich toch een vast bestuur gevormd en men kan medewerker worden door zijn belangstelling uit te spreken en door al naar men verkiest een contributie te betalen, waarvan men zelf het bedrag vaststelt. Met deze medewerkers — er zijn er nu 500 en bovendien eenige medewerkende gemeenten — wordt voeling gehouden door het rondzenden van Gemeentedagbrieven, waarvan tot nog toe een viertal verscheen. En vooral, er zijn en worden gewestelijke samenkomsten beraamd en gehouden die over het algemeen bizonder goed slaagden. Zoo had in 1918 een gewestelijke Gemeente-dag plaats te Wormerveer, waaraan 500 Doopsgezinden uit Noord-Holland deel namen. In het zelfde jaar werd een bijeenkomst van gelijken aard voor de Friezen in Heerenveen gehouden, waar de geest zeer warm en opgewekt moet geweest zijn en die ook door eenige honderden gemeenteleden werd bezocht. Dit jaar werd voor de gemeenten van het Zuidelijk deel van Noord-Holland te Zaandam vergaderd, waar ± 300 bezoekers waren en waarvan ook een goede roep uitging. Men kwam in Twenthe samen uit Hengelo, Almelo, Borne en Enschede. Er worden Gemeente-dagen voorbereid te Sneek en te Leeuwarden, alsmede in Groningen, terwijl andere gewesten nog wel zullen volgen.

Dat tengevolge van deze gewestelijke samenkomsten het aantal bezoekers op den Algemeenen Gemeente-dag te Utrecht niet toenam, maar ongeveer stationnair bleef, laat zich begrijpen. Toch zal ook dit instituut stellig gehandhaafd blijven en mochten de tweede en derde bijeenkomst van Doopsgezinden uit 't geheele land, die evenals de eerste te Utrecht gehouden werden, geslaagd heeten. Ik geloof dat velen met mij goede en gezegende

herinneringen bewaren aan hetgeen ze op deze conferenties ontvingen en van harte hopen, dat iets van blijvenden aard is tot stand gekomen.

Inmiddels houden nog velen, ook van de zeer belangstellende leden onzer gemeente, zich op een afstand en zijn die velen vaak eenigszins sceptisch tegenover deze nieuwe beweging gestemd. Daaronder zijn er die wegblijven omdat zij naar ze verklaren voor zich zelf er geen behoefte aan gevoelen, daarbij blijkbaar vergetend dat men in het gemeentelijk leven ook wel iets doen mag om de behoefte van anderen te helpen bevredigen. Er komen er n. l. op deze samenkomsten die, 't zij omdat zij in de verstrooiing leven, 't zij omdat in hun eigen kring weinig warmte gevonden wordt, door een samenzijn met belangstellenden uit allerlei gemeenten wonderlijk verkwikt werden. Alleen reeds voor zulke noodlijdende broeders en zusters zou men zich een gang naar een Gemeente-dag moeten getroosten, ook al nam men er zelf weinig van mee.

Doch er zijn anderen die vragen: wat is nu eigenlijk het praktisch resultaat? Is er door de gehouden Gemeente-dagen iets bereikt dat niet evenzeer in de afzonderlijke gemeenten bereikt is of bereikt had kunnen worden? Hebben wij hier iets anders dan een soort nieuwigheid waarvan het aantrekkelijke alleen in het nieuwe ligt, dat natuurlijk straks weer oud wordt en daarmee meteen zijn bekoring weer verliest? Laat men zich toch met volle kracht geven aan de eigen gemeente waartoe men behoort, dan zal men daarin genoegzaam voedsel voor zijn geloofsleven vinden.

Wat zal ik op deze bedenkingen antwoorden? Inderdaad, tastbare resultaten zijn er niet of nog niet bereikt. Gelijk boven werd vermeld, is op den eersten Gemeente-

dag vooral gesproken over wat men noemt: „leeken"-arbeid. Het woord klinkt wat hinderlijk in onze ooren, omdat wij Doopsgezinden vooral de onderscheiding tusschen geestelijken en leeken niet erkennen, maar ik weet geen beter woord om kort en duidelijk uit te drukken wat wordt bedoeld. Niet, zooals sommige gemeend hebbende: gestudeerde voorgangers af te schaffen en de oude tijden van ongestudeerde liefdepredikers te doen herleven, maar aan de leden der gemeenten een arbeidsveld naast de predikanten te verschaffen. Allen gevoelden dat dit noodig is en dat iemand alleen dan warm voor de gemeente kan blijven gevoelen, wanneer hij voor haar wat *doen* kan en dit ook doet. Er werd ook wel een en ander genoemd en in sommige gemeenten werden pogingen gedaan, misschien ook al uitgevoerd, bijbel-studiekringen te vormen. Ook werd er gesproken over de vorming van een centraal bureau waaraan degenen die hulp noodig hadden en zij die hulp wilden verleenen zich konden aanmelden, natuurlijk met opgaaf van den aard dier hulp. Algemeen werd intusschen beseft dat ook de „leeken", die arbeid in de gemeente willen verrichten, vorming en opleiding behoeven en dat het wenschelijk zou wezen hiervoor cursussen te houden. Maar er kwam van deze dingen nog weinig of niets tot stand en voorshands had misschien die broeder den meest praktischen blik op de zaak die zeide dat de beste arbeid die een gemeentelid voor zijn gemeente doen kon, was: werken aan de verdieping van zijn eigen geloofsleven. Toch gaf dit niet de oplossing die werd gezocht en het moet nog eens toegegeven worden dat in dezen tot nog toe weinig resultaten zijn verkregen. Waarbij men intusschen niet vergete dat de beweging nog maar twee jaren oud is.

Bovendien, al werd dan in deze richting nog weinig

bereikt, in andere opzichten was dat toch wel het geval. Er werden in verschillende gemeenten kringen gevormd van bezoekers der Gemeente-dagen, met name geschiedde dit te Amsterdam en te Haarlem. Anderen, die tot nog toe de Gemeente-dagen niet bezochten, voegden zich daarbij. En stellig kan deze Kring-vorming juist in genoemde groote gemeenten een middel wezen om den onderlingen band te versterken. Ook broeders en zusters uit verschillende gemeenten sloten zich aaneen. Zoo werd er b. v. een vriendschapsband gelegd tusschen een groep leden der Wormerveersche en Wieringer gemeenten. Men bezocht elkander wederzijds. En daar deze band zijn oorsprong vond in 't samen behooren tot één christelijke gemeenschap, moet de beteekenis van het geloofsleven er door versterkt zijn.

Dan: er kwamen belangrijke vragen aan de orde, die niet weer vergeten zullen worden, ook omdat de Gemeentedag-brieven, die ik al noemde, de belangstelling ervoor levendig houden. De voornaamste dezer vragen zijn m. i.: die over Godsdienstige opvoeding en Godsdienst in het huisgezin. Hier ligt stellig een vruchtbaar veld voor z. g. leeken-arbeid. Ieder moet beseffen dat een gemeente noodzakelijk kwijnen zal, wanneer niet de drang tot godsdienstig leven allereerst van het gezin uitgaat.

Voorts: de Gemeentedagen en de brieven geven gelegenheid aan de leden om zich te uiten en meerderen doen dat ook. Het valt daarbij op, dat het verlangen naar iets specifiek-Doopsgezinds en het geloof in een bepaald Doopsgezind kenmerk bij de predikanten veel minder sterk naar voren treedt dan bij de niet-predikanten. Ongetwijfeld tot teleurstelling en zelf tot smart van laatstgenoemden. Natuurlijk komt hierbij het beginsel der „weerloosheid" en de dienstweigering telkens ter

sprake, evenzeer natuurlijk zonder opgelost te worden. Doch het is goed, dat men deze dingen bespreekt en dat naar boven komt wat in de gemoederen leeft. Het is het streven der Commissie ook vooral in dien zin „leeken"-arbeid te bevorderen dat de broeders en zusters, die wat op het hart hebben, gelegenheid gegeven wordt zich te uiten. Niets is noodlottiger dan dat er een verwijdering komt tusschen gemeente en voorganger, doordat de voorganger niet weet wat er in zijn gemeente-leden omgaat.

Het komt mij voor dat dit alles toch wel iets voor de toekomst belooft en ik waag het — zij 't niet zonder groote aarzeling — te hopen op een godsdienstig reveil, dat zich in deze beweging voor onze broederschap aankondigt. Ik herhaal met groote aarzeling noem ik dit woord. De kring der deelnemers is nog te klein om van een opleving van vromen zin in onze broederschap te kunnen spreken en bovendien zou ik niet gaarne het vermoeden wekken alsof deze kleine kring zich als een soort élite zou beschouwen. Toch wanneer ik er mij rekenschap van geef, welke stemming ik onder leeraren en leden der gemeente opmerkte, toen ik voor dertig jaren mijn ambtswerk begon, en hoe de stemming is, welke op de Gemeente-dagen en uit de brieven tot mij komt, dan is er stellig vooruitgang. Ik zou het zoo willen uitdrukken: men gelooft weer meer aan de roeping en aan de beteekenis der gemeente van Christus als draagster van het bewuste leven met God. Men erkent weer met warmer en krachtiger overtuiging de heerlijke werkelijkheid van het bewuste leven met God, zooals dit in Jezus Christus is geopenbaard. In dit verband moet ik nog vermelden hoe het mij getroffen heeft, dat terwijl eerst vooral de wensch opkwam praktische onderwerpen

te behandelen — wat dan ook op den tweeden algemeenen Gemeente-dag vooral geschiedden — men daarna weer vroeg om het zuiver godsdienstige, zelfs het leerstellige. En zoo kwamen op den derden Gemeente-dag, naast praktische onderwerpen, groote telkens in den mensch oprijzende vragen van het gemoedsleven ter sprake: de vragen naar het fundament der gemeente en naar de vergeving van zonde. Van velen vernam ik dat deze derde dag hun meer stichting gebracht had dan de tweede.

Ik ben aan het eind van mijn bespreking gekomen. Ik gevoel dat ik onvolledig moest zijn, vooral omdat ik de gewestelijke samenkomsten in het Noorden des lands gehouden niet bijwoonde en daarvan dus weinig heb kunnen zeggen. En toch moeten deze vooral bizonder opgewekt en stichtelijk zijn geweest. Ik vraag mij echter ten slotte nog af: was er reden om, zooals ds. Haga deed, een waarschuwend woord tegen deze nieuwe beweging te doen hooren? Is er tot nu toe iets gebleken van een minder gewenschten geest die hier tot uiting kwam? Ik meen hierop beslist ontkennend te mogen antwoorden. Van overspanning en onwaarachtigheid, van een ziekelijk piëtisme, heeft m. i. niemand iets kunnen bespeuren. Wel kwam vooral op de laatste samenkomst naar mij toescheen een meer Christo-centrische-gezindheid tot uiting dan over het algemeen in onze broederschap wordt vernomen. Dat mij persoonlijk dit welkom was, zal niemand bevreemden. Maar ik wil hier toch nadrukkelijk zeggen, dat het geenszins de bedoeling der Commissie is in onze Gemeente-dag een soort „rechtsche-concentratie" tot stand te brengen. Wij willen ook in dit opzicht echt Doopsgezind blijven, dat wij alle richtingen op godsdienstig gebied gelijkelijk willen tot uiting

doen komen. Maar dan moet de deelneming meer algemeen worden, vooral onder de z.g. intellectueelen. Ik weet dat zij zich daarvoor een offer moeten getroosten: zij zullen zich een deel van hun vacantie-rust moeten ontzeggen en vooral zij zullen iets moeten prijsgeven van de terug-houdendheid die het godsdienstig leven in het algemeen, maar vooral in deze kringen kenmerkt. Vele godsdienstige menschen spreken niet graag over deze dingen. Hun godsdienst is „Privat-Sache". Doch ieder die in de Gemeente gelooft als een kracht tot vorming van het karakter, zal tot zulk een offer bereid zijn. Er wordt hier in alle ernst en bescheidenheid iets ondernomen om onze Doopsgezinde Gemeenten meer aan hun roeping te doen beantwoorden.

Ieder die liefheeft wat ons van de vaderen werd overgeleverd en zich verantwoordelijk gevoelt om dat overgeleverde niet alleen te bewaren, maar ook te ontwikkelen, geve van zijn beste krachten om ons streven te steunen.

A. K. KUIPER.

Amsterdam, Augustus 1919.

HET NEDERLANDSCHE ANABAPTISME EN DE REVOLUTIONNAIRE WOELINGEN DER ZESTIENDE EEUW.

I

De belangstelling voor dit onderwerp is in den laatsten tijd toegenomen, mede door de gebeurtenissen die wij in onze dagen beleven. Nu ook ik er thans de aandacht voor vraag, ga een bekentenis vooraf. Ik zou liever gewacht hebben tot ik het in een uitgebreid werk met eenige volledigheid kon behandelen. In een artikel toch moet veel, dat noode gemist kan worden, in de schaduw of geheel achterwege blijven. Dit is vooral te betreuren, nu het een zoo ingewikkeld en moeilijk onderwerp geldt, waarbij zelfs kleine bijzonderheden het inzicht in den gang van zaken verhelderen.

Maar de omstandigheden kunnen ook aan den meest gerechtvaardigden wensch het zwijgen opleggen. En ik meen dat dit nu het geval is, daar zich meer en meer een onjuiste voorstelling van de geschiedenis onzer oudste vaderen verbreidt.

Onder ons heeft vooral mijn neef en vriend Ds. K. Vos de resultaten van zijn onderzoek betreffende dit duistere tijdvak in het licht gegeven. Aan hem hebben wij, behalve tal van kleinere studies, ook een omvangrijke levensbeschrijving van MENNO te danken. Nauwelijks

behoef ik te zeggen, dat ik groote waardeering heb voor de scherpzinnigheid, den speurzin, den onvermoeiden ijver, waarvan zoo vele zijner stukken telkens opnieuw blijk geven. Met erkentelijkheid heb ik dan ook in den voorlaatsten jaargang van deze Bijdragen zijne reeks van kleine studies geplaatst. Voor den opbouw onzer geschiedenis bevatten zij het kostbaarst materiaal. Niettemin, ik had al aanstonds bedenkingen en bezwaren. Het komt mij voor, dat Ds. Vos in zijne gevolgtrekkingen te ver gaat en dat hij, in verband hiermede, een vrij wel eenvormige revolutionnaire beweging ziet, waar inderdaad aanmerkelijke verscheidenheid heeft geheerscht. Wel geeft hij toe, dat „er gesproken kan worden van in meerder of minder mate revolutionnairgezinden" [1]), maar hij komt toch tot uitspraken als de volgende, die ik hier nog eens in herinnering wil brengen. „De Scheffersche voorstelling", zegt hij, „is de vertroebeling onzer historie, die door reeksen archivalia vierkant tegengesproken wordt" [2]). En elders: „Nu moge het voor sommige doopsgezinden een onaangename gedachte wezen, dat wij feitelijk uit een revolutionnaire beweging afkomstig zijn — en speciaal in Amerika vindt men dit onaangenaam en geeft er zelfs brochuretjes uit om te bewijzen, dat de Mennisten niet van de Munsterschen afstammen! — inderdaad is het een bewijs van onkunde of van oneerlijkheid, wanneer men het voorstelt, alsof onze afkomst ware van „vreedzame" Doopsgezinden" [3]).

Men ziet het: Ds. Vos maakt het niemand gemakkelijk, met hem van meening te verschillen. Toch verwachtte ik dat er tegenspraak zou komen en, eerlijk

1) *Doopsgezinde Bijdragen*, 1917, blz. 123.
2) Aldaar, blz. 169. 3) Aldaar, blz. 198.

gezegd: ik hoopte er op. Want door ernstige, wetenschappelijke discussie komt de waarheid steeds meer gelouterd voor den dag. Ds. Vos had een belangrijken stap gedaan; bovendien bewandelde hij niet den plat getreden weg, maar bij al wat hij zeide beriep hij zich steeds op officieele documenten. Wanneer nu ook een op bronnenonderzoek berustend verweer zou volgen, mochten wij vertrouwen dat ons inzicht in deze moeilijke kwestie steeds helderder zou worden.

Maar juist het tegenovergestelde van hetgeen ik verwachtte gebeurde. Twee onzer predikanten — echter geen van beiden „historici van professie" — grepen naar de pen, niet om Ds. Vos te bestrijden, maar om hem bij te vallen. De eerste was Ds. Bakels. Eigenaardig en voortvarend als altijd koos hij een formule die insloeg. „Onze geestelijke voorvaderen", schreef hij, „de Doopers tot 1544 toe, dus meer dan 10 jaar lang, zijn de Bolsjewiki van Nederland geweest, met al hunne goede en slechte eigenschappen, vooral met hunne blauwe idealen, m. a. w. kipzonderkopperigheid" [1]).

Daarna nam Ds. J. Koekebakker het woord. Ietwat bedachtzamer begon hij met zich af te vragen of deze gelijkstelling soms een boutade kon zijn. Maar de slotsom van zijne overwegingen was: „Wat de tien jaren van 1530 tot 1540 betreft, die door Vos voornamelijk worden in oogenschouw genomen, heeft Bakels gelijk" [2]). En daarbij gaf hij nog eenige beschouwingen ten beste die Ds. Vos, naar ik meen, zeker niet voor zijne rekening zou willen nemen, omdat zij nog verder gaan dan deze bedoeld kan hebben.

---

1) *De Zondagsbode*, 10 Februari 1918.
2) Aldaar, 25 Augustus 1918.

Dit wat onze Broederschap betreft. Maar ook daarbuiten vinden wij dezelfde opvatting van onze oudste geschiedenis. Ik denk bijv. aan den roman van VAN MOERKERKEN „Het nieuwe Jeruzalem". Op dit veelszins verdienstelijke boek als letterkundig kunstwerk wensch ik hier geen aanmerking te maken. Als historische roman brengt het ons de uitspraak van BUSKEN HUET in herinnering: „Herlees welk van die producten gij wilt, in welke taal het zij, en gij zult erkennen, dat het historische daarin weinig meer is dan eene kwestie van jaartallen en eigennamen, van inkleeding en kostuum" [1]). Inderdaad vinden wij hier de verschillende revolutionnairen van onzen tijd in kleed en kostuum van de zestiende eeuw terug. En dit is te bedenkelijker, omdat de overgroote meerderheid der lezers nog altijd de geschiedenis uit de romans leert, in plaats van dezen laatsten aan de geschiedenis te toetsen.

Naast de kunst de wetenschap. In 1918 heeft de Heer J. F. M. STERCK, sinds dien tijd tot doctor honoris causa bevorderd, een voortreffelijk boek uitgegeven „Oorkonden over Vondel en zijn kring". Naar aanleiding van de komst van den vader des dichters te Amsterdam in 1595 zegt hij daarin [2]): „Het moet den jongen VONDEL vreemd hebben aangedaan toen hij, op het oude Raadhuis aan den Dam, voor den Magistraat verschenen, daar de oude schilderijen zag hangen, waarop door BARENT DIRCKSZ. de oproeren van zijn geestelijke voorvaderen, en hun executie waren afgebeeld".

Het schijnt dus nu vrijwel algemeen te zijn aangenomen dat wij, Doopsgezinden, van de Munsterschen afstammen. Zoowel in als buiten onze Broederschap wordt

1) *Ada van Holland*, 1866, blz. 3. 2) Blz. 6 v.

dit verkondigd. Indien er nog aanhangers zijn van de opvatting van onzen eminenten geschiedkenner Prof. De Hoop Scheffer, zij komen niet op tegen het algemeene oordeel, laten althans na, hunne zienswijze met klemmend betoog te verdedigen [1]). Het is daarom te verwachten dat deze nieuwe meening — de oude meening van onze vijanden! — in breede kringen steeds meer veld zal winnen; dat zij voortaan bij het godsdienstonderwijs als vaststaand zal worden geleerd, en dat dus de aankomende leden onzer gemeenten, zonder natuurlijk de zaak zelfstandig te hebben onderzocht, op gezag hunner leeraars zullen aannemen, dat onze Broederschap uit de Munstersche beweging is ontstaan. Dit acht ik bedenkelijk. Daarom wil ik reeds nu tegen deze zienswijze opkomen. Niet, natuurlijk, omdat die veronderstelde afkomst voor mij een minder aangename gedachte zou zijn, maar omdat zij in strijd is met de waarheid.

II

Bij het schrijven van dit beknopte overzicht wensch ook ik met Melchior Hoffman te beginnen. Ieder kent hem, den Zwabenschen bontwerker, die zonder eenige vorming of voorbereiding is opgetreden en in den aanvang de goedkeuring won van niemand minder dan Luther; den rusteloozen zwerver, die in verschillende landen het zaad zijner prediking heeft gestrooid; den

---

1) Sedert dit geschreven werd, verscheen in *De Zondagsbode* van 10 Augustus 1919 een beknopt artikel van Ds. E. M. ten Cate *Het vreedzaam karakter van de Doopersche beweging in Nederland gehandhaafd.* Met de strekking van dit artikel kan ik mij vereenigen; een nieuwe en uitvoeriger behandeling van het belangrijke onderwerp bleef echter gewenscht.

dweper eindelijk, die den jongsten dag nabij achtte en op grond van zijne allegorische schriftverklaring met nooit geschokt vertrouwen verkondigde hoe en wanneer de groote omkeer zou plaats grijpen. Droevig is het lot geweest van dezen „getuige des Heeren", die zich Elia waande: nadat hij te Straatsburg met uitzinnige vreugde zich had laten gevangen nemen, vast overtuigd van zijn toekomstige heerlijkheid, heeft hij lange jaren in den kerker moeten doorbrengen, zonderdat één zijner profetiën in vervulling kwam. Bijna vergeten is hij daar eindelijk gestorven, terwijl zijn vroegere aanhangers reeds lang de leiding van anderen volgden.

Maar gedurende eenige jaren heeft deze man op velen een onweerstaanbaren invloed geoefend, niet het minst in Nederland; daarom is het noodig althans iets van zijn leer te zeggen. Dat hij die vroeger al een andere opvatting van het avondmaal had dan Luther, na zijn overgang tot de bejaarddoopers geheel van den grooten hervormer vervreemdde, spreekt vanzelf; hij werd nu ook voorstander van den vrijen wil. Waren velen in zijn tijd overtuigd van de spoedige wederkomst van Christus, bij hem werd dit geloof meer en meer het middelpunt. Telkens opnieuw getuigde hij ervan, zich beroepend op de meest fantastische profetiën van overspannen volgelingen. Aan Straatsburg, het nieuwe Jeruzalem, was bij de ophanden zijnde gebeurtenissen een belangrijke rol toebedeeld; vandaar zou hij uittrekken met 144.000 apostelen, allen toegerust met zulk een kracht des geestes, dat niemand hen zou kunnen weerstaan.

Maar bij dit alles was Hoffman in het maatschappelijke het tegenovergestelde van revolutionnair [1]). „Of

1) Zie Leendertz, *Melchior Hofmann* blz. 203, 273; Zur

God al Zijn volk onder den Satan verordineerde, zullen zij hem gehoorzaam zijn in alles, dat niet tegen God is, ja tirannen, die God geeft, even zoo wel als de goeden, maar in zulke zaak tot God opzien, Zijne hand en genade wachten". Aan de overheid moet men schatting betalen, want zij is dienaresse Gods: „alzulks wordt niet der overheid gedaan, maar den allerhoogsten God zelven". Tegen elke poging om de komst des Heeren eigenmachtig te verhaasten en zich tegen de overheid te verzetten waarschuwde HOFFMAN nadrukkelijk; God zou groote dingen volbrengen, maar aan Hem moest men alles overlaten. Voorts was hij geen communist: op zijn programma stond allerminst het invoeren van gemeenschap der goederen. En eindelijk veroordeelde hij de veelwijverij; met verontwaardiging spreekt hij over die zonde bij de verklaring van Apoc. II vs. 6.

Dat HOFFMAN buitengewone beteekenis hechtte aan zijne menschwordingsleer, volgens welke Christus zijn vleesch en bloed niet heeft aangenomen van de Maagd Maria, mag ik hier als bekend veronderstellen. Dit leerstuk heeft zich later onder de Doopsgezinden, vooral in Nederland, met groote taaiheid voortgeplant. Iets uitvoeriger moeten wij stilstaan bij zijne opvatting van den doop; in zijne „Ordonnantie Gods", die hem den weg baande naar ons vaderland, heeft hij hiervan een uiteenzetting gegeven.

Met de ordonnantie wordt het doopbevel van Matth. 28 bedoeld. De Heer Christus, de Koning aller koningen, zendt zijne vrienden, knechten en apostelen uit om zijne ge-

---

LINDEN, *Melchior Hofmann*, S. 300 ff., 354. Verg. ook HULSHOF, *Geschiedenis van de Doopsgezinden te Straatsburg*, blz. 110, 185; S. CRAMER in *Bibl. Ref. Neerl.*, dl. V, blz. 209.

meente te vergaderen. Onder alle volken is niemand buitengesloten. Het is de taak der apostelen, al degenen die zich aan den Heer hebben overgegeven, uit het rijk van den Satan te voeren, hen te reinigen van deze wereld en te leiden in de geestelijke woestijn: zoo moeten zij met den Heer Jezus Christus, den Bruidegom verbonden, met hem „getrouwd" worden „door dat waerachtighe teecken des verbonts, des waterbats ende der doope". Voortaan zullen zij dan aflaten van eigen wil en lust om alleen gehoorzaam te zijn aan het eeuwige woord des levens, het welbehagen van Vader, Zoon en Heiligen Geest [1]). Christus zelf is de zijnen voorgegaan; bij den doop door Johannes heeft hij zich aan zijn hemelschen Vader verbonden en „getrouwd", heeft hij afstand gedaan van eigen wil, om aan Hem alleen zich over te geven „door dat verbont Godts" [2]). Maar evenals Christus daarna in de woestijn de verzoekingen heeft weerstaan, moeten ook allen die nu gereinigd zijn door zijn bloed in denzelfden strijd volharden om zoo de erfenis van het Rijk Gods te verwerven. Voor zulke overwinnaars zal God en Christus-zelf het loon zijn. Deze belofte en deze ordonnantie is de inhoud van „dat hooghe verbont Gods ende des Heeren Jesu Christi". Echter mogen alleen mondigen den doop ontvangen; de kinderdoop is het werk van den antichrist, een gruwel voor God. Daarom was het bevel alleen, de volken te doopen welke de prediking van den gekruisigden Christus aannamen en zich geheel vrijwillig aan hem overgaven: „sulckdanighen behoorde dat verbondt ende de doope" [3]).

Wanneer nu de bruid van den Heer Jezus Christus

---

1) *Bibl. Ref. Neerl.*, dl. V, blz. 150.
2) Ald., blz. 152. 3) Ald., blz. 154 vv.

zich alzoo aan haar Bruidegom „onder de doope ende datselve teycken des verbondts" heeft overgegeven, dan ontvangt zij van den Heer door de hand zijner dienaren het avondmaal als het teeken zijner liefde, evenals de bruid een ring van haren bruidegom ontvangt. Zoo zijn beiden één: de gekruisigde Christus in haar en zij in hem [1]).

Men zal opgemerkt hebben, dat ik telkens den nadruk op het woord „verbond" heb gelegd. Dit gebeurde niet zonder reden. Immers, reeds hier moet ik mij verzetten tegen de voorstelling van Ds. Vos. Hij zegt: „Deze uitdrukking (bondgenooten) wijst er ook op, dat in den beginne de nieuwgezinden een verbond in 't maatschappelijke hebben willen sluiten" [2]). Wat zijn bedoeling is komt dadelijk voor den dag, daar hij voortgaat: „Dus een naamgeving, zooals in 't Zuiden van Duitschland reeds had plaats gevonden, waar de kleine luiden, de handwerkgezellen en de pachtboeren zich tegen de willekeur der vorsten en tegen een gehate en zedelooze geestelijkheid zich hebben vereenigd tot bonden, als bijv. in Zwaben, Baden en Wurtemberg, o. a. „De arme Koenraad", vereenigingen geboren uit oeconomische nooden, derhalve met een min of meer revolutionnaire tendenz". En verder: „De benaming bondgenooten is in ons land van uit Straatsburg geïmporteerd door den bekenden Melchior Hoffman. Zij komt voor in zijn De Ordinantie Gods".

Maar deze gelijkstelling op grond alleen van hetzelfde woord is toch uiterst gewaagd. Wat heeft Melchior Hoffman gemeen met een boerenopstand van 1514,

1) *Bibl. Ref. Neerl.*, dl. V, blz. 156 v.
2) *Doopsgez. Bijdragen*, 1917, blz. 82.

gelijk die van den armen KOENRAAD? Wij hebben gezien dat hij, die gehoorzaamheid aan de van God gegeven overheid zulk een duren plicht achtte, stellig geen revolutionnair was; in zijne geschriften houdt hij zich nergens bezig met sociale toestanden of verhoudingen. Wie buitensporigheden begingen noemde hij kortweg schelmen; kwam hem ooit iets verkeerds ter oore, hij zou het voor de overheid van Straatsburg niet verborgen houden. En de plaatsen uit de „Ordonnantie Gods", waarop Ds. Vos zich beroept, heb ik hierboven, telkens in verband met de omgeving aangehaald: bevat de uitdrukking verbond hier iets dat zweemt naar toespeling op maatschappelijke toestanden? Het onhoudbare van deze opvatting springt dadelijk in 't oog wanneer wij bedenken dat Jezus, om aan allen een voorbeeld te geven [1]), dit verbond met den Vader heeft gesloten. Ds. Vos gaat af op een uit zijn verband gerukt woord. Als hij uit een betoog alleen dezen zin overneemt: „wie de predicatie van den ghecruysten Christo Jesu opnamen, sulckdanighen behoorde dat verbondt ende de doope" [2]), dan is die aanhaling naar de letter natuurlijk juist; — maar wie zal dan vermoeden dat HOFFMAN hier bedoelt: alleen aan *volwassenen* die de prediking van den gekruisigden Christus kunnen aannemen, komt de doop toe? Hij polemiseert op deze plaats tegen den kinderdoop!

Wij staan hier aan het begin van onze geschiedenis; en reeds hier vinden wij de vooropgezette meening, wier juistheid door niets te bewijzen is, „dat in den beginne de nieuwgezinden een verbond in 't maatschappelijke

1) „De Heere Christus gaet als een hooft sijn schare voor tot een beelde" (*Bibl. Ref. Neerl.*, dl. V, blz. 152).
2) Blz. 83.

hebben willen sluiten". Tot die eerste nieuwgezinden behooren JAN VOLKERTS TRIJPMAKER en zijn kring te Amsterdam, geesteskinderen van MELCHIOR HOFFMAN in de rechte lijn. Wij hebben niet de minste aanduiding dat zij inderdaad wilden wat Ds. Vos hun toeschrijft; evenals hun voorganger waren zij vervuld van geheel iets anders dan zulke overwegingen. Eerst later komen deze op, wanneer uit de oorspronkelijke Melchiorieten de Munstersche strooming is ontstaan. En dat MENNO als bondgenoot ooit „reikhalzend heeft uitgezien naar een geheele verandering in 't maatschappelijk leven" [1]) is ten eenen male onbewijsbaar en onaannemelijk.

Maar ik keer terug tot MELCHIOR HOFFMAN. Op zijne zwerftochten heeft hij ook Nederland bezocht, al is hij er waarschijnlijk nooit lang gebleven [2]). In 1531 vinden wij hem te Amsterdam, waar hij „in 't openbaar converseerde" en vijftig personen doopte [3]). Omstreeks 1532 moet hij in Friesland geweest zijn.

Op velen hebben zijn leer en zijn geschriften diepen indruk gemaakt; er is alle aanwijzing, dat hij spoedig een grooten aanhang heeft gevonden. Zou anders BUTZER heel te Straatsburg naar de pen gegrepen hebben om den invloed van den valschen profeet in ons land te bestrijden? Toen hij in den zomer van 1533 op de lang gewenschte synode het dispuut met HOFFMAN had gehouden en hij een verslag daarvan uitgaf, zorgde hij tevens voor een goede Hollandsche vertaling met een voorrede aan „alle lieve rechte Christenmenschen in Nederland". Hij zegt daarin: „Wij hebben goede hoop,

1) Dit volgt uit hetgeen Ds. Vos blz. 83 zegt.

2) Verg. hetgeen hij in zijn zendbrief mededeelt (NIEDNER, *Zeitschrift für die hist. Theologie*, 1860, S. 104).

3) CORNELIUS, *Geschichte des Münsterischen Aufruhrs*, II, S. 404.

dat het recht geloof en liefde bij ulieden in Nederland nog stijf staat en nog dagelijks wassende is. Al is het dat een, die zich MELCHIOR HOFFMAN noemende is, hier met grooten ophef zich beroemd heeft in onze synode, dat hij zijne opinies en artikelen in handeling en in omloop gebracht heeft (hetwelk wij niet wel hebben kunnen gelooven) in Nederland overal" [1]). Toch was BUTZER niet zoo gerust als hij hier voorgaf. „En dit hebben wij gedaan", vervolgt hij, „om, wanneer soms iemand bij ulieden in zijn geloof door dezen HOFFMAN op een dwaalspoor mocht gebracht zijn, hem dan op den weg van het christelijk geloof terug te brengen" [2]). Dit doel heeft BUTZER echter niet bereikt, want in plaats van instemming vond hij tegenspraak bij HOFFMAN's aanhangers, die niet aan zijne overwinning in het dispuut wilden gelooven.

De vraag is: kunnen wij nog eenigen van die oudste Melchiorieten aanwijzen? Van de gemeente te Amsterdam was al in 't voorbijgaan sprake; ik merk nog op dat TRIJPMAKER, die blijkens zijn bekentenis „veel en diversche personen" heeft gedoopt, ook in andere plaatsen zijn leer heeft verbreid [3]). Verder weet ieder die eenigszins op de hoogte is van MENNO's geschiedenis, dat SICKE FREERKS te Leeuwarden is onthoofd (20 Maart 1531); maar deze martelaar was te Emden en dus niet in ons land gedoopt. Ongeveer twee jaar later leefde echter in diezelfde stad een aantal Melchiorieten; ik bedoel den kring van OBBE PHILIPSZ. nog vóórdat de zendelingen van JAN MATTHIJSZ. tot hen gekomen

1) *Bibl. Ref. Neerl.*, dl. V, blz. 223.
2) Ald. blz. 224.
3) CORNELIUS, t. a. p.; *Bibl. Ref. Neerl.*, dl. VII, blz. 124.

waren. Uit de „Bekentenisse" blijkt duidelijk, dat deze stille vromen al zoo vroeg tot HOFFMAN's aanhangers hebben behoord [1]).

Van die oudste kringen weten wij betrekkelijk weinig, en dat weinige in hoofdzaak door het ingrijpen van de justitie. Zoo deelt de instructie van het Hof van Holland aan koningin MARIA van 17 Februari 1534 ons een en ander mede betreffende de gemeente te Amsterdam. De zeven of acht leden, die in December 1531 ter dood waren gebracht, hadden bekend dat zij het Rijk Gods zochten en door hun medeslachtoffer JAN VOLKERTS herdoopt waren. „In hunne bijeenkomsten plachten zij te lezen en te disputeeren over het Evangelie, hetwelk gedaan zijnde een van henlieden een brood brak, waarvan hij aan een iegelijk distribueerde, wetend nochtans dat het geen sacrament was, maar alleen in de commemoratie van de passie onzes Heeren" [2]). Er staat hier, dat een van de broeders en dus niet een vast voorganger de broodbreking bediende; is dit niet onnauwkeurig weergegeven, dan hebben wij hier te doen met een tot 't uiterst gedreven afkeer van alle priesterheerschappij.

Na deze eerste bloedige vervolging is de gemeente blijven bestaan. De schout van Amsterdam was ongezind de overige leden, wier namen hem genoemd waren, gevangen te nemen; hij deed „crancke diligencie". Hierdoor vatten zij die gevlucht waren weer moed; velen van hen keerden terug, en met uitzondering van JAN ARENDS, die den procureur-generaal in handen viel,

1) Zie de bewijsplaatsen in de Bijlage.

2) CORNELIUS, *Geschichte des Münsterischen Aufruhrs*, II, S. 386.

leden zij geen last. Toch waren zij natuurlijk nooit geheel buiten gevaar, want het Hof hield een waakzaam oog op hen. Zoowel bij dag als bij nacht kwam de procureur-generaal te Amsterdam.

Men kan zich voorstellen, welk een troost en bemoediging de gemeente in deze omstandigheden putte uit de woorden van MELCHIOR HOFFMAN. Deze, hoewel te Straatsburg gevangen, ging voort met schrijven en op de wonderteekenen te wijzen, die aan de heerlijke toekomst moesten voorafgaan. „Gij geliefde heiligen Gods en ijverige leden van Christus", riep hij den zijnen toe, „heft omhoog uwe hoofden, harten, oogen en ooren, want de verlossing staat voor de deur. Alle plagen zijn voorbij tot op den zevenden engel der wraak. Wanneer ook deze zijn taak heeft volbracht, is de weg bereid voor het avondmaal des Lams. Wanneer de eerstgeborenen van Egypte zijn gedood, wanneer het rijk van Babel en Sodom een einde heeft genomen, dan zal het blijde Halleluja gezongen worden, dan zullen de geestelijke SIMSON en JONA weder opstaan en JOZEF en SALOMO heerschappij voeren over het geheele aardrijk in de kracht Gods. Dan zal het noodig wezen dat gij uwe lampen gevuld houdt, want te middernacht zal de Bruidegom komen en de zijnen binnenleiden. Daarom ziet toe, geliefden! ziet toe, dat de ware vreeze des Heeren bij u gevonden wordt" [1]).

De spanning onder de broeders was door dit alles onmiskenbaar stijgend, maar van verzet of revolutie vinden wij nog geen spoor. Wil men deze Melchiorieten [2])

1) *Ein rechte warhafftige hohe und göttliche gruntliche underrichtung von der reiner forchte Gottes.* Zie LEENDERTZ, *a. w.*, blz. 301, 336; ZUR LINDEN, a. a. O., S. 337 f.

2) Zoo noemt het Hof van Holland hen van den aanvang af

dwepers noemen, goed; — maar dan onschadelijke dwepers. En gedurende ongeveer drie jaar is dit zoo gebleven. Zij waren strafbaar volgens de toenmalige wetten, en verschillenden van hen zijn dan ook gestraft, maar uitsluitend als ketters.

Kenmerkend voor de gezindheid van TRIJPMAKER is de wijze, waarop hij in gevangenschap geraakte. Hij was van huis toen de schout zijn dienaars had uitgezonden, maar kwam nu zichzelven aanmelden met de bekentenis dat hij herdoopt was. „Ga naar den kerker en laat u opsluiten", voegde hem de schout toe. Weinig dacht hij waarschijnlijk dat TRIJPMAKER hem zou gehoorzamen; maar deze volgde het bevel op en ging naar den cipier. Nu kòn de schout hem niet meer redden: op de vraag van zijn ondergeschikte wat met den man gedaan moest worden, gelastte hij hem in verzekerde bewaring te houden, en later zond hij hem naar Den Haag. Er is in deze handelwijze van TRIJPMAKER iets onwereldsch op het onnoozele af — maar toch ook iets trouwhartigs. Of hebben wij met een ziekelijk jagen naar het martelaarschap te doen? Ik betwijfel het, want voor zijn terechtstelling, die reeds veertien dagen later plaats had, heeft hij herroepen. Hoe dit zij, het verhaal van zijn

---

Zie de genoemde Instructie: „In den eersten, hoe dat tot kennisse van den hove gecomen zynde, dat t Amsterdamme en daer omtrent begonst op te rysen een nieuwe secte, die genoempt wort *Melchioriten* of Anabaptisten, zulcke diligentie hebben doen doen, dat van der selver secte geapprehendeert zyn geweest negen mans persoonen" (TRIJPMAKER en de zijnen). Ds. Vos zegt daarentegen (t. a. p., blz. 75): „Misschien is wel de beste onderscheidende naam voor deze nieuwgezinden de naam door 't Hof van Holland gebruikt *ter aanwijzing van Jan van Leiden's ketterij:* van de Melchioritische sekte". Ik kom op deze verwarring tusschen vreedzamen en Munsterschen later terug.

gevangenneming zou in „Het Offer des Heeren" niet misstaan.

Zoo hebben de oudste Melchiorieten in lijdzaam afwachten geruimen tijd geleefd. Hiermede is al bewezen, dat onze Broederschap niet uit de Munsterschen is voortgekomen. Veeleer is het tegenovergestelde waar: uit deze eerste aanhangers van Melchior Hoffman die trouw aan de leer van hun meester nooit geweld hebben gebruikt, is de Munstersche beweging ontstaan. Wij zien een stroom in zijn snellen bovenloop; de gezwollen wateren blijven niet binnen hunne bedding, zij schieten, als de aandrang te sterk wordt, naar buiten en storten zich wild en woelend op het land, waarin zij een diepen inham vormen. Dat wijde watervlak valt het eerst in 't oog; de vraag is echter, of de oorspronkelijke stroom blijft bestaan en in welke richting hij zijn loop vervolgt.

III

Hoffman had bevel gegeven gedurende twee jaar den doop te staken; het halve jaar, dat zijn gevangenschap volgens de bekende profetie zou duren, liep ten einde. Plotseling verspreidde zich onder de broeders een gerucht, dat niet zonder diepe ontroering kon vernomen worden: de Henoch des Heeren was opgestaan, de tweede getuige naast Elia. Het was het onzalig optreden van Jan Matthijsz.

Wij kunnen zijn beeld met genoegzame duidelijkheid voor ons zien. Een donkere, sombere natuur, een man met geweldige hartstochten, een krachtige persoonlijkheid [1]). Zijn omgeving zal hem gevreesd hebben, ook

1) Meester Heinrich Gresbeck zegt van zijn uiterlijk: „Der-

toen hij nog zijn bakkersbedrijf uitoefende. Nu prikkelden de buitengewone omstandigheden al zijn driften en deden zijn sluimerende verlangens ontwaken; de man zonder ontwikkeling werd een volksmenner, een profeet, gevaarlijk door zijn dweepzucht. Geen gewoon bedrieger was hij; eerder zelf door waan en inbeelding bedrogen en steeds meer bedwelmd door zijn succes.

Toch had hij de berekenende sluwheid, die aan dwepers eigen kan zijn. Hij wist zich aan te passen aan de opvattingen der bondgenooten om hen altijd verder te drijven. Op drie punten verschilde hij aanstonds van hen. Vooreerst beriep hij zich op onmiddellijke openbaringen en stelde deze boven de Schrift. Vervolgens dreigde hij met hel en verdoemenis, terwijl HOFFMAN zijn volgers veel meer op het behoud had gewezen. En eindelijk was de doop, die bij HOFFMAN's opvatting twee jaar opgeschort kon worden, voor hem het middel ter uitredding.

Was JAN MATTHIJSZ. in November 1533 dadelijk opgetreden met zijn latere leer, hij zou zeker niet zoo goed geslaagd zijn. Reeds nu ontmoette hij tegenstand. De gemeente te Amsterdam had gehoord dat CORNELIS POLDERMAN Henoch was, en omdat de twee jaar der schorsing nog niet voorbij waren, aarzelde zij in te stemmen met de hervatting van den doop. Misschien ook was er in het gedrag van JAN MATTHIJSZ. een en ander, dat de broeders minder behaagde. Maar deze vervloekte en verdoemde terstond alle ongeloovigen die hem niet erkennen wilden [1]), zoodat zij doodelijk ontstelden en

---

selve JOHAN MATTHIAS was ein groet langh man, und hadde einen groten schwarten bart" (CORNELIUS, *Berichte der Augenzeugen, Die Geschichtsquellen des Bisthums Münster*, II, S 40).

1) OBBE PHILIPSZ., *Bekentenisse* (*Bibl. Ref. Neerl.*, dl. VII,

vreesden dat zij met hunne tegenspraak zich aan godslastering schuldig maakten. Bij sommigen ging de angst zóó ver, dat zij zich tot vasten en bidden begaven. Het waren menschen zonder eenig kwaad vermoeden, verdrukt en in spanning; al was er „veel handels" noodig, de nieuwe Henoch wist zich te doen gehoorzamen.

Nu zond Jan Matthijsz. zijne apostelen twee aan twee uit om overal zijn leer te prediken en de geloovigen te doopen. Men kan de namen dier afgezanten en hunne lotgevallen in de uitvoerige lijst van Ds. Vos vinden [1]). Voor mijn doel heb ik alleen te wijzen op Bartholomeus van Halle en Dirk Kuiper, die te Leeuwarden zich bij den kring van Obbe Philipsz. vervoegden. Zij brachten daar den vredegroet en verzekerden dat zij met niet minder kracht en wonderdaad waren uitgezonden dan de Apostelen op den Pinksterdag, maar — en dit is van beteekenis — zij predikten geen revolutie. „Zij troostten ons", verhaalt Obbe, „en zeiden dat wij niet langer bevreesd moesten zijn voor de groote verdrukking; er zou geen christenbloed meer gestort worden, maar God zou binnenkort alle bloedvergieters, tirannen en goddeloozen van de aarde uitroeien". Ten slotte gelukte het ook hier met bedreiging en schrik aanjagen den kring te winnen; de beide apostelen doopten de meesten, droegen met handoplegging het leerambt op aan Obbe en Hans Scheerder en trokken terstond daarop verder [2]).

Maar zoo nog altijd zich vastknoopend aan Hoffman's

---

blz. 128). Hetzelfde in het banvonnis (bij verstek) van Jan Matthysz. Zie Cornelius, *Niederl. Wiedertäufer*, S. 30.

1) T. a. p., blz. 98 vv.

2) *Bekentenisse*, t. a. p., blz. 129 v.

opvatting bleef de leer van JAN MATTHIJSZ. niet. Andere gevoelens begonnen zich in hem te openbaren; hij was er trouwens de man niet naar om aan den leiband van den alom geëerden voorganger te blijven loopen. Reeds had hij getoond van een geheel anderen geest te zijn toen hij „zijne oudachtige vrouw liet zitten en met zich een brouwersdochter nam [1]), die jong en zeer schoon was en groote kennis des Evangelies had; hij verlokte haar van hare ouders met heilige en schoone woorden en zeide hoe God hem groote dingen vertoond had, en zij zou zijn huisvrouw zijn". Wij mogen nog aannemen, dat BARTHOLOMEUS VAN HALLE toen hij, ditmaal vergezeld door WILLEM DEN KUIPER, den 5den Januari 1534 te Munster kwam, daar leerde en doopte zooals hij te Leeuwarden had gedaan [2]); maar kort daarop vond JAN MATTHIJSZ. het noodig, twee andere apostelen af te vaardigen, die den 13den Januari te Munster verschenen. De naam van een hunner zegt al genoeg: het was JAN VAN LEIDEN.

De nieuwe leer, waartoe JAN MATTHIJSZ. op grond van ingevingen en openbaringen kwam, was deze, dat hij zelf met de zijnen den grooten omkeer tot stand moest brengen. De tijd van de verdrukking der heiligen was voorbij en de dag des oogstes gekomen. God zou Zijn volk verlossen op dezelfde wijze en met dezelfde middelen als vroeger de onderdrukkers gebruikt hadden. De wapens moesten opgevat worden niet alleen tot be-

---

1) DIEUWERTJE, die later na het sneuvelen van JAN MATTHIJSZ., vrouw van JAN VAN LEIDEN werd (Koningin DIVARA). Toen Munster door den Bisschop was herwonnen, is zij onthoofd.

2) Zie de mededeelingen aangaande dezen doop in de beide bekentenissen bij NIESERT, *Münsterische Urkundensammlung* I, 1826, S. 131, 159.

scherming der heiligen, maar ook tot vernietiging der goddeloozen: het zwaard, dat zij tegen het volk Gods uit de scheede getrokken hadden, zou tegen hun eigen hart gekeerd worden. En bij dit alles werd een beroep gedaan op profetiën van de Apocalypse en van het Oude Testament [1]).

Ook in Nederland heeft die leer snel om zich heen gegrepen. De bondgenooten kwamen op een gevaarlijke helling te staan en velen zijn reddeloos meegesleept in de diepte. Maar zelfs onder hen, die door de eerste zendelingen van Jan Matthijsz. zijn gedoopt, volgden niet allen dezen Henoch op zijn verderfelijken weg; wij weten dit met zekerheid van leidslieden als Obbe en Dirk Philipsz. Het wordt in dezen tijd van verwarring een verbijsterend gewoel, een chaos, waarin veel niet meer te onderkennen valt. Aan een eenigszins volledige behandeling kan ik hier vooral niet denken; ik moet mij tot enkele grepen bepalen ten einde de hoofdgebeurtenissen in het licht te stellen, op verschillende minder bekende feiten en omstandigheden opmerkzaam te maken en verder die inzichten te bestrijden, welke ik voor onjuist houd.

Voorop sta, dat men één belangrijk ding niet mag vergeten. De onrustigen, de revolutionnairen vallen het meest in 't oog. Zij komen in het volle licht te staan te midden van het halfdonker, dat hen omringt. Men kan zeggen: er zijn onder hen maar weinigen, die niet vroeg of laat de aandacht trekken door de woelingen die zij veroorzaken en de vervolging die zij uitlokken. Maar zoo is het niet met de anderen. Zij houden zich

---

1) Blesdijk, *Historia Davidis Georgii*, 1642, p. 9; Cornelius, *Geschichte des Münst. Aufruhrs*, II, S. 236.

in de schaduw, leven en arbeiden in de stilte, liefst zoo onopgemerkt mogelijk. Hiervoor zijn zelfs de vervolgers niet blind geweest. „Wij vinden de zaak zeer perplex", schrijft de Raad van Holland in April 1534 aan de Landvoogdes, „zoo veel te meer dat wij verduchtende zijn, dat er zoowel in de steden als daarbuiten meer zijn geinfecteerd van dezelve erreuren die nog zwijgen en onbekend zijn, zoodat de menigte zeer veel is" [1]).

Maar die zwijgenden zijn er niettemin en wij kunnen bij nauwlettend toezien ze telkens opmerken. Het is dan ook onjuist te zeggen, dat de revolutionnairen vrij wel de eenigen zijn geweest; — en vooral, van die overtuiging uit te gaan bij het beoordeelen van tal van feiten en zoo algemeene gevolgtrekkingen te maken. Aan dit laatste gevaar is Ds. Vos niet ontkomen. Ik zal dit met een enkel voorbeeld duidelijk maken.

Uit het crimineel sententieboek van het Hof van Holland deelt Ds. Vos het vonnis mee van Jacop Woutersz. Crepel, een sacramentist en geen herdoopte. Hij zegt dan: „Dit vonnis is inderdaad opmerkelijk vanwege de mildheid, waarmede deze Crepel door het Hof is behandeld. Hij wordt veroordeeld om gedurende één jaar te Rotterdam te vertoeven. Waar zoo mild tegen een volksprediker werd opgetreden, terwijl de predikers der melchiorieten allen ter dood werden gebracht, daar bewijst dit, dat de gestrengheid tegen hen voortkwam niet uit het feit, dat zij herdoopt waren, maar wel uit het feit, dat zoowel het Hof als de schepenbanken hen wegens hun revolutionnaire gevoelens beschouwden als staatsgevaarlijk".

1) *Archiefstukken D. G.*, N°. 31*a*. — Ik stel mij voor, dit bijzonder belangrijke stuk in een der volgende jaargangen van deze *Bijdragen* uit te geven.

Inderdaad, dat schijnt zoo. Maar wat leert ons nu een aandachtige beschouwing van het vonnis? De lezers kunnen hier zelf oordeelen, daar het niet te lange stuk in de „Bijdragen" is afgedrukt [1]). Misschien dat de volgende toelichtingen hun daarbij van dienst kunnen zijn.

Crepel blijkt alleen in dezen zin een volksprediker te zijn, dat hij in herbergen en elders in gezelschap gaarne over zijn geloof sprak en de Schrift uitlegde. Hij had dit ook te Schoonderloo gedaan; tenminste, hij werd er van beschuldigd, dat hij tegenover eenige schuitevoerders kettersche gevoelens ten opzichte van het sacrament en het wijwater had gelucht. Het Hof nam de zaak ernstig op, gelijk deze rechtbank gewoon was; het kende, gehoorzaam aan de uit Brussel ontvangen bevelen, voor zulke ketterij geen genade. De doodstraf werd geëischt, of anders zulk een straf „als 't hoff vuyter deductie van den processe ende nae gelegentheyt van den saicken bevinden soude te behooren". Want dit was het groote bezwaar: men had geen afdoende bewijzen tegen den gevangene. Deze stelde zich met alle macht te weer: hij verklaarde nooit met kettersche gevoelens besmet te zijn geweest, hij was integendeel een „recht devotaris", die elken Zondag trouw de Mis hoorde en minstens eenmaal per jaar biechtte en ter communie ging. Lasteraars waren zijn beschuldigers, slecht befaamde personen die hem, een rechtgeloovig en christelijk man, kwaad wilden. Daarom was hij ten onrechte gevangen genomen en behoorde de eisch te worden afgewezen. Maar zoo gemakkelijk liet het Hof zijn offer niet los; het deed alle moeite om de zaak op het schavot te doen uitloopen. Crepel werd op de pijnbank gelegd om hem tot

1) Jaargang 1917, blz. 182 vv.

bekentenis te dwingen. Waar is hier het „milde optreden"?

De ongelukkige heeft òf de tortuur doorstaan òf zijne bekentenis na de pijniging herroepen: in deze gevallen mocht een doodvonnis niet volgen [1]). Het Hof sprak wel recht volgens de barbaarsche wetten van dien tijd, maar de raadsheeren waren mannen van eer en geweten, die niet verder gingen dan zij mochten. Het zachte vonnis werd geveld bij gebrek aan bewijs, zooals meer voorkwam [2]).

Dat dit inderdaad het eenige motief was, kan ik ten overvloede bevestigen uit een ander stuk. Ziehier hoe dezelfde raadsheeren vijf of zes weken later (10 Augustus 1535) oordeelden, nu niet eens over een beslist ongeloovige, maar over een twijfelaar aan het miswonder. „Aangaande een gevangen sacramentaris te Amsterdam, in U. E. brief genomineerd", schrijft de Raadsheer Van Assendelft aan den Stadhouder, „deze was al gevangen als Sandelin ende de procureur-generaal laatstwerf met mij te Amsterdam waren ende worde bij ons gehoord, ontkennende herdoopt te wezen, maar scheen twijfelachtig, als hij ook genoeg verklaarde, van den Heiligen Sacramente,

---

1) Men weet dat een bekentenis, om rechtsgeldig te zijn, buiten pijn en banden moest worden herhaald. Vandaar dat het Hof, wanneer het een beschuldigde had doen pijnigen, hem toch alleen veroordeelde op grond van zijn bekentenis daarna. Bijvoorbeeld: Reinier Brunt schrijft 12 Maart 1536: „Gisteren zijn na noen Claes Poirter en Leenaert de Metselaer ter torture geweest" (*Archiefstukken, D. G.*, N°. 166). In hunne vonnissen staat echter: „alzoo zij bekend hebben buiten pijn en banden van ijzer".

2) Bijv. *Archiefstukken D. G.*, N°. 125: Barte Huberts veroordeeld tot de kosten en zes jaar gebannen, omdat zij „suspect is van de Lutherie" enz. *sonder datmen diesangaende vast bewijs heeft kunnen gecrigen*".

begeerende nochtans onderwezen te worden, ende mits dat hij zijne voorz. dwalinge uitsprak voor zijn rechters, zoo dacht mij ende den anderen, dat men hem behoorde te reduceeren van zijn kwaad voornemen tot zaligheid van zijn ziel, ende hem evenwel te executeeren met het zwaard" [1]).

Wat blijft er nu over van de vermeende zachtmoedigheid jegens sacramentariërs, en vooral van de daaruit afgeleide gevolgtrekking, dat de melchioritische predikers allen ter dood gebracht werden, niet omdat zij herdoopt waren, maar omdat men hen wegens hun revolutionnaire gevoelens voor staatsgevaarlijk hield?

Ds. Vos vervolgt: „En wanneer wij in aanmerking nemen, dat de overgroote meerderheid der gevangen herdoopten, wanneer zij verklaarden uit simpelheid te zijn verleid en berouw te hebben, er met zeer lichte straffen afgekomen zijn, dan wijst dit verschoonend optreden tegen hen er eveneens op, dat niet zoozeer de herdoop als wel het verzet tegen de overheid de aanleiding is geweest tot deze massale vervolging".

Maar dat leeren de archivalia dan toch wel anders! De menigte der herdoopten was zóó groot, dat de vervolgers er geen raad mee wisten. Moest men allen ter dood brengen, waar zou dan het einde zijn? Men heeft in vollen ernst het houden van noyades overwogen, zooals deze veel later tijdens de Fransche Revolutie zijn toegepast; men zou dan de veroordeelden in een schip laten zinken [2]). Alleen de vrees, dat men het land te veel zou ontvolken, heeft tot matiging geleid [3]); hierbij

---

1) *Archiefstukken D. G.*, N°. 134[d].
2) Ald., N°. 25.
3) Ald., N°. 29, 31[a], 32, 43, 158, 177.

kwam nog de zelfzuchtige overweging, dat de belastingen dan minder zouden opbrengen. Zelfs de regeering te Brussel, die altijd tot strengheid dreef en die de kinderen der ongelukkige slachtoffers, al waren zij niet ouder dan tusschen negen en twaalf jaar, met roeden gestraft wilde zien, deinsde voor die ontvolking terug; zij vaardigde een nieuw plakkaat van gratie uit, waarbij aan de herdoopten, met uitzondering van hunne voorgangers, nog een termijn van vijftien dagen werd gegeven om tot inkeer te komen (6 Mei 1534) [1]). Maar geheel vrij kwamen de berouwhebbenden toch niet: zij moesten in 't openbaar hunne dwaling herroepen „doende eerlijcke ende prouffijtelicke reparatie, naer gelegentheijt van der saicke, tuwer discretie, naer faculteijt van haere guederen" [2]). Dit nu zijn de lichte straffen, waarvan Ds. Vos spreekt. Hijzelf heeft zulk een vonnis uitgegeven [3]); men lette echter op den datum: 10 Mei 1534, dus binnen den gestelden termijn van vijftien dagen. Maar het verschoonend optreden, zooals Ds. Vos dat verklaren wil, is hier ver te zoeken; en natuurlijk vervalt ook weder de gevolgtrekking, „dat niet zoozeer de herdoop als wel het verzet tegen de overheid de aanleiding is geweest tot deze massale vervolging".

Na deze algemeene opmerkingen ga ik over tot het

---

1) Wel te verstaan: „binnen vijffthien daigen, naevolgende die publicatie van desen bij den gheenen die binnen slants zijn, ende bij die gheenen die buijten den lande es binnen vijffthien daigen nae dat zij eerst weder thuijs gecommen zullen zijn". — Sebastiaan Janszoon bijv., die zich had laten herdoopen en met menigte op reis getogen was om uit het land te varen naar Overijsel en Munster, genoot nog 24 Juli 1534 de gratie van dit plakkaat.

2) *Archiefstukken D. G.*, N°. 38.

3) T. a. p., blz. 154.

bespreken van de woelingen in de twee felst bewogen jaren 1534 en 1535. De voorgenomen uittocht naar Munster — het nieuwe Jeruzalem na de verwerping van Straatsburg — trekt dan allereerst onze aandacht.

Mannen als OBBE en DIRK PHILIPSZ. behoeven wij op de schepen natuurlijk niet te zoeken. Wij kunnen nog iets verder gaan: van JACOB VAN CAMPEN, den bekenden bisschop te Amsterdam, weten wij dat hem de tocht niet aanstond [1]). Het zijn vooral de roerigen, de onrustigen geweest, die eraan deelgenomen hebben; maar ook bij hen hebben wij ons te wachten voor de eenzijdigheid van een algemeen oordeel. Wat wilden zij, die mannen en vrouwen, die met hunne kinderen zich inscheepten om, zooals later de vonnissen het uitdrukten, „met menigte buitenslands te trekken"? Was het ontzet van Munster voor hen het groote, het eenige doel? Alleen het onderzoek van de oudste berichten kan op die vragen het antwoord geven en den waren geestestoestand van deze bondgenooten doen begrijpen.

Het is Februari 1534. Allerwegen heeft de prediking, dat de groote oordeelsdag en het einde dezer wereld nabij zijn, een geopend oor gevonden. Er is nog één middel tot behoud: de doop, die door velen begeerd en ontvangen wordt. Maar de overheid is tot bloedige vervolging besloten: zij jaagt hare slachtoffers na en tracht hen des nachts van het bed te lichten. Schrik en angst vervullen de gemoederen: te Westzaan durven de talrijke herdoopten niet meer thuis slapen [2]). Wat dit in deze wintermaand beteekent wordt ons duidelijk uit een

1) Zie zijn verhoor bij CORNELIUS, *Die Niederl. Wiedertäufer*, S. 51.

2) *Archiefstukken D. G.*, N°. 14; CORNELIUS, *Niederl. Wiedertäufer*, S. 27.

dergelijk bericht van October 1535: „Zij kunnen zich wegens de lange nachten en den aanstaanden winter niet langer in 't veld bergen" [1]).

Intusschen heeft de regeering spoedig ingezien dat de menigte der Melchiorieten te groot is om hen allen uit te roeien. Daarom wil zij nog een ander middel beproeven en vaardigt den 27sten Februari het plakkaat uit dat de doopers, hoewel zij lijf en goed verbeurd hebben, nog voor ditmaal genade zullen vinden als zij binnen 24 dagen zich bekeeren en hun berouw toonen door te gaan biechten. Blijven zij echter verhard, dan zullen „zonder eenige dissimulatie, gratie, faveur of verdrag" de plakkaten op hen toegepast worden [2]).

Dit alles was aan de machthebbers te Munster niet ontgaan. Wij weten hiervan een en ander uit de bekentenis van Johan Kloprisz, een voornaam prediker en bevoegd getuige, daar hij tijdens deze gebeurtenissen te Munster werkzaam was. In Januari 1535 werd hij op de pijnbank verhoord; onder meer vroeg men hem, waarom in 't begin zulk een groote volksmenigte zich in Nederland had opgemaakt om zich binnen Munster te begeven. Kloprisz antwoordde daarop het volgende. De profeten hadden voorgesteld, aan de Hollanders te schrijven dat zij, die in hun eigen land ter wille van het geloof in zoo groote benauwdheid verkeerden, naar Munster, het nieuwe Jeruzalem, moesten komen. Dit werd goedgekeurd; de broeders zouden de Nederlanders opnemen, die dan met hen in vrijheid konden leven, terwijl de overige wereld gestraft werd [3]).

---

1) *Archiefstukken D. G.*, N°. 137.
2) *Archiefstukken D. G.*, N°. 19.
3) Niesert, *Münsterische Urkundensammlung* I, S. 114 f.

Hier rijst al dadelijk een bezwaar. Was Munster niet ingesloten door de troepen van den Bisschop? Een stad in zulke omstandigheden kan toch immers geen toevlucht bieden aan vervolgden, die er niet eens konden binnenkomen. Maar men bedenke, dat wij pas in Maart 1534 zijn. Het eigenlijk beleg was nog niet begonnen: de aanstalten daartoe hadden den 28sten Februari plaats, toen de Bisschop aan zijn troepen bevel gaf Telgte en Nienberge [1]) te bezetten. „Tot een regelrecht beleg was hij echter volstrekt niet in staat", voegt KELLER er bij; „hem ontbrak niet minder dan alles: soldaten, geschut, kruit, geld, van niets had hij genoeg" [2]). Dientengevolge bleef het verkeer van Munster met de buitenwereld tot in Januari 1535 vrij wel ongehinderd [3]). Velen kwamen en gingen, afzonderlijk en in gezelschap; gedurende den zomer meldden zich bijna dagelijks allerlei vreemdelingen aan [4]). Dat in den eersten tijd de Munsterschen zulk een besluit namen, behoeft ons dus niet te verwonderen.

Natuurlijk handelden hunne profeten niet uit belangeloos medelijden [5]). De vervolging in Nederland kan een

---

1) Ten Oosten en ten Noordwesten van de stad.

2) *Geschichte der Wiedertäufer zu Münster*, S. 241—243.

3) CORNELIUS, *Niederl. Wiedertäufer*, S. 13. — In September dreigde het leger te verloopen. Zie den brief aan den Bisschop bij CORNELIUS, *Geschichtsquellen*, II, S. 268: „Hoichwerdige etc. Mogen wi i. f. g. nicht bergen, watgestalt de lantzknechte den meheren deil verlopen. Wy zint ock bess anher in dem anxte und besorge gewest, se solden semptlich gewecken und vertogen zin", enz. (Lager vor Münster, 8 Sept. 1534).

4) Zie *Meister Heinrich Gresbeck's Bericht* bij CORNELIUS, *Geschichtsquellen*, II, S. 53.

5) Ook uit de Rijnstreek trachtten zij met beloften en bedreigingen velen tot zich te trekken: vóór Paschen zou de wereld gruwelijk gestraft worden, de tiende mensch niet in 't leven

beweegreden te meer geweest zijn, hoofdzaak was toch dat zij hun macht versterken wilden. In de toekomst werd de stad zeker bedreigd. Zij hadden weerbare mannen noodig, liefst goed gewapend. In dit verband is het merkwaardig wat VAN GOUTHOEVEN's „Chronijcke van Holland" zegt: „Dit deden die van Munster, opdat zij binnen hunne stad te sterker zouden mogen wezen om den Bisschop te wederstaan, als het daartoe komen zou, hoewel zij dit niet lieten blijken" [1]).

Hoe dit zij, de profetische boodschap kwam. Juist in de dagen van spanning toen de korte termijn van genade ten einde liep, werd plotseling met ruime hand onder de bedreigden een belofte van redding verspreid. Er ging een schok door het land bij den volgenden oproep [2]):

> Alle geloovige verbondgenooten in Christus, genade en vrede zij u van God door Zijn Zoon Jezus Christus, Amen.

Lieve broeders en zusters! blijdschap en vrede is voor de kinderen Gods voorhanden, want hun verlossing is voor de deur. Lieve vrienden, gij zult weten als een woord dat ons van God gedaan is, als dat zich een iegelijk opmaken zal om te trekken naar het nieuwe Jeruzalem, een stad der behouding der heiligen, want God die wil de wereld straffen. Een iegelijk zie toe, dat hij door ongehoorzaamheid noch door onachtzaamheid in

---

blijven. Alleen te Munster zou vrede en veiligheid heerschen; daar was genoeg voor alle Christenen. Zie den brief van 4 Maart 1534 (CORNELIUS, *Geschichtsquellen*, II, S. 225).

1) Bij W. VAN GOUTHOEVEN, *D'oude Chronycke van Holland*, 1620, fol. 594b.

2) Zie WAGENAAR, *Amsterdam*, dl. I, blz. 237; DE HULLU, *Bescheiden betr. de Hervorming in Overijssel*, blz. 153.

't oordeel kome; want JAM BEUKELS, profeet te Munster met alle medehelpers in Christo hebben ons geschreven, dat niemand onder den draak dezer wereld vrij zal wezen of blijven mag of hij wordt verslonden, hetzij met lichamelijken dood of met geestelijken dood. Daarom niemand verzuime mede te trekken, opdat hij God niet tempteere, want daar is een oproer voorhanden over de gansche wereld, want de profeet JEREMIA zegt in zijn 51 Capittel: Vliedt uit Babylon opdat een iegelijk zijn ziel behoude, opdat uw hart niet versaagd worde van het geroep dat er in de landen gehoord zal worden. Ik zeg u niet meer, maar ik gebied u in den naam des Heeren, dat gij zonder dralen gehoorzaam zijt en den tijd waarneemt. Een iegelijk zie toe en gedenke aan de vrouw van Loth en zie niet om naar eenig ding dat hier op aarde is, hetzij man, vrouw of kind, opdat gij niet bedrogen wordt. Niemand zie om naar eenige ongeloovige vrouw of man, noch neme ze niet mede, noch ongeloovige kinderen die ongehoorzaam zijn en niet onder de roede staan, want die in de gemeente Gods niet dienen. Daar is goeds genoeg voor de heiligen; daarom neemt niet meer met u dan geld en wat lijnwaad en kost om op den weg te eten. En zoo wie een mes heeft of een spiets of een handbus, die neme ze voor zich, en die ze niet heeft, die koope ze. Want de Heer zal ons door zijn machtige hand, door zijne knechten Mozes en Aäron verlossen. Daarom weest voorzichtig en legt alle zaken kloekelijk toe voor den booze, en past al te zamen een halve mijl buiten Hasselt te wezen, omtrent Bergklooster, den 24sten dag van Maart omtrent den middag. Weest voorzichtig in alle dingen. Gij zult vóór den beschreven dag daar niet wezen, noch ook niet later. Men zal na dien tijd naar niemand wachten. Niemand

verzuime te komen. Blijft er iemand achter, ik wil aan zijn dood onschuldig wezen. EMANUEL. Anno 1534.

Ik vraag met aandrang: is dit een oproeping om een belegerde stad te gaan ontzetten? Zoo ja, dan hebben de opstellers niet rondborstig gesproken en het eigenlijk doel kennelijk verbloemd. Hunne achterhoudendheid is dan alleen te verklaren uit vrees, dat een openlijke strijdkreet minder weerklank zou vinden. Wij lezen hier beloften, vooral bedreigingen; de bondgenooten moeten voor hun eigen behoud trekken naar het nieuwe Jeruzalem en daar blijven. Gezegden als: „ongeloovige kinderen dienen niet in de gemeente Gods" en: „er is goeds genoeg voor de heiligen" wijzen niet op een kort ophouden. Wij zullen hooren dat, als Munster werkelijk een strijdkreet wil aanheffen, het een taal voert, die aan bloeddorstige duidelijkheid niets te wenschen overlaat. Nu wordt alleen bevolen wapens mee te nemen. Natuurlijk: een ongewapende menigte is veel minder bruikbaar. Maar men kan niet zeggen dat dit bevel op den voorgrond staat; in vergelijking met het gebod om niet achter te blijven is het als in 't voorbijgaan gegeven. En dezelfde oproeping bestaat nog in anderen vorm, kort en krachtig; daarin wordt van geen wapens gerept [1]). Er waren dan ook schepelingen die ze niet bij zich hadden en van het heele gebod niets wisten.

---

1) „Lieve broeders. Gij zult trekken op een halve mijl van Hasselt bij Bergklooster; daar moet gij zijn voor den middag niet vroeger of niet later, of de wolf mocht u verslinden. Dit moet zijn den 24sten dag van Maart, zoo moet gij daar zijn vóór den noen. Ziet dat daar niemand achterblijve die zichzelven zoekt, of de wraak zal hem onvoorziens overvallen". (DE HULLU, *a. w.*, blz. 162; CORNELIUS, *Die Geschichtsquellen des Bisthums Münster*, II, S. 227).

De oproeping slaagde. Het is geen wonder dat het dringend profetenwoord velen van de vervolgden heeft verlokt. Zij waren als geklemd tusschen de lepels van een nijptang: aan den eenen kant de wereld die welhaast vergaan zou, maar die in hare laatste dagen hen met vuur en zwaard verdelgen wilde; — aan den anderen kant Munster, toen nog niet het beruchte koninkrijk van JAN VAN LEIDEN, de plaats des behouds. Een zwakke poging van de overheid om hen op 't laatste oogenblik te weerhouden kon niet baten. Wij vernemen dat het Hof van Holland twee van zijn secretarissen afzond naar West-Friesland en Waterland om „de arme verleide luiden", die reeds bezig waren hun onroerend goed te verkoopen, alsnog tot boete te vermanen [1]). De beweegredenen van het Hof zijn opmerkelijk: vooreerst mocht de Keizerlijke Majesteit zijne onderdanen niet verliezen en vervolgens „de vergadering te Munster niet versterkt worden". Dus een nieuwe bevestiging van wat ook de andere stukken ons zeggen. Werd echter des Keizers genade veracht, dan moest onverbiddelijk de straf volgen.

Zoo begon de uittocht van een groot aantal bondgenooten. Zij hadden, gelijk wij zagen, hunne bezittingen verkocht [2]); het geld namen zij mede, zooals menschen doen die een nieuw vaderland zoeken. Zij wilden varen naar het land van belofte, het land dat God hun wijzen zou: met deze woorden van Roomsche tegenstanders [3]) kunnen wij het doel van velen beschrijven. En wij behoeven niet uitsluitend af te gaan op hetgeen hunne

1) *Archiefstukken D. G.*, N°. 21ª (20 Maart 1534).
2) Zie de prent bij HORTENSIUS, *Oproeren der Wederdoperen*, 1660, blz. 25.
3) DUSSELDORP en BUYCK.

vijanden zeggen, wij bezitten nog een overlevering uit hun eigen kring. „Zij voeren meest al met vreugde weg", lezen wij bij Borstius, „meenende dat de toren van Westzaan nu alreeds begon te verzinken" [1]).

Het was een bonte schaar. Noch ten goede, noch ten kwade mogen wij generaliseeren. Mannen, vrouwen, kinderen waren meegetrokken; ook niet-herdoopten en voorts armen [2]), voor wie licht elke verandering een verbetering was. Behalve de raddraaiers met hun aanhang zullen onder hen nog heel wat gevaarlijke elementen gescholen hebben: ik wil dit zonder bedenking toegeven. Maar het meerendeel vormde allerminst een krijgsbende. Niemand heeft dit beter gezien en gezegd dan Cornelius: „Deze menschen hebben wel wapens bij zich, want dat is hun bevolen; maar alle militaire orde, alle leiding, zelfs de gedachte om de wapens te gebruiken ontbreekt. In dit opzicht was geen enkele maatregel getroffen. Alleen het doel is aangegeven; eerst dáár zal de leiding beginnen" [3]).

Doch zóóver is het niet gekomen. Het tijdig ingrijpen

1) Verg. *Archiefstukken D. G.*, N⁰. 31ª: „... Verleydt ... deur dreygementen des uuytersten oirdels, die d auctoers van den voirs. secten seyden aenstaende te zijn". — Nog in 1536, toen de toestand al in menig opzicht was veranderd, bevonden zich bij de woelingen te Poeldijk vrouwen, die voor het Hof van Holland bekenden „dat zij uit zekeren roep gehoord hebbende *dat de wereld vergaan zoude* en dat men zeide, dat diegenen, die bij Jutte Eeuwouts zouden zijn, *behouden zouden blijven*; dat zij ten huize van deze Jutte gekomen .... en daar gebleven zijn *om gesalveerd te worden*, zonder andere meening te hebben". De schuldigen werden natuurlijk allen ter dood gebracht; maar deze vrouwen werden lichter, ofschoon nog altijd zwaar genoeg, gestraft.

2) *Archiefstukken D. G.*, N⁰. 31ª.

3) *Die Niederl. Wiedertäufer*, S. 5.

van de overheid deed den tocht geheel mislukken. De 27 schepen met hunne 3000 opvarenden werden zonder slag of stoot aangehouden en de voorraad wapens, die geen dienst gedaan had, in beslag genomen. Merkwaardige bijzonderheden bevat de reeds genoemde „Chronijcke van Holland": „En als dan de schepên in 't Zwarte Water kwamen en meenden met vrede daar aan land te gaan, zoo vonden zij daar partije, als op hun komst gepast hebbende. En de drossaard met den kapitein van de steden zijn in de schepen getreden en hebben sommigen van de principaalsten gevangen genomen... En zij vonden daar ook grooten schat van geld, hetwelk hun met al de wapêns benomen is [1]). En den schippers werd bevolen, dat zij daar zouden blijven liggen en dat niemand van de Herdoopers aan land zou gaan" [2]). Ten overvloede nam men de zeilen en roeren weg, zoodat van vluchten geen sprake kon zijn. Bij dit alles krijgen wij zeker niet den indruk, dat wij met gevaarlijke oproermakers te doen hebben. De regeering van Kampen wist dan ook niet wat zij met al die gevangenen beginnen moest „wantet een deels arme onnosel luyde zynt" [3]). Niet anders oordeelde het Hof van Holland over de aangehoudenen te Haarlem: „'t getal is groot ende arm volck

1) Dit wordt bevestigd door het schrijven van den Raad van Holland aan de Landvoogdes (12 April 1534): „De schepelingen hebben al hunne goederen van te voren verkocht en tot gereed geld gemaakt, hetwelk zij zeggen, dat hun in het land van Overijsel afhandig gemaakt is, zulks dat zij *nu* niets of zeer weinig hebben om aan te tasten" (*Archiefstukken D. G.*, N°. 31[a]). Zij waren aanvankelijk dus niet zoo heel arm; men denke ook aan het onroerend goed, dat zij verkocht hebben (hierboven, blz. 155). Velen zijn tot armoede gebracht en daardoor ontevreden *gemaakt*.

2) Bij Van Gouthoeven, *Chronijcke*, 1620, fol. 595 a.

3) De Hullu, *a. w.*, blz. 159; *Archiefstukken D. G.*, N°. 23.

puerlicken verleydt" [1]). Het spreekt vanzelf: indien het hun gelukt was Munster te bereiken, zij zouden daar met den algemeenen stroom meegesleept zijn en aandeel genomen hebben aan de verbijsterend snelle ontwikkeling der dingen in die rampzalige stad. Gevaarlijk waren deze verleiden nog niet, maar zij konden het licht worden. Zij zijn in de eerste plaats diep beklagenswaardig: slachtoffers van eigen overspanning, van een meedoogenlooze vervolging, van gewetenlooze of ontoerekenbare leiders.

Te Haarlem werden de leeraren en voorgangers aanstonds onthoofd, en er volgden natuurlijk nog heel wat terechtstellingen. Het is de verdienste van Ds. Vos, te hebben aangetoond dat verschillende van die executies na verloop van tijd te vroeg of te laat zijn gedateerd „vermoedelijk omdat het nakroost zich wat gegeneerd heeft voor het juiste jaartal". Ik wil aannemen dat hier met opzet is veranderd; maar volgt daaruit dat al die slachtoffers na den mislukten tocht wederom oproermakers zijn geweest? Het nakroost was, waar het Munster gold, soms wat al te benepen, wat al te bang zich aan koud water te branden. „Van een overigens braaf persoon wordt nagelaten te vermelden", herinnert Ds. Vos ons, „dat hij uit het sticht van Munster kwam". Het is daarom noodig, een onderzoek betreffende die martelaars in te stellen. Hen allen hier te behandelen, gaat niet aan. Laat ik alleen op een drietal de aandacht vestigen, dat echter met stelligheid tot „de felste aanvoerders der Munsterschen" wordt gerekend.

Het zijn Jan Dircsz (Jan Walen) en Cornelis Luyt-

1) Cornelius, *Die Niederl. Wiedertäufer*, S. 29; *Archiefstukken D. G.*, N°. 24.

GENSZ., beiden van Krommeniedijk en DIRCK GERRITSZ. van den Busch bij Krommenie. Zij werden gevankelijk over Haarlem naar Den Haag vervoerd en daar verbrand. Naar aanleiding hiervan zegt Ds. Vos: „Juist dat kleine feitje, eerst naar Haarlem gebracht, alwaar op dat oogenblik de commissarissen van 't Hof van Holland vonnisten, en toen naar Den Haag vervoerd, maakt het wel zeker, dat zij hebben behoord onder de felste aanvoerders der Munsterschen in Waterland, voor wie onthoofding te Haarlem onvoldoende werd geacht en die daarom naar Den Haag getransporteerd werden om den vuurdood te sterven". En onmiddellijk daarop: „Maar nu moet mij één ding van het hart: SCHEFFER heeft al die vonnissen gekend. Dan had hij niet mogen verzwijgen, dat zij behoorden onder de Munstersch-gezinden. Had SCHEFFER dit zoowel hier, als op menige andere plaats niet verborgen gehouden, alhoewel hem blijkens zijn eigen aanteekeningen onder de afschriften „coll de H S" alles bekend geweest moet zijn, dan zou niet een halve eeuw lang onder ons een legende hebben bestaan" [1]), enz.

Deze laatste beschuldiging dwingt mij, niet tot een bepaalde uitweiding, maar tot een verbreeding van mijn betoog. Ik begin dan met op te merken, dat de aanval juist hier niet op een gelukkige plaats is gedaan. Vooreerst bezit ons archief geen afschrift van het vonnis van JAN WALEN, zoodat de bedoelde aanteekening van Prof. SCHEFFER hier natuurlijk niet kan voorkomen. Vervolgens heeft SCHEFFER de groote waarschijnlijkheid aangetoond, dat JAN DIRCSZ. dezelfde is als JAN WALEN, maar geheel vast staat dit niet eens [2]). Ik wil nu aan-

1) T. a. p., blz. 169. 2) *Kerkhervorming*, blz. 568.

nemen, dat dit werkelijk het geval is en meen daarbij op instemming van Ds. Vos te mogen rekenen al ziet deze, raadselachtig genoeg, op ééne bladzijde in twee verschillende personen JAN WALEN [1]). Maar dan moet ik in de derde plaats er nog aan herinneren, dat het standaardwerk van Prof. SCHEFFER niet verder gaat dan 1531. Het behandelt alleen de opkomst van het Anabaptisme; de onjuistheid van een oud bericht, dat de genoemde martelaar reeds in 1527 is gedood, wordt verbeterd en diens terechtstelling naar 1534 verplaatst. Meer had Prof. SCHEFFER hier niet te doen; JAN WALEN kwam buiten het door hem behandelde tijdvak te staan en een onderzoek naar diens bijzondere gezindheid zou een uitwas gegeven hebben aan een werk, welks schrijver in ieder opzicht op keurigheid en nauwkeurigheid was gesteld. Eindelijk is het nog de vraag, of Prof. SCHEFFER het harde oordeel van Ds. Vos over deze martelaars gedeeld heeft. Ik meen dit te moeten betwijfelen.

Twee duistere punten zijn in deze kwestie tot klaarheid te brengen: het vervoer van de gevangenen naar Den Haag en hunne pijnlijke doodstraf door verbranding.

Wat het eerste betreft: zooals bekend is, sprak in dezen tijd van beroering het Hof van Holland recht over de Anabaptisten. Het deed dit na de aanhouding der schepen te Haarlem, en dus moesten de gevangenen tegen het einde van Maart daarheen vervoerd worden. Maar die ongewone toestand duurde slechts kort; iets later keerden de Raadsheeren terug naar Den Haag. Kleinigheden verklaren soms veel: waarschijnlijk gingen zij met

1) Blz. 170.

het oog op het aanstaande Paaschfeest (5 April) [1]). In ieder geval: onmiddellijk na dezen „hoochtyt" zetten zij hun bloedig werk voort in Den Haag [2]), waar het Hof zijn eigenlijken zetel had. En natuurlijk moesten de gevangenen die niet tot inkeer wilden komen en wier proces nog niet was opgemaakt, toen daarheen vervoerd worden. Zoo ging het meermalen, bijv. in Mei te Amsterdam, toen bij het vertrek van den Stadhouder en de leden van het Hof enkele gevangenen, wier zaak nog niet behandeld was, naar Den Haag werden opgezonden. De zaak is dus niet zóó, dat de rechters te Haarlem over Jan Walen en de zijnen geen vonnis konden of wilden vellen en hen daarom doorstuurden; — neen beiden,

1) Hoezeer de vervolgers ook in 1535 haast maakten om het Paaschfeest (28 Maart) in Den Haag te vieren, blijkt niet onvermakelijk uit de volgende brieven. Joost de Lalaing, de raadsheer Sasbout en de procureur-generaal schreven 24 Maart 1535 uit Den Haag aan den Stadhouder: „Den 19den dag dezer maand zijn wij Sasbout en de procureur van Monnikendam naar Den Haag gereisd aleer U.E. brief van dato den 18den derzelver maand gekomen is, *zoo het tegen den hoogtijd ging* en wij voor Paschen te Monnikendam niets wisten te doen". Wat dit laatste betreft, oordeelde de Stadhouder blijkbaar anders dan de Heeren: denzelfden 24sten Maart schrijft de procureur-generaal hem een anderen brief, waarin hij erkent dat hij te Haarlem den last ontving, niet van Monnikendam te vertrekken. „Maar, alzoo Mr. Joost Sasbout naar Den Haag gereisd was en dat ik in Den Haag noodig moest wezen, ben voorts gereisd, zendende een bode van Haarlem aan den Heere Van Escornaix Uwer Ed. neef, dat ik terstond te Monnikendam weder bij hem wezen zoude, zoover dat Zijner E. beliefde. En mits dat op gisteren avond mijn voorschr. Heere Van Escornaix *alhier in Den Haag gekomen is om zijn hoogtijd alhier te houden, zal ik hier mede blijven tot na Paschen*". (*Archiefstukken D. G.*, N°. 113, 113a).

2) „Sedert die hoochtyt van Paesschen hebben wy altyt continueelycken besich geweest int examineren van de gevangens liggende alhier opte Voorpoorte" (*Archiefstukken D. G.*, N°. 31a).

rechters en gevangenen, gingen gelijkelijk naar Den Haag.

En nu het zwaarder vonnis. Er kwamen herhaaldelijk bloedbevelen uit Brussel. Nog vóór Paschen had het Hof zulk een bevel ontvangen en dientengevolge strenger gestraft. Afdoend is hier echter het schrijven dat den 12den April kwam. De Landvoogdes verweet daarin het Hof dat de executies, te Haarlem en te Amsterdam „gedaen van eenige hoeffden ende principaele auctoers van de secte van den Anabaptisten, te seer sacht" waren geweest [1]). Die vermaning moet indruk gemaakt hebben: nog dienzelfden 12den April — ofschoon een Zondag — kwamen de Heeren bij elkaar en stelden zij een wijdloopig stuk op om zich te verontschuldigen. „Genadichste Vrouwe! Ten tijde van deselfve executie waeren wy in sulcke perplexité dat wy van deselfve Melchioriten dat eynde niet en wisten, alzoo tot Haerlem optie tyt zes of seven scepen opgehouden ende gearresteert waren vol volcx, mannen ende vrouwen, tot Amsterdam zes scepen vol... Zulcks dat overmidts die meenichten, die wy overmits die groote soe seer verduchtende waeren, geoirsaeckt zyn geweest dieselfve executie sulcks te doen ende dat subytelicke". — Dat echter het Hof onder den drang van dit verwijt meedoogenloos bleef straffen, is te begrijpen: drie dagen later (15 April) werden Jan Walen en zijn twee medebroederen te 's-Gravenhage verbrand. Gruwelijk zijn de bijzonderheden der terechtstelling: de ongelukkigen werden langzaam geroosterd, zoodat het merg uit hunne beenderen droop [2]).

---

1) *Archiefstukken D. G.*, N°. 31a.

2) Van Braght, *Bloedig Tooneel*, dl. II, fol. 13.

De regeering te Brussel kon tevreden zijn; — er was nu niet meer „te zacht" geëxecuteerd! [1])

Maar mag dit afschuwelijk vonnis, volkomen verklaarbaar door het bloedbevel van hoogerhand, nu nog één oogenblik gebruikt worden om deze martelaars te stempelen tot „de felste aanvoerders der Munsterschen"? [2]) Men ziet het: de gevolgtrekkingen van Ds. Vos vervallen ook hier.

Ik ga nog een stap verder. Het Hof had in Maart zoowel te Haarlem als te Amsterdam de voormannen, de „principaele aucteurs ende doopers" onmiddellijk gestraft, ten einde een voorbeeld te stellen [3]). Er is dus groote waarschijnlijkheid, dat de later ter dood gebrachten — en onder dezen ook Jan Walen en de

---

1) Toen het Hof, naar aanleiding van een volgend schrijven van de Landvoogdes, tegen het einde van April nogmaals naar Haarlem ging, veroordeelde het nu ook daar zijne slachtoffers tot den vuurdood.

2) De schuld, waarop zij veroordeeld worden is: „dat zy hem hebben laeten herdoopen ende dat zy vanden heyligen waerdigen sacramente qualicken gesproeken hebben ende gepoecht hebben mit menichte buyten lande te trecken sonder daervan leetweesen te hebben oft te willen peniteren" (*Crimin. Sententieboek* 1529—1538, fol. 34 r°). Ds. Vos wil hieruit afleiden: „Zij hadden gepoogd met menigte buiten het land te trekken. De andere geëxecuteerden zijn dus blijkbaar hun volgelingen geweest" (blz. 170). Maar men leze in de bedoelde uitdrukking toch niet meer dan er in staat. Zij is de gewijkte term, die telkens in de vonnissen voorkomt; — óók in die van begenadigden, die immers zeker niet tot de aanvoerders hebben behoord. Bijv. *Archiefstukken D. G.*, N°. 47ª: „.... dat hy hem heeft laeten herdoepen ende mit meenichte op reyse getoegen is omme uuyten lande te vaeren". En elders: „.... in gracie ontfangen is vandat hy hem hadde laeten herdoopen ende te scepe geweest was met menichte van den herdoopten".

3) *Archiefstukken D. G.*, N°. 27ᵇ, 31ª.

zijnen — juist tot diegenen behoorden welke men minder schuldig achtte.

En wat nu te zeggen van de beschuldiging van Prof. De Hoop Scheffer? Een zoo nauwlettend en scherpzinnig man moet natuurlijk dit alles hebben ingezien. Hij had zeker een anderen blik op deze dingen dan Ds. Vos, maar zijne waarheidsliefde had op zulke gronden niet in twijfel getrokken mogen worden. Bovendien is het ondenkbaar dat Prof. Scheffer, indien hij iets opzettelijk had willen verzwijgen, de stukken die dit bewijzen konden van heinde en ver voor ons archief bijeengebracht, en ze voor een deel zelf overgeschreven zou hebben. Wat hij met zijn keurige hand heeft gecopieerd, behoort tot ons kostbaarst bezit.

Maar wij zijn nog niet ten einde met de gebeurtenissen van 1534. Natuurlijk zal ik niet ontkennen dat er toen onrust, spanning, ja overspanning heerschte; evenmin, dat er tal van Munsterschen waren, zoowel verleiders als verleiden, van wie het ergste te duchten viel. Ik wensch alleen aan te toonen dat de algemeene toestand onder de bondgenooten vrij wat gunstiger was dan Ds. Vos ons wil doen gelooven.

In het genoemde jaar, zegt hij, heeft de procureur-generaal Reinier Brunt met een bende gewapende krijgsknechten een tocht gemaakt door Noord-Holland, dien hij zóó ver uitstrekte dat hij ook Barsingerhorn en Schagen bezocht; hij trok toen „van dorp tot dorp om de ontstane revolutionnaire beweging zoo spoedig mogelijk den kop in te drukken" [1]). Wat men van deze revolutionnaire beweging te denken heeft kan aanstonds hieruit afgeleid worden, dat Brunt dien tocht toen in

1) T. a. p., blz. 171.

't geheel niet heeft gemaakt. Ds. Vos kan toch niet doelen op BRUNT's mededeeling van 14 Februari 1534: „Ik houd mijn substituut bereid om met een 25 man en bij assistentie van de baljuwen het kwartier van Waterland, West-Friesland en Kennemerland door te loopen en te apprehendeeren die men vindt culpabel" [1]? Dan zegt dat enkele bericht al genoeg: een revolutionnaire beweging die men met 25 man kan bedwingen is, zacht uitgedrukt, van bescheiden afmeting en goedaardig karakter. Hierbij vergete men niet dat de geheele provincie vol was met de gehate ketters: in Waterland hadden de bewoners zich „bij zeer grooten getale" laten herdoopen; Monnikendam was voor twee derden besmet, te Westzaan waren in den afgeloopen winter ongeveer 200 gedoopt. Te Oostzaan, Krommenie, Wormer, Jisp, Alkmaar, Limmen, Winkel, Barsingerhorn, Medemblik: bijna overal treffen wij nieuwgezinden aan. Waren zij allen echte Munsterschen geweest, Wederdoopers van het slag dat te Munster welhaast aan de geheele wereld den handschoen durfde toewerpen, er zou van die 25 waaghalzen geen enkele zijn teruggekeerd!

Maar voorloopig hadden de dienaars der overheid al heel weinig te vreezen. De raadsheer VAN ASSENDELFT die „met zijn medebroeders veel en dikwijls over deze secte had gesproken", verklaarde (23 Februari 1534): „degeenen die wij noch bevonden hebben zijn meestal fantastycque, melancolieuse luyden" [2], een beschrijving, die treffend overeenstemt met wat ik aangaande hun geestestoestand heb opgemerkt. En enkele dagen na den mislukten uittocht op de schepen schreef de Raad van

---

1) CORNELIUS, *Niederl. Wiedertäufer*, S. 27.
2) *Archiefstukken D. G.*, N°. 17a.

Holland aan den Stadhouder (29 Maart 1534), dat deze niet meer hulp dan 20 of 30 man behoefde mee te brengen „want daer geen resistentie vallen en sal" [1]). Zóó oordeelden deze mannen van gezag, die te Haarlem en te Amsterdam zich persoonlijk op de hoogte van den toestand hadden gesteld.

De Landvoogdes echter, die in de verte niet zoo goed in staat was dit alles te beoordeelen en die zich vooral ongerust had gemaakt over de wapens die men op de schepen had gevonden [2]), schreef 16 April 1534 aan den Raad: „Om des te beter en zekerder de executie van de voornoemde personen te doen, zoo zal het goed zijn dat Gij, Stadhouder, door eenigen van den Raad vergezelschapt, met honderd of twee honderd goede knechten tot uwe verzekerdheid reist en visiteert de kwartieren van Kennemerland, Noorderland, Waterland en elders" [3]). Maar mogen wij uit dezen raad of wenk de gevolgtrekking maken, dat Reinier Brunt werkelijk zulk een tocht door de dorpen van Noord-Holland heeft ondernomen? Het archief van onze gemeente te Amsterdam bevat er geen spoor van en ook op het Rijksarchief in Den Haag heb ik er vergeefs naar gezocht. Wat wij weten is dit: de Stadhouder is met eenige raadsheeren en den procureur generaal in de steden bezuiden het IJ geweest. Tegen het eind van April vinden wij hen te Haarlem, en van 2—16 Mei te Amsterdam, waar tal van executies plaats hadden, terwijl 36 penitenten die gebruik maakten van het plakkaat van gratie (6 Mei) den 10den werden begenadigd. Doch daarna reisden de heeren van het gerecht af . . . naar Den Haag [4]).

1) *Archiefstukken D. G.*, N°. 27b.
2) Ald., N°. 29. 3) Ald., N°. 32.
4) Hortensius, *Oproeren der Wederdoperen*, Amst. 1660, blz. 43 v.

In Juni werd de provoost met den substituut van den procureur generaal uitgezonden naar Westzaan, Krommenie, Krommeniedijk, Oostzaan, Wormer en Jisp; zij keerden echter onverrichter zake terug, daar de Anabaptisten bijtijds gewaarschuwd en gevlucht waren. Slechts twee vrouwen brachten zij mede [1]). Blijkbaar was hun doel alleen jacht te maken op ketters; een gevolgtrekking, die te meer geoorloofd is daar terzelfder tijd het bevel was gekomen, óók te letten op alle niet-herdoopte sacramentisten [2]). En toen in November de Landvoogdes gelastte dat men overal in Holland de Anabaptisten zou vangen ten einde ze naar Spanje op de galeien te sturen, schreef Reinier Brunt dat hij wederom zijn substituut zou uitzenden om eenigen in handen te krijgen [3]). Dit alles brengt mij op het vermoeden dat Ds. Vos het jaar 1534 met 1535 heeft verward: toen heeft Brunt inderdaad zulke tochten gedaan. Zie ik hier juist, dan mogen wij, wat eerstgenoemd jaar betreft, die geheele revolutionnaire beweging in Noord-Holland op zijn minst voor sterk overdreven houden; hoe het daar in 1535 is geweest, zullen wij straks zien.

Wanneer nu Ds. Vos een martelaar als Willem Wiggersz. van Barsingerhorn behandelt, zegt hij: „Het feit, dat hij gevangen genomen is in 1534, naar Schagen vervoerd en daar na acht dagen onthoofd, bewijst m. i., dat hij door Reinier Brunt gevangen genomen is op zijn tocht door Noord-Holland". Maar zelfs al zou dit laatste waarheid zijn geweest [4]), dan nog mag

1) *Archiefstukken D. G.*, N°. 44b, 43a.
2) *Archiefstukken D. G.*, N°. 43.
3) Ald. N°. 56.
4) Van Braght bericht (fol. 35): „Omtrent het jaar 1534". Het is dus mogelijk, dat de gevangenneming in 1535 plaats had.

men niet veronderstellen dat Willem Wiggersz. tot de revolutionnairen heeft behoord. Immers, geen herdoopte die bij zijn belijdenis bleef, had genade te verwachten. Bovendien zijn er in het verhaal bij Van Braght bijzonderheden, die den indruk geven van betrouwbaarheid en weinig strooken met Munstersche gevoelens. Ik kan niet nalaten het bericht in zijn geheel over te nemen:

„Omtrent het jaar 1534 is een godvruchtig, vroom broeder, genaamd Willem Wiggersz., woonachtig te Barsingerhorn, een dorp in Noord-Holland liggende bij Schagen, om 't waarachtig geloof en het beleven van dien, vandaar naar Schagen op 't slot gevoerd; in welke plaats hij omtrent acht dagen gevangen zat, en is ter zelve plaatse, 's morgens vroeg in den dageraad, binnen de poort van 't voorgenoemde slot om 't getuigenis Jesu Christi, in groote volstandigheid, met het zwaard gericht en onthoofd geworden. En naardien hij een godvruchtig, aangenaam man was, is hij menigmaal van den Heer van Schagen gebruikt geweest, om zijn tijdelijke affaires te doen. Zoo is 't geschied, als de dienaars van Schagen te zijnen huize kwamen om hem te vangen, meende hij dat zij waren gekomen uit vorige vriendschap en kennis, en zond te dien einde zijn huisvrouw uit om eenige lijfkost te gaan halen om deze dienaars wat te tracteeren; maar aleer zij wederom gekomen was, zoo is de Deken met zijn dienaars gekomen, wezende dienaars uitgezonden van den Roomschen Antichrist, en hebben dit weerlooze schaapke Christi met zich naar Schagen genomen, niettegenstaande dat de schout van Barsingerhorn zich voor den gevangene wilde tot borg stellen. En alzoo de vader van den voorgenoemden Willem Wiggersz., Wigger Hendriksz., mede een bedienaar was van het wereldlijk overheidsambt, en gezien hebbende dat zijn

godvruchtige zoon aldus heimelijk, zonder recht en reden met het zwaard vermoord was, heeft hij zijn ambt terstond verlaten en de wereldlijke macht niet meer willen bedienen".

Van dit laatste zegt Ds. Vos: „Natuurlijk een opgesierde waarheid". Het spreekt echter vanzelf dat men ook recht heeft er anders over te denken. En zoo is het telkens. Van vier martelaars uit Wormer wordt beweerd: „Wanneer ook hun executies op een te laat tijdstip zijn geboekt, dan zijn zij — afkomstig uit het hart der Waterlandsche revolutionnaire beweging — zeker geen vreedzamen geweest" [1]). Het is mogelijk, maar ik vraag afdoende bewijzen voordat ik het aanneem. Als ik daarentegen lees, hoe raadsheeren van het Hof zich beklagen dat zij in 't bijzonder „gesteld worden om het verdriet van de arme menschen in 't examineeren en pijnigen te zien" [2]), dan vraag ik mij af, of zij zulk medelijden gevoeld zouden hebben met gevangenen, die niets anders waren dan oproerigen. Maar op vele dergelijke vragen zullen wij wel nooit het antwoord krijgen. Dit gebrekkige van onze kennis moge te betreuren zijn, het moet ons in de eerste plaats weerhouden van een algemeen oordeel, dat zoo licht onbillijk wordt tegenover deze slachtoffers der vervolging.

IV

Bij het ontstaan van de revolutionnaire beweging had er niet plotseling, als bij tooverslag, een scheiding plaats tusschen vreedzamen en Munsterschen. Voorloopig werd

1) T. a. p., blz. 173.
2) *Archiefstukken D. G.*, N°. 16.

het gemeenschappelijke, het verbindende nog het sterkst gevoeld; de Melchiorieten van verschillende schakeering, door dezelfde vervolgers bedreigd, leefden naast en met elkander in soms argelooze vermenging. Broeders waren zij nog, al werden zij zich meer en meer van het uiteenloopende hunner gevoelens bewust; — evenals in een gezin of partij niet dadelijk de banden worden doorgesneden wanneer zich afwijkende, zelfs bedenkelijke opvattingen onder de leden openbaren. Natuurlijk was deze toestand slechts tijdelijk; bij zoo groote verschillen moest het vroeg of laat tot een scheiding komen. Na het convent te Boekholt (1536) is er geen sprake meer van eenheid, en vallen de partijen voorgoed uit elkander. Maar vóór dien tijd was het anders; wij behoeven ons dus niet te verwonderen, dat een man als Obbe Philipsz. toen nog omgang had met de oproerigen. Wel zou iedere gevolgtrekking, dat ook hij niet altijd vast heeft gestaan in zijn vreedzame gezindheid, een dwaling zijn: in dit opzicht is hij zichzelven levenslang gelijk gebleven. Juist in zijn tegenspreken, zijn bestraffen van de „valsche broeders" vóór de scheiding [1]) toonde hij dat hij ging inzien hoe wezenlijk hij van hen verschilde.

Bondgenooten waren zij echter allen, zoowel de vreedzamen als de revolutionnairen. Van Melchior Hoffman was deze naam afkomstig; hij werd gedragen door zijn eerste volgelingen, door Trijpmaker en diens kring, en later rekende ook Menno zich tot de bondgenooten. Begint er nu onder de broeders verschil van opvatting te heerschen, dan krijgt deze nog altijd gemeenschappelijke naam vanzelf een gewijzigde beteekenis naar gelang Munsterschgezinden of andere Melchiorieten hem dragen.

1) *Bibl. Ref. Neerl.*, dl. VII, blz. 135.

Maar dan ook wordt het bewustzijn wakker, dat men nog een nadere onderscheiding noodig heeft en de naam alleen niet meer voldoende is. Wij zien dit duidelijk bij MENNO als hij in 1535 ijvert tegen JAN VAN LEIDEN. De valsche leeraars willen het zwaard gebruiken: „daarvoor behoede de almachtige God alle *ware* bondgenooten"! [1]) Er zijn dus nog andere bondgenooten, die *niet* de ware broeders zijn. Trouwens, te Munster had men in tegenovergestelden zin al dezelfde onderscheiding gemaakt in het veelgenoemde maar weinig gelezen boekje „Van de Wrake", dat de weerloosheid onder de bondgenooten wilde te niet doen. Komen wij verder, dan wordt de onderscheiding nog duidelijker; zoo bekende GERRIT VAN GROL in 1538, dat hij ruim twee jaar geleden aangaande JAN VAN DEVENTER had vernomen, dat deze tot de „bondgenooten van den *zwaarde*" behoorde [2]). Die nadere aanduiding bewijst, dat men ook anderen dan de revolutionnairen tot de bondgenooten rekende.

Maar dit alles verklaart ons tevens, waarom die naam betrekkelijk zoo spoedig verdwijnt. Hij is niet zoozeer van beteekenis veranderd als wel in onbruik geraakt. De Munsterschen stierven uit en de vreedzamen wilden zich natuurlijk niet langer noemen met een naam, die zóó bezoedeld was door de oproerige partij en die nog altijd aanleiding kon geven tot gevaarlijke verwarring.

Bij Ds. Vos echter zijn bondgenooten vrij wel hetzelfde als revolutionnairen [3]). Hoezeer hij zich vergist wanneer hij over hen handelt, blijkt ook uit het volgende. Naar aanleiding van de bekentenis van den zooeven ge-

1) *Een gantz duidelijck ende klaer bewijs*, 1627, fol. 3.
2) *Archiefstukken D. G.*, N°. 193.
3) *Doopsgezinde Bijdragen*, 1917, blz. 82 vv.

noemden GERRIT VAN GROL zegt hij: „Tegenover deze Melchiorieten van de daad staan ook andere nieuwgezinden, die zich „evangelischen" schijnen te hebben genoemd en die dus een ander standpunt innamen. Zoo bekende GERRIT VAN GROL 17 April 1538 voor schout en schepenen van Antwerpen dat hij „niet van den bonde, maar van den evangelie" was. Aan GEERDE VAN GROLLE heeft deze bekentenis weinig gebaat, want het feit, dat hij een herdooper bleek te zijn, was voldoende om hem, ofschoon hij dus geen revolutionnair gezinde was, op den brandstapel te brengen.... Blijkbaar verstond hij onder bondgenooten de anabaptisten van de daad, en onder evangelischen nieuwgezinden, die tegen den opstand waren. Immers hij bekende, dat eenige bondgenooten te Amsterdam burgemeester PIETER COLIJN en anderen 's nachts van hun bed lichten wilden, naar Abkoude vervoeren en aldaar ter dood brengen „omme dat zijluijden van den evangelije waren" [1]).

Met uitzondering van het feit, dat GERRIT VAN GROL een vreedzaam anabaptist was die op den brandstapel stierf, is alles hier onjuist. Vooreerst heeft deze martelaar nergens in zijn bekentenis gezegd dat hij „niet van den bonde, maar van den evangelie was". Deze tegenstelling is door Prof. SCHEFFER [2]) op volkomen geoorloofde wijze uit diens woorden getrokken om het onderscheid duidelijk te maken tusschen bondgenooten (herdoopten) en Evangelischen (d. w. z. niet-herdoopten, maar sacramentisten, loochenaars van het miswonder) [3]). Het

1) Ald., blz. 87.

2) *Kerkhervorming in Nederland*, blz. 109 v.

3) Ik laat hier enkele overtuigende stukken uit de bekentenis volgen: „Seijt: dat hij nyet en weet, noch gehoert en heeft van yemande, dat WILLEM HUIJGESONE, noch HUBRECHT in

is aan Ds. Vos ontgaan dat „die van den Evangelie" dus nooit herdoopten kunnen zijn. Hij legt nu deze verkeerd begrepen tegenstelling aan GERRIT VAN GROL op de lippen en maakt dan de gevolgtrekking: evangelischen zijn vreedzamen en bondgenooten blijkbaar de anabaptisten van de daad, — hoewel de bekentenis zelve, gelijk wij zagen, deze laatsten met de juiste benaming „bondgenooten van den zwaarde" aanduidt. En aan die verwarring paart zich een tweede misverstand.

Laat ik eerst nog zeggen dat GERRIT VAN GROL in deze bekentenis zijne herinneringen aan zijn voormalig verblijf te Amsterdam mededeelt. Hij verklaart: „ten tijde mijn Heere VAN HOOGSTRATEN te Amsterdam was en de burgers op het marktveld vergaderd waren, zag hij verschillenden [met name genoemden] en hoorde hij dat PIETER in de gulden Hant en MATTHIJS de kuiper tot elkaar zeiden, dat men Mr. PIETER COLIJN, CLAES JEROENSZOON en anderen van 't bed halen zou, naar Abkoude vervoeren en aldaar doen executeeren

---

Schaerlaeken, woenende tot Amsterdam, *herdoept of in eenich verbont zijn;* dan heeft wel hoeren seggen onder den gemeenen volcke, *dat zij van den evangelije waeren*.... Seyt voerts: dat hy die spreect (dus GERRIT VAN GROL zelf) tanderen tijden ontboeden es geweest ten huijse van JAN PAUWE, by de huijsvrouw van STEVEN die Hernesvaeger, tot Amsterdam woenende upten Nyeuwen Dijck, aldaer mede ten zelven tijt vergaedert was eenen JAN MATTHYSZOON, die welcke hem induceerden dat hij hem soude laeten herdoepen, *maer en liet hem ten zelven tijde nyet herdoepen*.... Seyt: dat *alle* die geene die herdoept zijn, hem absenteren van den geenen die van den evangelije zijn, ende alzulcx absenteerden van hem die sprect die voerscreven STEVEN de Hernesvager ende zijn huysvrouwe, *alsoe hij hem nyet en wilde laten herdoepen* ten tijde zij hem 'tzelve voerenhielden". Ten slotte heeft GERRIT VAN GROL zich toch in zijn eigen huis door JAN MATTHIJSZ. laten doopen.

omdat zij van den Evangelie waren; waarop eenigen van de burgers zeiden dat, indien zijlieden misdaan hadden, men ze eerst te Amsterdam behoorde terecht te stellen".

Dit verhaal verplaatst ons in October, nog altijd van 1534, toen bij een bezoek van den stadhouder, den graaf VAN HOOGSTRATEN, het gerucht liep dat zeer velen gevangen genomen en uit de stad gevoerd zouden worden [1]). Er was een oploop op den Dam ontstaan om dit te beletten; en nu hooren wij twee burgers tegen elkaar zeggen dat men (nl. de hooge regeering) burgemeester PIETER COLIJN [2]), schepen CLAES JEROENSZ. [3]) en anderen als sacramentisten van het bed zou lichten en te Abkoude executeeren. Begrijpelijk is daarop de uitval van de andere burgers, die hunne privileges wilden handhaven, dat indien de genoemden iets misdaan hadden, men ze te Amsterdam behoorde terecht te stellen. Bij Ds. Vos daarentegen zijn het bondgenooten die, natuurlijk weer als oproerigen, hier een misdadig opzet beramen.

Dit wat den bond als geheel betreft. Nu nog iets over enkele personen afzonderlijk. Zijn allen die zoo beslist tot de Munsterschen gerekend worden het werkelijk geweest? Laten wij dit bij een enkel martelaar als voorbeeld onderzoeken.

Treffend is de verklaring van JAN PAUW voor zijne rechters, dat „het verbond anders niet is dan dat zijlieden beloven in Gods wegen te wandelen zonder daarvan

---

1) Zie HORTENSIUS, *Oproeren der Wederdoperen*, Amst. 1660, blz. 80; CORNELIUS, *Niederl. Wiedertäufer*, S. 56; *Archiefstukken D. G.*, Nº. 138.

2) Hij behoorde inderdaad tot de nieuwgezinden.

3) Zie de lijst bij COMMELIN, *Amsterdam*, Dl. I, 1693, blz. 334.

te wijken". Ds. Vos voegt hier dadelijk de opmerking bij: „Wat met dit wandelen op Gods wegen al kan worden overeengebracht blijkt uit 's mans oordeel „dat hy vervolcht zijnde tmess zoude mogen gebruycken" [1]). Inderdaad, dit klinkt bedenkelijk. Maar het staat niet in de bekentenis. Er staat precies het tegenovergestelde.

Men kan die oude verhooren van bijna vier eeuwen geleden nog altijd niet zonder ontroering lezen. Eerst zeggen de slachtoffers weinig; zij liegen niet, maar zij verzwijgen. Dan volgt de koele mededeeling: geëxamineerd ter bank — en opeens komt een stroom belangrijke gegevens. De pijn ontwringt aan de ongelukkigen wat zij voor hunne vervolgers verborgen wilden houden.

Zoo is het Jan Pauw gegaan. Hij bekent op de pijnbank met een priester uit Munster gesproken te hebben over het al of niet geoorloofde van tegenweer. Deze laatste was natuurlijk voorstander van het gebruik der wapens, „maer en tuychde hem die spreect (dus Jan Pauw) zyn hart *nyet* dat hy hem metten messe zoude beschermen" [2]).

Den volgenden dag heeft een nieuw verhoor plaats. Gevraagd, of hij aangaande dezen priester niet meer kan mededeelen, antwoordt Pauw „dat hij niet gezegd heeft niet meer te weten, maar dat zijn consciëntie hem niet toelaat meer te zeggen". Ziehier een Melchioriet, wiens ja ja is, ook als hij voor de pijnbank staat!

Om hem gedwee te maken wordt hij nu gezet op het martelwerktuig, maar nog niet gepijnigd. Hij herhaalt wat hij den vorigen dag heeft bekend: hij heeft gehoord van het leven te Munster „ende van dat hy vervolcht

1) T. a. p., blz. 84.
2) Cornelius, *Niederl. Wiedertäufer*, S. 33 f.

zynde tmess zoude mogen gebruycken". Hij heeft het gehoord — maar zelf denkt hij anders.

Uit dit alles leid ik natuurlijk niet af, dat JAN PAUW gelijk te stellen is met een van de latere Doopsgezinden. Hij zal in dezen gruwelijken tijd van vervolging en overspanning wel gedeeld hebben in de algemeene opwinding. De ongelukkige is dan ook later in de gevangenis na het vele dat hij doorstaan had krankzinnig geworden. Maar een voorstander van wapengebruik en geweld was hij stellig niet; dat blijkt opnieuw wanneer wij vernemen, dat hij bij een tweeden oploop op den Dam aanwezig was geweest „zonder geweer bij zich te hebben". Wel zien wij hier alvast den gevaarlijken invloed van Munster aan het werk; wij zullen nog meermalen opmerken hoe noodlottig die verleiding voor velen is geweest.

JAN PAUW was diaken van de Amsterdamsche gemeente en dus een man van zekeren invloed. Ik ben in staat te bewijzen, dat hij met zijn opvatting niet alleen stond. Na de pijniging stuurde REINIER BRUNT, de procureur-generaal van het Hof, een kort verslag van het verhoor naar Den Haag. Hij meldde daarin dat de gevangene niets van eenig verraad wilde bekennen; deze was integendeel „mit dandere broeders vertroest dat int eynde God alsoe versien zoude dat hoer voirnemen soude voirtgaen ende alle vervolch cesseren" [1]).

Zooals een zoeklicht soms voor één oogenblik een donker landschap helder verlicht, zien wij hier bij die mededeeling den broederkring vóór ons. Zij zijn vertroost in hun lijden: hun voornemen zal slagen [2]), het

1) *Archiefstukken D. G.*, N°. 62b.
2) Verg. hetgeen DE HOOP SCHEFFER van de bondgenooten

Koninkrijk Gods eindelijk komen; — maar niet zijzelven zullen het met eigen middelen brengen, „God zal het voorzien". En dan ook houdt alle vervolging op.

In plaats dus dat wij met Ds. Vos JAN PAUW voor een bondgenoot van het zwaard mogen houden [1]), zien wij in hem en de zijnen bondgenooten die de toekomst des Heeren lijdzaam verwachten. En deze martelaar is niet de eenige, over wien een billijker oordeel geveld moet worden.

V

Het is noodig dat wij wederom den blik op Munster richten. Daar ontwikkelde zich de toestand, gelijk ik vroeger reeds heb opgemerkt, met groote snelheid. In den zomer van 1534 kwam het zóóver, dat de veelwijverij werd ingesteld en kort daarop het koninkrijk, dat tot voorbeeld moest dienen voor het aanstaand bestuur van heel de wereld. Vol vertrouwen zond JAN VAN LEIDEN zijne 28 apostelen uit om overal zijne toekomstige heerlijkheid te verkondigen.

Maar nu ondervond Munster voor het eerst een ernstigen tegenslag. Bijna overal werden die apostelen gevangen genomen; de koning van Sion en zijne raadgevers moesten inzien, dat zij door eigen kracht de wereld niet konden winnen en dat zij hulp van buiten noodig hadden. Vandaar dat in December het boekje „Van de Wrake" verscheen, dat in menigte van exemplaren over ons land werd verspreid. De titel van dit

---

zegt: „leden van het groote en heilige verbond, dat... de verwezenlijking van 't Godsrijk op aarde ten doel had" (*Kerkhervorming in Nederland*, blz. 613).

1) Verg. ook t. a. p., blz. 170.

vlugschrift duidt al voldoende zijn inhoud aan; het heeft een heilloozen invloed geoefend op de toch reeds overprikkelde gemoederen der bondgenooten.

Om dit te doen begrijpen moet ik enkele stukken aanhalen [1]). De groote vraag is hier: voor welke lezers was deze oproep bestemd? Voor geloovigen, die tevens mannen van de daad waren of voor vreedzamen? Men zal aan de leiders te Munster geen kennis van den toestand hier te lande kunnen ontzeggen; daarom is hetgeen zij hier schrijven voor ons van zoo groote beteekenis.

„Nu geliefde broeders", heet het al dadelijk in de voorrede, „wij zijn wat u betreft wel ten volle overtuigd, dat gij den bond des Heeren aldus hebt ontvangen, dat dood noch leven u van Hem zal kunnen scheiden. Daarom achten wij het niet noodig u te schrijven, dat gij standvastig bij Christus blijft, want dat zult gij ongetwijfeld ook zonder onze vermaning wel toonen. Maar wij vreezen dat gij uit slecht begrip van de Schrift op verkeerde wijze zoudt kunnen ijveren en dat uw hart, door in velerlei opzicht aanstoot te nemen aan de leer, zou kunnen wankelen in hetgeen God onze Heer dagelijks met ons doet en in de toekomst voorheeft uit te richten. En daarover zijn wij niet zonder oorzaak bezorgd, want wij bevinden in waarheid in de broeders die dagelijks tot ons komen [2]), dat zij daarbuiten gansch weinig boven het inzicht van het lijden in Christus zijn gekomen en nog belast zijn met de ziekelijke neiging der Apostelen,

1) Volgens de uitgaaf van Bouterwek (1864). De vertaling is letterlijk.

2) Nieuwe bevestiging van hetgeen ik boven (blz. 151) heb opgemerkt.

waarom zij met alle creaturen aan de ijdelheid onderworpen zijn en niet tot de vrijheid kunnen komen, — en derhalve zou u wel kunnen weervaren dat gij de klaarheid van Christus' heerlijkheid niet zoudt kunnen verdragen. De Joden en velen bovendien hebben zich aan het kruis van Christus geërgerd en zijn afgeweken; alzoo zullen zich ook velen aan Zijne heerlijkheid stooten."

Een revolutionnaire strijdkreet was dit nieuwe geschrift uit Munster. Hoe geheel anders is de toon hier dan bij de oproeping naar het Bergklooster, toen aan de geloovigen alleen gezegd werd wapens mee te nemen. Nu klinkt het: „De Heer wil de banier Zijner goddelijke gerechtigheid tot wraak over de Babilonische tirannie en tot heerlijkheid van al Zijne heiligen doen vliegen! Wie trouw geacht wil zijn, schare zich daaronder: hij late vrij de apostolische wapens in den steek en gorde het harnas Davids aan, want de Heer heeft het Rijk bij ons opgericht". Voorts tracht het boekje te bewijzen, dat nu de tijd gekomen is dien God voor de wraak bestemd heeft. „Wie verstaan kan die versta. Behalve wat ons door onze medebroeders door Gods geest en de levende stem getuigd wordt, loopt ook alle Schrift en handel daarop uit, dat juist nu de tijd ophanden is, bij ons in beeld alreeds begonnen, maar in wezen voor de geheele wereld zonder dralen aanstaande". Zou men dan nog moeten wachten totdat Godzelf met Zijn engelen van den hemel zal komen om de goddeloozen te straffen? „Neen, lieve broeders! Hij zal komen, dat is waar, doch de wraak moeten Gods knechten eerst voltrekken. God zal Zijn volk ijzeren horens en stalen klauwen tegen hunne vijanden bereiden. Wij moeten Zijn werktuig zijn en de goddeloozen aangrijpen, dan zal Gods sterke arm met ons zijn ... Daarom, wie van de broederen zich bij Gods

banier kan scharen en zich in Gods gerechtigheid verlustigt, drale niet! Want als de vaan is opgericht en de bazuin schalt, zullen vele ongeloovigen geloovig worden en toetreden, wien God dan echter geen dank zal weten; maar een ieder zij geloovig, zoolang het nog tijd tot gelooven is".

Op deze waarschuwing volgt de tweede afdeeling „Hoe de wraak geschieden zal"; ik behoef nauwelijks te zeggen dat zij met bijbelsche uitdrukkingen wordt beschreven. Nog eenmaal openbaart zich de oude vrees: „Wij zijn bezorgd voor uwe twijfelmoedigheid. Wij weten wel, de duivel zal niet slapen om u tegen te houden met velerlei tegenwerpingen. Maar och, waart gij bij ons, er zou geen nood zijn: wij zouden de strikken des duivels gemakkelijk voor u losmaken". Dit woord van vertrouwen is de overgang tot de hartstochtelijkste profetiën; en gevaarlijk voor de arme vervolgden, die zoovelen uit hun midden een vreeselijken dood hadden zien sterven, is vooral het slot: „Gedenkt het, alles wat zij u gedaan hebben, moogt gij hun wederom doen, ja met dezelfde maat waarmee zij gemeten hebben, zal hun wedergemeten worden, ja wat meer is, in denzelfden beker zal hun ingeschonken worden. Geeft daarop acht en maakt u geen zonde waar geen zonde is. Weest ook niet wijzer dan Godzelf in Zijn Woord is".

Mij dunkt, dit alles is beslissend. Duidelijk blijkt hier, dat er bondgenooten zijn die, door geen dood of leven van hunnen Heer te scheiden, nog altijd bij het lijden in Christus zijn blijven staan, „belast met de ziekelijke neiging der Apostelen". Hun aantal is zelfs zóó groot dat, om hen te bekeeren, dit boekje wordt geschreven en gedrukt en alom verspreid. Zij zijn er; — maar, een-

voudigen en stillen in den lande, treden zij niet fel belicht op den voorgrond, zooals de bondgenooten van de daad. Trouwens, het is doorloopend het groote bezwaar in de geschiedenis van onze Broederschap dat, op een afstand van zoovele eeuwen, de helaas zoo talrijke woelingen het eerst de aandacht trekken. Dat onder deze onrustige oppervlakte vaak stille, diepe wateren liggen, valt minder gemakkelijk op te merken. Maar wie kan meenen, dat hij de geschiedenis van de Doopsgezinden zou hebben geschreven, wanneer hij het verhaal van hunne twisten en scheuringen te boek had gesteld?

De Munstersche wraakkreet heeft de opwinding natuurlijk nog verergerd en velen de laatste bezinning doen verliezen. In Holland en Friesland werd het boekje verspreid, zoowel in de steden als op het platte land; ook naar het zuiden vond het zijn weg. Te Maastricht bijv. werd het met graagte gelezen. Toen het in handen van de overheid kwam, legde deze groote bezorgdheid aan den dag: de Amsterdamsche regeering zond het naar Den Haag met de opmerking, dat het wel geschikt was om oproer onder de Anabaptisten te verwekken. „Wij verstaan", schreef het Hof van Holland 24 Januari 1535 aan de Landvoogdes, „dat al hun intentie is, oploop en seditie in den lande te maken onder het deksel van de wrake Gods" [1]). Maar ook van geheel andere zijde kende men juist aan dit vlugschrift een allernoodlottigsten invloed toe: Menno Simons hoewel nog pastoor, greep in het voorjaar naar de pen om dien invloed te bestrijden en te waarschuwen tegen het gebruik van het zwaard „waarvoor de almachtige God behoede alle ware bondgenooten, en geve hun wijsheid en ver-

1) *Archiefstukken D. G.*, N°. 80a.

stand, dat zij het verbond huns Gods mogen bewaren" [1]).

Zendelingen uit Munster, mannen als JAN VAN GEELEN, bliezen het vuur nog aan [2]). Wij weten al, hoe een hunner JAN PAUW trachtte te overtuigen van het geoorloofde van tegenweer — en hoe deze hem weerstond. Maar elders slaagde de verleiding beter: „De gezant van Munster", meldde REINIER BRUNT, „heeft dien van den Bonde gezegd, dat zij wel mogen met wapens wederstaan die hen begeeren te vangen, zulks zoo gaan zij en komen wel omtrent het huis van Purmerend met hunne wapens, waardoor de baljuw zeer perplex is, zich beklagende dat hij dien last en commissie aanvaard heeft" [3]). Een maand later betuigt BRUNT zijn blijdschap over de aanstaande komst van den Stadhouder „overmits de menigte van de Anabaptisten, die zich in alle de steden van Holland beginnen te openbaren om oproer te maken, en mits uw komst verhoed zal mogen worden" [4]). Bijna terzelfder tijd komen verontrustende berichten uit Hazerswoude; de pastoor meldt „dat het aldaar veel kwader is dan het ooit geweest is". Immers, zes of zeven dorpelingen hebben met schietgeweer op den baljuw van Rijnland geloerd [5]). Te Leiden waren de oproerigen gewapend, omdat hun profeet verkondigd had „dat zij zich niet meer zullen laten vangen, maar met alle macht zich defendeeren" [6]). Veel sterker dan vroeger winnen nu de Munstersche gevoelens aanhang; — het is als een opkomend onweer.

1) *Een gantz duidelijck ende klaer bewijs*, 1627, fol. 3 v.
2) *Archiefstukken D. G.*, N°. 80.
3) Ald., N°. 62b (29 December 1534).
4) Ald., N°. 83 (27 Januari 1535).
5) Ald., 85b (4 Februari 1535).
6) Ald., 82a (26 Januari 1535).

Toch was het er ver van af, dat de oproerige gezindheid algemeen mocht heeten. Hoe stond het bijv. in de geheele provincie Noord-Holland? Het verblijf en de tochten van Reinier Brunt in deze landstreek vallen in het voorjaar van 1535. Ik wil met enkele trekken zijne werkzaamheid daar schetsen.

Er was een bende krijgsvolk onder bevel van den Heer Van Escornaix aangenomen om de Anabaptisten te vervolgen. Zij hadden hun hoofdkwartier te Monnikendam; vandaar hielden zij klop- en drijfjachten door de geheele provincie. Gemakkelijk was hun taak niet; de vervolgden werden gewoonlijk gewaarschuwd en namen dan in hunne schuiten de wijk door de talloze slooten en vaarten.

Toen de Gecommitteerden van het Hof van Holland, die recht zouden spreken over de gevangenen, den 26sten Februari te Monnikendam waren aangekomen en zij zich op de hoogte van den toestand hadden gesteld, schreven zij reeds den 4den Maart aan den Stadhouder het volgende: „Wij bevoelen in 't zeker, dat degenen die van deze secte zijn, zich bevinden in perplexité, niet wetende waar zij zich bergen en onthouden zullen, en kunnen niet bemerken dat zij te eeniger plaatse vergadering maken om resistentie te doen, noch is daarvan geen apparentie. Waarom, indien Uwe Ed. hier bij ons was, zou ons dunken, dat men wellicht hier binnen Monnikendam ordonneeren zou een goed officier met het getal van 16 of 20 knechten, goede gezellen, voor welke ook wel met kleine kosten een aarden sterkte ware op te werpen aan de Zuiderpoort; welke officier, bij assistentie van andere officiers, dikwijls de dorpen hier omtrent gelegen zou mogen visiteeren en zooveel doen, dat degenen van deze secte zich daar niet zouden mogen ont-

houden" [1]). Men zou dan het krijgsvolk kunnen afdanken, want dat wilde het werk niet doen van schoutsdienaars en gevangenen opbrengen. Hun taak, zeiden zij, was mogelijk verzet te bedwingen — maar er was geen verzet. Nu begonnen zij zelf te plunderen, zoodat hun zware soldij verloren kosten was.

Maar zóó gemakkelijk zou alles niet afloopen. Twee dagen later ondernam BRUNT met den provoost en zestig knechten, voorzien van schuiten en al het noodige, een drijfjacht naar Nieuwe Niedorp [2]). Bij hunne aankomst vluchtten de Anabaptisten, mannen en vrouwen, het veld in, waarop de soldaten zich verdeelden en hen langs binnenwegen en kaden nazetten. Aan den dijk bij Kolhorn wilden vijf hunner acht mannen en zes vrouwen gevangen nemen; maar nu stelden dezen zich te weer en takelden hun vervolgers duchtig toe. Intusschen had men reeds eenige slachtoffers in handen, die naar Barsingerhorn werden vervoerd. Daar wilde een aantal dorpelingen de ongelukkigen ontzetten, zoodat men ijlings de wijk moest nemen in de kerk. BRUNT en de zijnen konden dien dag verder niets uitrichten; als resultaat van hun tocht brachten zij acht gevangenen mee naar Monnikendam.

Enkele dagen later volgde een tweede tocht naar Nieuwe Niedorp; het gelukte nu drie Anabaptisten, die bij de schermutseling op den dijk gewond waren, gevangen te nemen. Zij werden staandevoets opgehangen [3]).

Maar dit is dan ook alles wat wij van verzet bij die drijfjachten bemerken. Men zegge niet, dat de vervolgers

---

1) *Archiefstukken D. G.*, N°. 98.
2) Ald., N°. 99, 99ª.
3) Ald., N°. 101, 108.

het wellicht de moeite niet waard vonden, van andere pogingen melding te maken. De overheid toonde zich bijzonder zenuwachtig en was dadelijk ongerust. Met hoeveel ophef schreef zij over het voorgevallene, dat toch zeker geen buitengewone beteekenis had. „De Anabaptisten", meldde het Hof van Holland den 10den Maart aan den Stadhouder, „stellen zich in het Noorderland tot resistentie. Op deze zaak behoort zeer gelet te worden, aangezien daar kwaad, straf volk is, waaruit de oploop van het kaas- en broodvolk hier voortijds gekomen is" [1]). Het is zoo: een brief uit West-Friesland had nog meer ongunstig nieuws gebracht. Maar deze berichten waren zóó overdreven, dat Sasbout er weinig geloof aan sloeg [2]). Toch roerde men in de groote steden de werftrom en de raadsheer Abel van Coulster bracht een som geld naar Monnikendam om, zoo noodig, meer soldaten in dienst te nemen. Hij kon echter — de strafexpeditie naar Nieuwe Niedorp was inmiddels gehouden — met zijn geld weer naar huis keeren „aangezien de zaken zoo kwaad niet stonden" [3]). Herhaaldelijk slaat men op hetzelfde aanbeeld: een sterkte te Monnikendam voor 16 of 20 man is voldoende, en 60 man kunnen geheel Noord-Holland zuiver houden [4]).

Wel te verstaan: zuiver houden van de ketterij. Wie de stukken, waarin deze gebeurtenissen verhaald worden, onbevooroordeeld leest, moet tot de gevolgtrekking ko-

1) *Archiefstukken D. G.*, N°. 99c.

2) „Wij dorsten het niet laten den brief door te zenden, hoewel mij docht, dat het zoo kwaad niet wezen zou als de brief inhoudt. Het is wat indiscretelijk door den vice-cureit van Nieuwe Niedorp aangebracht en ook wat zwaarlijk overgeschreven door de officiers". (*Archiefstukken D. G.*, N°. 100).

3) Ald., N°. 105a.

4) Ald., N°. 100.

men, dat de vervolgers het vooral daarop toelegden. Zeker, zij wisten dat de herdoopten van ketterij tot oproerigheid konden vervallen en dit zal hun een reden te meer geweest zijn om met de uiterste strengheid onderzoek te doen. Maar ook op sacramentisten — niet-herdoopten — werd wel degelijk gelet [1]); de penitenten, die vroeger volgens de plakkaten gratie hadden ontvangen, werden herhaaldelijk opgebracht en voor de Gecommitteerden geleid; zij moesten met getuigschriften van de pastoors bewijzen dat zij hunne kerkelijke plichten trouw in acht namen [2]). Oude vrouwen en jonge lieden, bijna nog kinderen, waren hiervan niet vrijgesteld. Zijn dit nu allen revolutionnairen? Het is van een aantal hunner natuurlijk mogelijk; maar wie het beweert moet het bewijzen. De rechters, die het onderzoek instellen, reppen niet van oproerigheid hoewel zij, gelijk ons is gebleken, bij werkelijk verzet er niet van zwijgen. Daartegenover staat, dat ik met een treffend voorbeeld kan aantoonen, dat zij juist de ketterij tot in hare verste schuilhoeken trachten te achterhalen.

Te Monnikendam waren tien vrouwen, die in 1534 met „de menigte van doopers en herdoopten" op de schepen waren meegereisd. Zij hadden bij de begenadiging verzwegen dat zij zelve óók herdoopt waren. Ofschoon sinds dien tijd een jaar verloopen en de gratie toch eenmaal verleend was, zoodat er alle aanleiding bestond om de zaak te laten rusten, veroordeelden de Gecommitteerden van het Hof deze vrouwen nog nu: zij moesten in linnen kleeren met een brandende waskaars in de hand boete doen [3]).

1) *Archiefstukken D. G.*, N°. 117, 110.
2) Ald., N°. 98, 101, 110, 113a.
3) Ald., N°. 117a.

Bleef het dus in Noord-Holland betrekkelijk rustig, in verschillende andere streken van het land kwam het in 1535 tot een uitbarsting. De gewone loop daarbij was dat een profeet of zijn gezant de bondgenooten, waarvan velen nu na alles tot het uiterste waren geprikkeld, ten strijde riep. Het kwam voor dat de leidsman het noodige geld voor de wapens uitdeelde; zoo gelukte het, een aanhang te winnen van dwepers die voor geen geweld meer terugdeinsden. Van alle aanslagen heeft die te Amsterdam, „het centrum van het revolutionnair anabaptisme in Holland" het meest gerucht gemaakt; ik wil daarover nog het een en ander in 't midden brengen.

De gemeente in de hoofdstad, uitgangspunt van de geheele beweging, was bijzonder belangrijk. Vroeger waren in de openbare bijeenkomsten op één dag soms honderd en meer personen gedoopt [1]). Volgens de verklaring van JANNETJE THIJSDOCHTER, den 23sten Januari 1535 afgelegd, bedroeg het aantal leden te Amsterdam toen 3500 [2]). Laat het waar zijn dat JANNETJE, uit de verklaarbare begeerte om vooral dingen van beteekenis aan het licht te brengen, sterk heeft overdreven, — toch waren de 40 mannen die zich voor het avontuur lieten vinden, stellig een klein deel van de gemeente. Van de overigen viel niemand hen bij [3]): niet toen zij den Dam hadden ingenomen, het schieten door de stad klonk en schrik en verwarring aanvankelijk zich van de burgers hadden meester gemaakt. Later evenmin, toen de toe-

1) *Archiefstukken D. G.*, N°. 187.

2) CORNELIUS, *Niederl. Wiedertäufer*, S. 39.

3) Dezelfde opmerking bij DE HOOP SCHEFFER, *Doopsgezinde Bijdragen*, 1892, blz. 12 en S. CRAMER in Herzog, *Realencyklopädie*, Dl. XII³, S. 605.

gangen tot den Dam door barricaden waren afgezet. Gedurende den geheelen nacht dien de belegeraars vóór den aanval lieten voorbijgaan, vertoonde zich nergens in de stad iemand die zich bij JAN VAN GEELEN wilde aansluiten, en leden de burgers op hunne wachtposten niet den minsten overlast van eenige bende die hen in den rug viel. Men liet de oproerigen over aan het lot, dat zij zichzelf op den hals hadden gehaald. Alleen van buiten kwam hulp opdagen, maar zij kwam te laat [1]).

Uit het vonnis van de 11 ongelukkigen, die den volgenden dag aan de slachting ontkwamen om een veel vreeselijker dood door beulshanden te sterven blijkt bovendien, hoeveel niet-Amsterdammers aan het waagstuk hadden deelgenomen. Ziehier de namen der veroordeelden: PIETER GAAL, ANTHONIS ELBERTSZOON, EVERT AARTSZOON van Utrecht, KLAAS JANSZOON, SYBRAND KLAASZOON van Alkmaar, GERRIT van Deventer, MICHIEL EGBERTZOON, JAKOB GIJSBERTSZOON van Gameren uit den

---

1) Was dit een gevolg hiervan, dat JAN VAN GEELEN door het bekende toeval het afgesproken sein met de klok niet had kunnen geven? Voor de ingezetenen was dit sein minder noodig, daar de stad toen nog klein van omvang was en zulk een opschudding haar aanstonds in rep en roer bracht. Amsterdam strekte zich — ik gebruik de tegenwoordige benamingen — uit van de Prins Hendrikkade tot de Munt, van het Singel tot den Kloveniersburgwal. (Zie den plattegrond van CORNELIS ANTHONISZ. bij LE LONG, *Reformatie der stadt Amsterdam*, blz. 404). Trouwens, toen de overheid 's avonds werd gewaarschuwd, deelde men mede, dat wel 600 Wederdoopers „aan verscheiden oorden bijeentrokken" om de stad te overvallen. Van Benschop kwamen inderdaad 300, en anderen „in merkelijken getale, van verscheiden kanten opgestommeld, waren even na 't boomsluiten te schepe voor de stad gekomen, doch hielden af toen zij 's anderen daags den uitslag der onderneming vernamen en zeilden naar Engeland" (WAGENAAR, *Amsterdam*, Dl. I, blz. 244).

lande van Gelder, JAKOB van Emden, WILLEM van Utrecht en ALBERT van Meppel [1]).

Wanneer wij nu ten slotte nog bedenken, dat de beide hoofden der gemeente JACOB VAN CAMPEN en JAN MATTHIJSZ. van Middelburg den aanslag hadden afgekeurd en er geheel buiten waren gebleven, dan mogen wij met recht aannemen, dat de meerderheid in de gemeente anders gezind was dan deze 40 dwepers.

Maar de overheid — en dat is te begrijpen — maakte dit onderscheid niet. Zij zocht in felle verbittering ook JACOB VAN CAMPEN in handen te krijgen; en toen haar dit gelukt was, wilde zij hem niet naar Den Haag laten vervoeren, omdat aan de Amsterdammers het begeerde schouwspel van zijn terechtstelling niet mocht onthouden worden. De gruwelijke marteling had twee maanden na het oproer op den Dam vóór het stadhuis plaats [2]).

Zoover nu met mijn onderzoek gevorderd, wil ik een tijdgenoot als getuige oproepen om zijn oordeel te vernemen over de verhouding tusschen vreedzamen en revolutionnairen. Het is niemand minder dan MENNO SIMONS; — natuurlijk niet de MENNO uit later jaren,

---

1) WAGENAAR, t. a. p., blz. 245.

2) En niet voor de Haarlemmer poort, zooals Ds. Vos (t. a. p., blz. 102) mededeelt. Het vonnis zegt duidelijk: „te zullen in een stoele mit een myter op zyn hooft sitten ten aensien van yegelicken op den schavotte voer deser stede huys opgericht". Ook het „rondloopen met een blikken bisschopsmuts" vervalt, en ten slotte geloof ik niet, dat deze mijter twee hoornen had (een toespeling op overspel). Ik achtte het niet de moeite waard, hiernaar een opzettelijk onderzoek te doen, maar het trof mij, dat ik in de oudste bronnen, evenals in het vonnis, alleen „een mijter" vermeld vond. Eerst lateren, zooals BRANDT en WAGENAAR, hebben het bericht van de twee hoornen. Hoofdzaak is, dat JACOB VAN CAMPEN geen overspelige of voorstander van de veelwijverij was.

maar de schrijver van het „Fundamentboek" van 1539. Deze getuige kan niet gewraakt worden, want in die eerste uitgave komen de „bedenkelijke" plaatsen voor, die betrekking hebben op de Munsterschen. MENNO zegt — en nu het zulk een belangrijke zaak geldt, haal ik zijne woorden in zijn eigen spelling aan —:

„Nochtans bekennen wi wel met den hilligen JOANNE dat die valsche propheten van ons syn vthgegaen, dan sy hebben van ons niet geweest want hadden sy van ons geweest, sy hadden bi ons wel gebleven doch sy mosten bekent worden dat sy van ons niet en waren" [1]). — En elders: „Het welcke wi in corten tyt oock met ogen gesien hebben, dat de ghene die hoer onder dat cruyce Christi begeven hadden Vermits si doer simpelheit des duyvels diepheit noch niet en kenden, syn sommige doer den valschen propheten vervoert unde hebben sommige articulen gehoer gegeven die mit Godes woert niet en accordeeren derhalven heb si se oock van stonden aen mit den sweerde willen voorstaen gelyck hoer den valsche Propheet bennen Munster unde noch meer anderen geleert hadden" [2]).

Strookt dit niet met het inzicht van Prof. SCHEFFER? En wordt diens opvatting niet bevestigd, ook door het getuigenis van MENNO?

VI

De val van Munster (25 Juni 1535) gaf in ruimen kring verademing. De regeering had met stijgend verlangen uitgezien naar de verovering van dit middelpunt van

1) I Joh. 2:19. Zie *Dat Fundament des Christelycken leers* 1539, fol. P IJ.

2) Ald. fol. L VIJ.

dwaalleer en verzet. Wel was de gevaarlijke razernij hiermede niet tot staan gebracht — er zouden nog woelingen genoeg volgen — maar de beweging had haar krachtigsten steun verloren. En voor vele nieuwgezinden die misschien nog op den tweesprong stonden, was die val een ontnuchtering: het verblindend licht van het nieuwe Jeruzalem was opeens gedoofd. Nu kon een man als Obbe Philipsz. met meer vrijmoedigheid en vrucht optreden tegen het oproerig drijven der Munsterschen [1]).

Hierdoor ontstonden geschillen, die ten slotte de bondgenooten in niet minder dan vier partijen verdeelden. Allen stemden hierin overeen dat de kinderdoop een misbruik was; ook dachten zij vrij eenstemmig omtrent het avondmaal, de menschwording van Christus, den vrijen wil, de mogelijkheid of onmogelijkheid om de geboden Gods te volbrengen; — maar hunne gevoelens liepen uiteen ten aanzien van het huwelijk en den aard van het Godsrijk. De revolutionnairen ijverden voor polygamie en het gebruik van 't zwaard, in beide opvattingen krachtig bestreden door de vreedzamen. Maar in deze hoofdpartijen viel eveneens verschil van richting waar te nemen. Obbe Philipsz., de man met het warme hart en, vergeleken bij de overigen, niet minder met het koele hoofd, had reeds vroeger het fantastisch leerstuk van Hoffman niet kunnen aannemen, dat de Schrift op twee klauwen stond [2]). Nu begon hij verder te twijfelen doordat alle voorspellingen onvervuld bleven [3]). Met zijne volgelingen, die naar hem Obbieten genoemd werden,

1) Verg. hier en voor al het volgende Blesdijk, *Historia Davidis Georgii*, p. 6—17.
2) Zie *Bibl. Ref. Neerl.*, dl. V, blz. 167, 188 v.
3) Blesdijk, l. l., p. 6.

kwam hij tot de overtuiging, dat er geen andere toestand van het Rijk van Christus hier op aarde te verwachten was dan de tegenwoordige, een toestand namelijk van vervolging. Deze kring veroordeelde het gevoelen van Hoffman's aanhangers, dat het Rijk van Christus door een nieuwe uitstorting des geestes zou opgericht worden als dweperij, en de meening der Munsterschen, dat dit door geweld gebeuren moest, als oproerig [1]).

De eigenlijke Melchiorieten waren op hun voormalig standpunt blijven staan; zij vormden met Obbe's aanhang de partij der vreedzamen. Tegenover hen stonden de bondgenooten van het zwaard, eveneens in twee groepen verdeeld. Vooreerst de Munsterschen, de volgers van Jan van Leiden, wel gedrukt door den ondervonden tegenspoed, maar nog altijd bereid om met hulp van geestverwanten naar de wapens te grijpen. Uitloopers van deze partij waren de Batenburgers, zoo genoemd naar Jan van Batenburg, bastaard uit het adellijk geslacht van dien naam. Hij verzekerde dat God hem had uitverkoren om het rijk dat te Munster ineengestort was weder op te richten. Volgens hem moesten allen, die nu nog ongeloovig waren, omkomen door het zwaard; alleen voor degenen die zich uit eigen beweging onderwerpen wilden, was nog eenige genade, daar zij voor het verrichten van slavendienst gespaard zouden blijven. Met woord en voorbeeld leerde hij diefstal, kerkroof, moord en brandstichting; en toen vele Munsterschen, hoe wraakzuchtig ook tegen hunne vijanden, van zulke misdaden niet weten wilden, schold hij hen voor lafaards en trouweloozen, die binnenkort met de heidenen dezer wereld omgebracht zouden worden [2]).

1) Blesdijk, l. l., p. 8. 2) L. l., p. 12.

Bij zoo groote verdeeldheid is het geen wonder dat de wensch bovenkwam om de eenheid in de broederschap te herstellen. Daartoe was een samenspreking noodig van leiders der verschillende partijen; op aandrang van zekeren HENDRIK, een Engelschman [1]), die de reiskosten voor zijn rekening nam, werd zulk een bijeenkomst in Augustus 1536 in of bij de Westfaalsche stad Boekholt gehouden.

Ter vergadering kwamen 20 of 25 afgevaardigden, en wel van de Munstersche partij uit Friesland: MATTHIJS VAN BALK en TJAARD VAN SNEEK [2]) — beiden grijsaards, van welke de laatste in 1539 te Leeuwarden werd onthoofd — en SYVERT CLERK [3]). Uit Gelderland en Overijsel: JAN VAN GULIK, CHRISTOFFEL VAN ZUTFEN, HENDRIK VAN ZUTFEN en daarbij eenige ongenoemden uit Westfalen. Van de Melchiorieten was uit Straatsburg niemand aanwezig; zij waren, zoo het heette, onderweg afgeschrikt door droomen. Intusschen werd deze partij vertegenwoordigd uit Engeland door JAN MATTHIJSZ. VAN

---

1) Zie *David Joris sonderbare lebens-beschreibung aus einem Manuscripto* in GOTTFRIED ARNOLD, *Unpartheyische Kirchen- und Ketzer-Historien*, Th. II, Schaffhausen 1740, S. 1320.

2) Aangaande hem heeft JAN VAN BATENBURG bekend (DE HULLU, *Hervorming in Overijssel*, blz. 247): „... ende was doen daer *de faeme* dat de selve Thyaert een vrouwencloester verbrant hadde in Westvrieslant by de Woulden". Ds. Vos verhaalt dit gerucht tweemaal als een vaststaand feit. (*Menno Simons*, blz. 41, *Doopsgez. Bijdragen*, 1917, blz. 173).

3) Deze komt tweemaal voor onder de „Melchioritische leeraars of aanvoerders" (*Doopsgez. Bijdragen*, 1917, blz. 111 vv.): N°. 81, SYVERT CLERCK een westfries; N°. 121, STEWARDUS CLERICUS — BLESDIJK noemt hem: STEWERDUS KLERCK — uit Friesland. In tegenstelling met Oostfriesland werd het tegenwoordige Friesland dikwijls Westfriesland genoemd. BLESDIJK zegt dan ook dat Stewerdus Klerck kwam „ex Frisia *occidua*".

Middelburg [1]) en uit ons land door Jan van Tricht en Jan van Schoonhoven. Batenburg zelf en Obbe Philipsz. waren weggebleven, de eerste omdat hij vermoedde dat zijn leer veroordeeld zou worden, de laatste uit vrees voor zijn leven. Maar Batenburg had toch iemand gezonden om den loop der zaken gade te slaan, en tot de Obbieten meen ik David Jorisz. te mogen rekenen. Immers, deze was door Obbe tot oudste aangesteld en had zijn vreedzame gezindheid getoond door eerst in Waterland en nog onlangs bij de woelingen te Poeldijk tegen het drijven der Munsterschen op te komen [2]). Maar David Jorisz. was een man van zoo raadselachtig karakter, dat ik zijne gezindheid niet met zekerheid kan bepalen; het is misschien het veiligst te zeggen, dat hij ook hier zichzelven zocht. Voorts namen nog zeer vele Hollanders aan de vergadering deel.

De groote geschilpunten kwamen eerlang in behandeling. Volgens Blesdijk, wiens beschrijving ik hier op den voet wil volgen, werd de Munstersche leer aangaande de veelwijverij en het wereldsch Messiasrijk met kracht bestreden, en wel het meest door Jan Matthijsz. en Jan van Tricht. De genoemde mannen uit Friesland, Gelderland en Westfalen verdedigden die opvattingen met niet minder kracht; er werd zóó heftig getwist, dat de Melchiorieten eindelijk gevaar liepen, door de Munsterschen aangevallen en vermoord te worden. In dat hachelijk oogenblik stond David Jorisz. op; hij trad bemiddelend tusschenbeide en zijn poging om de partijen tot elkander te brengen slaagde in zooverre, dat men tot eenig besluit kwam. Daar zij toch, was de overwe-

1) Vroeger leeraar te Amsterdam. Zie boven, blz. 189.
2) Arnold, a. a. O., S. 1319 f.

ging, op vele en belangrijke punten met elkander overeenstemden en er slechts in twee hoofdzaken geschil bestond, moesten zij zich van allen bitteren strijd onthouden en God bidden, dat Hij hun licht gaf en den weg tot eendracht aanwees. Ongeoorloofd, ja streng te veroordeelen waren kerkroof en de vrijheid om beleedigingen te wreken, zich als rechters op te werpen en op eigen gezag schuldigen of beschuldigden met den dood te straffen. Verder moest men niet met de Batenburgers den doop voor een tijd opschorten, maar hem toedienen aan allen wier godsvrucht gebleken was.

Dit besluit was alleen in het nadeel van de uiterste partij der revolutionnairen; de vreedzamen handhaafden al hunne beginselen. Voor 't overige was het vaag en van weinig beteekenis. En de onduidelijkheid van het heele bericht wordt nog erger wanneer wij lezen dat David Jorisz., die aanstonds de overeenkomst op schrift had gebracht, zich later bij alle partijen gehaat maakte toen hij een tractaat uitgaf, waarin hij zijne opvatting nader uiteenzette. Ziehier alles wat Blesdijk over het convent te Boekholt mededeelt [1]). Het geeft zeker weinig aanleiding om Ds. Vos bij te vallen, die van deze bijeenkomst zegt: „Het lijkt mij toe uit het verhaal bij Blesdijk, dat de revolutionnaire partij eigenlijk de overhand behield" [2]). Is de uitdrukking hier nog voorzichtig, Ds. Koekebakker gaat verder en schrijft onbeschroomd: „Op het convent te Boekholt bleken de vreedzamen nog zeer in de minderheid te zijn, en de besluiten aldaar werden tegen hun zin genomen" [3]). Wat zal nu misschien

1) L. l., p. 14 seq.
2) *Doopsgez. Bijdragen*, 1917, blz. 138.
3) *De Zondagsbode*, 1 September 1918, blz. 178.

een derde zeggen? Wij hebben hier een aardig staaltje, hoe zich een legende gaat vormen.

Gelukkig is het raadsel nog grootendeels op te lossen als wij naast Blesdijk een andere bron gebruiken. Het door David Jorisz. geschreven stuk zou ons natuurlijk het best kunnen inlichten, doch het bestaat niet meer. Nu weten wij, dat het tot zijn eerste geschriften behoort; in vroeger tijd had hij vooral liederen uitgegeven. De „Sonderbare Lebensbeschreibung", het uiterst langdradige stuk, dat echter hier en daar, als oasen in de woestijn, belangrijke gegevens bevat, deelt ons juist van die eerste geschriften iets mede, dat geheel past bij de berichten over Boekholt en het verlangde licht over het daar verhandelde doet opgaan. Het blijkt dat David Jorisz., zonder in de zaak zelve iets toe te geven, de Munsterschen met dubbelzinnige woorden heeft gepaaid. Misschien deed hij dit met een goede bedoeling; het was in de eerste plaats noodig, hunne gevaarlijke en geprikkelde hartstochten in bedwang te houden. En voor zoo iets was David Jorisz. de geschikte man, want bij al zijn dweepzucht had hij tact en menschenkennis. Wat hij later naar aanleiding van het convent geschreven en waarschijnlijk daar ook gezegd heeft in de verwarde taal, die hem zoo bijzonder eigen was, is het volgende. God en Zijne heiligen zouden de wraak ten uitvoer brengen en het oordeel voltrekken [1]). Dit klonk als de leer der Munsterschen; zij konden er vollen vrede mee hebben in de overtuiging, dat zij zelven die heiligen waren. Maar hierop volgde een zwenking van beteekenis: „Zij moesten wel toezien, dat zij niet vóór den tijd hunne taak aangrepen, want Gods werktuigen moesten engelen

1) Arnold, a. a. O., S. 1332.

zijn". Hiermee werd de voltrekking van het oordeel verschoven, zoo niet hun uit handen genomen en overgelaten aàn den Hemel. Hoe meer nu de nadruk op dit laatste werd gelegd, des te minder bezwaar konden de Melchiorieten inbrengen, zoodat een toenadering mogelijk werd. „En ziet", gaat de kroniekschrijver voort, „dat gebeurde daarom dat hij de Munsterschen stil wilde houden en tot zwijgen brengen, zoodat zij zich van hun voornemen afwendden en naar hem luisterden, aangezien zij zeer heftig en tot wraakzucht gezind waren ... En dat was wijsheid van hem".

Ook in het licht van deze mededeeling zien wij dat te Boekholt de vreedzamen niet zijn overmand; veeleer wist DAVID JORISZ. met zijn eigenaardige bemiddeling de Munsterschen neer te zetten, terwijl de gewelddaden der Batenburgers veroordeeld werden. Of hij verder nog de bijgedachte heeft gekoesterd om zijn eigen invloed te vermeerderen en zich op te werpen als partijhoofd, mag ik hier in 't midden laten.

„Maar helaas, zij hielden zich niet aan hunne afspraak", eindigt de kroniekschrijver [1]). Dit spreekt vanzelf: het kunstmatige van het besluit moest aan het licht komen, vooral bij de nadere uiteenzetting. Nu eerst wordt ons het vervolg bij BLESDIJK duidelijk. Toen men overal verkondigde dat door toedoen van DAVID JORISZ. zekere overeenkomst gesloten was, begon zijn naam onder de verschillende partijen beroemd te worden. Na het verschijnen van zijn geschrift sloeg de stemming om en werd hij door allen gehaat [2]). BATENBURG in de eerste plaats smaalde op die verleidelijke leuze van eendracht, waarmede DAVID JORISZ. als een andere Absalom de

1) ARNOLD, a. a. O., S. 1320. 2) L. l., p. 16 seq.

menigte tot zich zocht te trekken, hem zelven in 't vervullen zijner goddelijke roeping bemoeilijkte, het gelukkig begonnen werk Gods vertraagde en de harten afkeerig maakte van den krijgsdienst voor het rijk van Christus. Mogen wij onzen kroniekschrijver gelooven, dan ging Batenburg zóó ver in zijn haat, dat hij Dàvid later naar het leven stond [1]).

Maar ook de Melchiorieten hadden geen vrede met deze bemiddeling. Zij verdachten Dàvid Jorisz. dat hij eigenlijk hetzelfde wilde als Batenburg en alleen te sluw was om openlijk voor zijne meening uit te komen. Verwerpelijk was in ieder geval zulk een vredelievendheid, die ten koste van de waarheid te veel aan de Munsterschen toegaf en den waanzin der Batenburgers eerder in de hand werkte dan tegenging.

Zoo faalde niet alleen de poging van David Jorisz., maar miste ook de geheele samenkomst het beoogde doel. Toch had zij een belangrijk resultaat: de partijen waren zich meer dan ooit bewust geworden van het onvereenigbare harer tegenstrijdige beginselen. Een zoo argelooze vermenging als vroeger had plaats gehad, was van nu af onmogelijk. Het woord der scheiding had men niet uitgesproken, maar de scheiding was tot stand gekomen.

Melchiorieten, Munsterschen en Batenburgers zijn na korter of langer tijd te niet gegaan; ook op de nieuwe partij der Davidjoristen, die ondanks het gebeurde spoedig ontstond, behoeven wij thans niet te letten. Alleen de Obbieten hebben zich staande gehouden; — maar zij namen een anderen naam aan, toen hun leider zich terugtrok en een man van meer volharding in diens

1) Arnold, a. a. O., S. 1327.

plaats trad. Het was MENNO SIMONS, die reeds vroeger na strijd en voorbereiding gehoor had gegeven aan de roepstem der broeders.

Met enkele opmerkingen over dezen voorganger zijn wij aan het einde.

VII

Dikwijls is MENNO door Doopsgezinde schrijvers te zeer in de hoogte gestoken. Het strekt Ds. Vos tot lof, dat hij zich met goeden uitslag voor die fout heeft gewacht. Misschien is hij zelfs te ver gegaan en daardoor in tegenovergestelde richting afgeweken. Mij althans komt het voor, dat niet alle bedenkingen tegen MENNO ingebracht, even gegrond zijn. Enkele daarvan zullen vanzelf ter sprake komen nu ik hem in zijne verhouding tot de Munsterschen ga behandelen.

Wij moeten beginnen met eenige jaren terug te gaan en ons te verplaatsen in den tijd dat MENNO nog pastoor te Witmarsum was. Hij zelf teekent ons zijn leven in die dagen en zegt dan van het optreden der Melchiorieten het volgende. „Middeler tijd begaf het zich toen ik omtrent een jaar aldaar gewoond had, dat vast ettelijken met den doop inbraken, maar vanwaar de eerste aanvangers kwamen of tehuis behoorden en wie zij eigenlijk waren, is mij nog tot op deze ure onbekend geweest, heb ze ook mijn leefdagen niet gezien" [1]).

Deze mededeeling geeft Ds. Vos aanleiding tot een beschuldiging. „Nu spreekt MENNO onwaarheid. Het is mogelijk, dat hij nooit PETER DE HOUTZAGER ontmoet heeft, maar volkomen onaannemelijk is het, dat hij over

1) *Sommarie*, 1600, blz. 100; *Alle de godtgeleerde Wercken*, 1681, fol. 257.

hen nooit van zijn vrienden OBBE en DIRK FILIPS, die PETER wèl gekend hebben, heeft gehoord" [1]).

Is het echter wel zeker, dat MENNO hier doelt op den genoemden zendeling van JAN MATTHIJSZ., den Haarlemschen Henoch? Reeds de chronologie laat deze veronderstelling bezwaarlijk toe. Ik kan dit aantoonen met de eigen woorden van Ds. Vos. Hij zegt [2]), MENNO's opgave volgend, dat deze „een weinig tijds na SICKE's terechtstelling in het dorp Witmarsum gekoren werd". Die terechtstelling had plaats op 20 Maart 1531. En op de volgende bladzijde lezen wij: „Toen MENNO ongeveer een jaar als pastoor te Witmarsum gewoond had, gebeurde het, dat ettelijke met der Doope inbraeken". Voegen wij nu die beide opgaven: „een weinig tijds" en „ongeveer een jaar" bij elkander, dan kunnen wij natuurlijk geen vast tijdstip bepalen, maar wij komen heel moeilijk in het einde van December 1533, toen PIETER DE HOUTZAGER in Friesland optrad [3]). Dan immers zou „een weinig tijds", in strijd met MENNO's kennelijke bedoeling, ruim anderhalf jaar beteekenen.

Voor een andere en aannemelijker oplossing vestig ik de aandacht op hetgeen Ds. Vos op dezelfde bladzijde verder mededeelt. „De man, die in 1532 in Friesland eenigen tijd werkzaam geweest is, was niemand minder dan MELCHIOR HOFFMAN zelf". Het was waarschijnlijk maar een doorreis, doch hij en zijn oudste volgelingen zijn inderdaad de *eerste aanvangers* geweest; op wie an-

---

1) *Menno Simons*, blz. 27.

2) *A. w.*, blz. 26.

3) De Zondag tusschen Kerstmis en Lichtmis, waarvan OBBE PHILIPSZ. in zijn *Bekentenisse* spreekt (*Bibl. Ref. Neerl.*, dl. VII, blz. 130 v.) kan op zijn vroegst 28 December 1533 geweest zijn.

ders zou dan het bericht kunnen zien? Zoo komt de chronologie in orde, het optreden der oudste Melchiorieten tot zijn recht, en MENNO vrij van een beschuldiging, die zeker op onvoldoenden grond is geuit.

„Daarop" — ik citeer nu Ds. Vos, zooals hij MENNO's verdere woorden weergeeft — „is de secte van Munster aangebroken waardoor vele vrome harten ook in ons kwartier bedrogen werden, waarover ik zeer bedroefd was. Want ik bemerkte, dat zij met al hun ijver in de leer feilden". Is tot zoover alles in orde, met verbazing lezen wij daarop: „Nu zooveel verschilde MENNO anders niet van hen!" Geruststellend in verband met die raadselachtige woorden is de verklaring eenigen tijd later: „MENNO was hun geestverwant, behalve in deze drie dingen, die onderling samenhangen: 1° dat Munster het nieuw Jeruzalem was, en JAN BEUKELSZ. de derde DAVID, 2° de veelwijverij en 3° het zwaard" [1]). Hiertegen kan niemand ernstig bezwaar hebben; alleen mag men opmerken, dat wie op deze punten van de Munsterschen verschilde, op *alle* groote geschilpunten van hen afweek. Waarover anders heeft in 1536 het convent te Boekholt gehandeld?

Maar ik ga verder. „MENNO schrijft, dat hij met prediken en vermanen zich tegen de Melchiorieten had verzet. Hij had tweemalen met één van hare [hunne] voorstanders gehandeld, ééns in 't openbaar, ééns in het geheim" [2]). — Hiertegen kan ik niet krachtig genoeg opkomen. Dit staat er niet. MENNO zegt duidelijk — en zijne kantteekening bevestigt het — dat hij het hier heeft over de Munsterschen. Met een van *hunne* voor-

1) *Menno Simons*, blz. 40.
2) Ald., blz. 28.

standers heeft hij tweemaal geredetwist [1]). Dit is de noodlottige verwarring tusschen Melchiorieten en Munsterschen die telkens bij Ds. Vos terugkeert, waarvan ik vroeger al een bewijs heb aangehaald [2]), en die zooveel bijdraagt tot zijn oordeel over de geheele beweging. Door de verwisseling hier van beide namen toont hij dat zij, in den grond der zaak, voor hem vrij wel hetzelfde beteekenen. Maar hier ook wreekt zich die gelijkstelling onmiddellijk en op de meest tastbare wijze. „Wie is die voorstander", vraagt hij, „wiens naam Menno zoo zorgvuldig verzwijgt? Immers geen ander dan de rondreizende Obbe". Dan echter dringt zich, onweerlegbaar en onafwijsbaar, een gevolgtrekking op. Menno zegt dat hij met een voorstander der Munsterschen heeft geredetwist — dit is dan Obbe, derhalve was Obbe Philipsz., de vreedzaamste onder de vreedzamen, in Menno's oogen een voorstander van „de secte van Munster, door welke vele vrome harten ook in ons kwartier bedrogen werden" [3]).

---

1) „Ick hebbe my met mijn gheringhe Gave daer teghen ghestelt met prediken ende vermanen, soo vele als in my was, Tweemael met een van hare Voorstanders ghehandelt, eenmael heymelijck, ende eenmael openbaer" enz. (*Sommarie*, blz. 100 v.).

2) Zie boven, blz. 138, de aant.

3) Ik wijs verder nog op de plaats in *Dat Fundament*, 1539, fol. R III j v°: „Het sy Coeninck ofte swert, het sy dubbel echt ofte ryck, het sy diverie, moorderie, ofte oproer Het sy bedriegen, duvelsche bicht, ofte gheen scaamte tho dragen etc. welcke hlasterlycke onnatuerlycke ketterie unde duyvels bedroch, Ick wel weet dat sommighe hier voor maels als goet ontfangen hadden, hoe dattet nu is weet ick niet, want *ick niet meer ken dan twe*, die die vaderen uwer verdorvener secten syn, *met welcken* ick hier voormaels *eens twe mael* gehandelt hebbe, verhopende dat gewin haerder sielen, het welcke nochtans niet en gesciede hoewel sy gans met Gods woort in hoeren saeken geslagen und gedwongen waren". — Hier is óók sprake van de

Deze gevolgtrekking, ik herhaal het, is op zich zelve onweerlegbaar. Dat niemand — ook Ds. Vos niet — de ongerijmdheid die zij bevat zal aanvaarden, bewijst hoe onhoudbaar het punt van uitgang is. Die vermeende samensprekingen tusschen MENNO en OBBE komen geheel te vervallen. Op de vraag: „Waartegen predikte MENNO dan?" past niet het antwoord: „Dit kan uitsluitend het geloof in Christus' spoedige wederkomst geweest zijn", maar het vanzelf sprekende: „tegen zwaard en oproer". En de overige gevolgtrekkingen zijn natuurlijk even onjuist.

Ik ben nu genaderd tot het belangrijkste punt, de „bedenkelijke" plaats in het Fundamentboek van 1539. Daar het wenschelijk is, dat allen die belangstellen in MENNO zich hierover een zelfstandig oordeel vormen, wil ik eerst die plaats afdrukken, daarna de ingebrachte bezwaren noemen en eindelijk het mijne ervan zeggen.

MENNO's uitlating komt voor in de afdeeling „Tot de verdorven secten", die met deze woorden begint: „Gelijk ik nu een weinig met de vorigen tot betering gesproken heb, zoo moet ik ook een weinig met u handelen, gij die zoo deerlijk door de valsche profeten van den rechten weg van Jezus Christus zijt verleid" [1]). Hij

---

leer der Davidjoristen („bedriegen, duvelsche bicht, ofte gheen scaamte tho dragen", verg. BLESDIJK, *Historia Dav. Georgii*, p. 23 seq.) en van een dispuut daartegen. Die leer kwam echter eerst later op, zoodat MENNO dit dispuut onvermeld moet laten als hij, bij zijn verhaal van den aanvang der Munsterschen, van zijn twistgesprekken met een hunner voorstanders spreekt. De verklaring zal dus deze zijn: MENNO heeft gehandeld met *twee* tegenstanders, één Davidjorist (DAVID JORISZ. zelf?) en één Munstersche. Met den eerste had hij éénmaal, met den laatste tweemaal een twistgesprek. Zoo stemmen beide berichten overeen. Aan OBBE is ook hier in geen geval te denken.

1) Ald., fol. R IIJ v°.

zegt: „Ick en twivel daer niet aen ofte onse lieven broeders de en weinich tegen den Here voormaels mishandelt hebben, vermits sy met geweer wolden hoeren gelove beschermen, ofte die hebben een genadigen God, want sy hebben hoop ick met dese voorgemelde ketterien [1]) niet besmet weest, sochten oock niet dan Christum Jesum unde dat ewighe leven, unde daer voor hebben si opgeset huys, hof, lant, zant, vader, moeder, wyf, kynt, unde oock hoer eigen selves leven, hoewel sy nochtans in weinich gedolt hebben het welcke ons niet en behoert om tho volgen, gelyck wi boven gesecht hebben, noemplycken als dat sy enighe wapens gebruycket hebben anders dan lydsaemheit unde Godes woort. Het is oock gheen wonder dat sy in die tyt gesnoevelt [2]) hebben, vermits sy in die tyden die beprovinghe der geesten noch niet en hadden. Die oprechte unde vromen heet ick mine susters unde broeders vermits sy onwetende gesnoevelt hebben. Men den dobbelthartige die God niet gesocht en hebben mit puerder reynder herten hoewel sy susters unde broeders genoemt waeren unde die Princen der vervoeringhe [3]) als bennen Munster unde Amsterdam, die laet ick in des Heren hant, die weet wat oordel dat si weert syn, die wort se rechten na syn gebenedide wille. Hieromme vermaen ick u mit dese mine waerschouwinghe uth Godes woort, dat ghi doch van alsulke willen afkeren opdat ghi oock mit hoeren haestighe voordervinghe beid in uwen lichamen unde sielen niet overvallen worden" [4]).

1) Die ketterijen waren: „dat ghi die rechte, slechte leringhe Jesu Christi niet en achten, syn gebenedide mont vorstoppen, unde willen niet hoeren deghene die u in die rechte weiden Israel leiden willen".

2) Gestruikeld. 3) Verleiding. 4) T. a. p., fol. R VIJ.

Ds. Vos oordeelt: „Hierin wordt het oproer vergoelijkt Niet dit is het bedenkelijke, dat MENNO de Munsterschen in 1539 broeders noemt, maar dat hij in plaats van hun gedrag af te keuren in de ronde woorden, die hij later bezigde, dit *verontschuldigt*, en het als iets *weinigs* voorstelt" [1]).

Hiertegen wensch ik het volgende op te merken. Reeds het eerste werk van MENNO, zijn „Gantz duidelijck bewijs" van 1535, is een krachtig protest tegen JAN VAN LEIDEN en het gebruik der wapens. „Er mag geen grooter Antichrist komen", schrijft hij, „dan die zich uitgeeft voor den beloofden DAVID" [2]). En voorts: „De vreemde leering van zwaard en huwelijk is niet anders dan een gulden bloem, waaronder een boos serpent verborgen is, die ook al velen zijn venijn aangeblazen heeft, een ieder wachte zich daarvoor" [3]). Was MENNO hierin in 1539 veranderd? Zoo weinig, dat hij toen in zijn Fundamentboek al de Munstersche dwalingen (Koning, echt, zwaard, uitwendig rijk enz.) „vermaledide godlose handel unde duyvelsche dwalinge" noemde [4]) en al deze opvattingen één voor één bestreed. In het boek, dat met zulke ronde woorden een afkeuring uitspreekt, staat nu ook de gewraakte plaats, die men naar recht en billijkheid niet buiten verband met 't overige mag beschouwen. Een christenleeraar kàn niet krachtiger veroordeelen; hij heeft de taal uitgeput wanneer hij een dwaling duivelsch, een wijze van handelen vermaledijd en goddeloos noemt.

MENNO maakt een scherp onderscheid. De dwaalleer heeft hij doorloopend en zonder voorbehoud gevonnist, de verleiders nooit gespaard; — maar anders is zijn

1) *Menno Simons*, blz. 37, 40.
2) Fol. 10 r° (uitgave van 1627). 3) Fol. 30.
4) *Dat Fundament*, fol. P. Zie ook E ij, P iiij.

oordeel over de verleiden, de slachtoffers, die hun dwaling met hun leven hebben betaald. Is dat alleen rechtvaardigheid of barmhartigheid? Er zit nog iets anders achter. Onder die verleiden waren er, voor wier dood hijzelf zich verantwoordelijk gevoelde, „wier bloed zóó heet op zijn hart gevallen was, dat hij het niet verdragen, noch rust in zijn ziel hebben kon" [1]). Die gedachte heeft hem nooit verlaten; nog jaren later zou zij hem zijn gevoeligste bladzijde in de pen geven. Het zou Menno waarlijk niet tot eer gestrekt hebben, wanneer hij de ongelukkigen in hun bloedig graf nog had veroordeeld, terwijl hij zich bewust was hoeveel zijne dubbelzinnige houding tot het verderf van een aantal hunner had bijgedragen. Ook in het besef van eigen schuld is zijn oordeel zacht, vertrouwt hij dat de slachtoffers „een genadigen God hebben". Hun ijveren kwam niet voort uit een verdorven hart, zij zochten Christus met opoffering van alles — maar zij deden het op verkeerde wegen, die valsche profeten hun gewezen hadden. Voor die wegen blijft hij ook nu nog waarschuwen. Menno vergoelijkt hier dus niet het oproer, hij verontschuldigt alleen de verleiden. Munster heeft hij krachtig bestreden, maar voor Munsterschen die onwetend dwaalden heeft hij meegevoel en een verschoonend oordeel.

Daarbij vergete men niet dat zijn betoog „Tot de verdorven secten" een strekking heeft. Hij wil de Munsterschen, die in 1539 nog niet waren uitgestorven, terugroepen, hij heeft nog hoop verschillenden van hen tot zijn aanhangers te winnen. Ook dit heeft invloed gehad op zijn toon, gelijk het hem met een dringende

1) *Sommarie*, blz. 101; *Wercken*, 1681, fol. 257.

vermaning doet besluiten. „Hiermede bid ik u dat gij toch ten laatste eenmaal uitbluscht de vervaarlijke blindheid uit uw oogen en bekent uw bedroefde dwaling. Houdt Jezus Christus voor den eenigen hoeksteen, waarop alleen gebouwd moet worden, opdat gij niet moet lijden als misdadigers, maar moogt lijden als Christenen en zoo Zijn kruis dragen tot Zijn eer. Hiermede wil ik aan uw bloed en verdoemenis onschuldig zijn voor God en de geheele wereld. Weest naarstig gewaarschuwd en waakt op, want het geldt niet minder dan uw lichaam en ziel!" [1]). Aldus MENNO's getuigenis in hetzelfde Fundamentboek.

Er zijn echter nog meer bezwaren. „Dat MENNO zelf", zegt Ds. Vos, „de bewuste woorden in later tijd bedenkelijk gevonden heeft, blijkt niet alleen uit het feit dat hij, toen hij ca. 1554 het *Fundament* omgewerkt uitgaf, deze woorden heeft weggelaten, maar ook dat hij in het voorbericht een poging gedaan heeft te verbergen, dat hij vroeger anders geschreven had. Immers hij doet, alsof de nieuwe druk hetzelfde bevat als de oude druk, alleen eenige drukfouten, gevolg van des drukkers onachtzaamheid, zijn verbeterd en verder eenige plaatsen in stijl, taal of vorm verduidelijkt, maar aan den eersten grond en inhoud was niets veranderd! Welnu, dit laatste is onjuist. In den herdruk zijn werkelijk veranderingen van beteekenis aangebracht" [2]).

Slaan wij nu MENNO's „Aan den Lezer" op, dan zien wij dat de zaak toch wel wat anders staat. De woorden, waarop hier alles aankomt, zijn bij Ds. Vos weggevallen. „Vele goedhartige kinderen" hebben MENNO ver-

1) *Dat Fundament*, fol. R VIIJ v°.
2) *Menno Simons*, blz. 38 v.

zocht zijn werk door te zien en de door den drukker verminkte plaatsen te verbeteren. „Ik heb mij daartoe laten bewegen", zegt hij nu, „en alzoo gedaan, en heb op sommige plaatsen nog meer woorden *bijgevoegd*, het donkere *verklaard*, het verdorvene *verbeterd*, het onnoodige *weggenomen*, stijl en taal in een weinig geschikter vorm gebracht" [1]). Een schrijver die dit op de eerste bladzijde van zijn boek mededeelt, heeft zijn lezers openlijk gewaarschuwd, dat er bij den herdruk dingen zijn veranderd en ook weggelaten. Van MENNO wordt met even weinig recht beweerd als van Prof. SCHEFFER, dat hij gepoogd heeft iets verborgen te houden.

Omstreeks 1554 waren de omstandigheden geheel veranderd en behoorde de Munstersche beweging tot het verleden. Dat spiegelt zich af in het vertoog aan de verdorven secten. Nu heet het in 't begin: „Is het niet een bedroefde dwaling, dat gij u van de eene onreine secte in de andere laat voeren? Eerst Munstersch, daarna Batenburgsch, nu Davidjoristisch, en alzoo van Belzebub tot Lucifer" [2]). Stukken die in 't bijzonder op de Munsterschen betrekking hadden, zijn nu inderdaad onnoodig geworden: zoo is de dringende vermaning, hierboven aangehaald, weggelaten — en ook de bedenkelijke plaats. Zeker zal MENNO hierdoor gaarne de pen gehaald hebben. Hij had zich in zijn „Weemoedige Ontschuldinge" (1552) beklaagd: „Wij worden van onze tegenpartij hard aangevochten... dat wij met de Munsterschen moeten één gemeente en lijf gerekend zijn" [3]), en 't is dus te begrijpen dat hij alles vermeed wat aan

1) *Een Fundament*, 1579, fol. 2; *Wercken*, 1681, fol. 2.
2) *Een Fundament*, 1579, fol. 109; *Wercken*, 1681, fol. 64.
3) *Wercken*, 1681, fol. 497.

zijn vijanden stof tot aanklacht kon geven. Maar ook hier mag men hem geen oneerlijkheid ten laste leggen.

Toen MENNO zijn Fundamentboek voor 't eerst uitgaf, behoorde hij reeds lang tot de Obbieten. Met veel van hetgeen Ds. Vos van die partij mededeelt, kan ik mij niet vereenigen; maar het wordt tijd mijn polemiek te bekorten. Daarom wil ik slechts één belangrijk punt aanroeren: de wijding van MENNO tot bisschop. Hiervan zegt Ds. Vos „dat de keuze tot bisschop niet een zaak der gemeente was, maar van OBBE uitging" en „dat de doopers priesterlijk optraden, als het ware met goddelijk gezag en dat de broeders dit gezag ook aanvaardden" [1]). Was dit waarheid, dan zouden wij de beschouwing van onze oudste geschiedenis grondig en grootelijks moeten herzien. Maar het is, evenals meer nieuwe opvattingen, onjuist. OBBE PHILIPSZ., op wien Ds. Vos zich beroept, zegt duidelijk „dat hij *door begeerte der broederen* DIRK PHILIPSZ. het ambt opleide binnen den Dam, DAVID JORISZ. binnen Delft, MENNO SIMONS binnen Groningen" [2]). En om dien priesterlijken geest voorgoed weg te bannen, herinner ik nog aan hetgeen MENNO in 1539 van de voorgangers schrijft: „geroepen van een christelijke, rechtgeloovige en onbestraffelijke gemeente tot anders geen ding dan alleen te leeren, te vermanen, te straffen, te dreigen en vrucht te dragen met des Heeren woord, uit te deelen den christelijken doop en het avondmaal" [3]). Ook BLESDIJK, die zoo uitnemend is ingelicht over de oudste partijen, zegt hetzelfde [4]).

Ik ben aan het einde van mijn onderzoek gekomen.

---

1) *Menno Simons*, blz. 54. 2) *Bibl. Ref. Neerl.*, VII, blz. 136.
3) *Dat Fundament*, fol. I IIIJ v°. 4) *Hist. Dav. Georgii*, p. 8.

Veel van hetgeen in een breed verhaal geplaatst kon worden, heb ik hier met leedwezen moeten weglaten. Toch vertrouw ik, dat ik ook met deze gedeeltelijke uiteenzetting mijn doel bereikt en de juiste verhouding tusschen vreedzamen en revolutionnairen in 't licht gesteld heb. Laat ik besluiten met de voltooiing van het beeld dat al vroeger door mij is gebruikt. Wij zien een stroom in zijn snellen bovenloop; de gezwollen wateren breken uit hunne bedding en overstroomen een breed stuk land. Maar straks als zij zijn weggezakt, laten zij niets achter dan sporen van verwoesting. Intusschen is de eigenlijke stroom blijven bestaan, ook te midden van de woeste golving; hij vervolgt zijn loop, allengs minder snel voortschietend, totdat hij eindelijk, bij andere gesteldheid van bodem en omgeving, de kalme stroom wordt dien wij allen kennen.

W. J. KÜHLER.

BIJLAGE.

Boven (blz. 136) heb ik gezegd, dat OBBE PHILIPSZ. en zijn kring al vóór de komst van de zendelingen van JAN MATTHIJSZ. Melchiorieten waren. Zij hadden gebroken met de Roomsch-Katholieke Kerk en stonden eerst op zichzelf [1]); eenigen tijd later echter zijn zij gewonnen voor de gevoelens van HOFFMAN.

Ik grond dit op de volgende overwegingen.

Wanneer OBBE in zijn „Bekentenisse" de gelijktijdige [2]) profetiën behandelt, dat CORNELIS POLDERMAN Henoch zou zijn en dat HOFFMAN, na het halve jaar gevangenschap, uit Straatsburg zou trekken met 144.000 apostelen, dan staat het onomstootelijk vast, dat deze voorspellingen gedaan en bekend gemaakt zijn vóór het optreden van JAN MATTHIJSZ. Immers, als deze later zich voor Henoch uitgeeft, verkeeren de broeders te Amsterdam in twijfel: zij hadden gehoord dat CORNELIS POLDERMAN Henoch was. Nu teekent OBBE de blijdschap, waarmede in ons land die profetie van HOFFMAN's glorievollen uittocht werd ontvangen met de volgende woorden: „Als nu deze leering en vertroosting met alle gezichten, droomen, openbaringen en visioenen dagelijks onder de broederen voortging, was *bij ons* geen kleine vreugd en hoop; wij hoopten dat alles waar was en

1) Zie *Bibl. Ref. Neerl.*, dl. VII, blz. 97 v., 122.
2) Ald., blz. 126: „Daer worde *ooc op datmael* gepropheteert" enz.

vervuld zou worden, want wij waren allen zonder eenig kwaad vermoeden, wij wisten van geen valsche profetiën en meenden in onze eenvoudigheid, dat het genoeg was ons in acht te nemen voor de Papisten, Lutherschen en Zwinglianen [1]).

Komen eindelijk de afgezanten van JAN MATTHIJSZ. met het doopbevel te Leeuwarden, dan durft niemand uit den geheelen kring hen tegenspreken, uit vrees dat hij Gods wil en den Geest zou weerstaan. „Want wij waren altemaal onergdenkend als kinderen en hoedden ons niet dat wij door onze eigen Broeders, die alle dagen met ons in gevaren des doods stonden en vervolging moesten lijden, bedrogen zouden worden. Alzoo hebben wij ons op dien dag meest allen laten doopen" [2]). Die broederschap is dus niet eerst door den doop ontstaan, zij was er al daarvóór. Beiden, de afgezanten en de personen tot wie zij gezonden werden, waren Melchiorieten.

Heeft men dit eenmaal ingezien, dan bevestigen nog andere plaatsen deze overtuiging [3]). Ook begrijpen wij dat de zendelingen van den nieuwen Henoch bij hunne komst te Leeuwarden zich aanstonds tot den kring van Melchiorieten wendden.

---

1) Ald., blz. 127. 2) Ald., blz. 129.
3) Ald., blz. 124, 128.

EEN VEROORDEELING VAN JAN MATTHIJSZ. IN 1528.

Door de goede zorgen van Prof. DE HOOP SCHEFFER zijn indertijd afschriften gemaakt van vele voor de geschiedenis der eerste Doopsgezinden belangrijke archivalia, en hij heeft toen ook de schoutsrekeningen van Haarlem over 1534—1538 laten doorzien en daaruit de Herdoopersvonnissen laten overschrijven.

Onlangs voor een ander doel deze rekeningen in het Rijksarchief te 's-Gravenhage raadplegende, bemerkte ik dat daarin nog meer te vinden is dat voor de geschiedenis der kerkhervorming in ons land zeker belang heeft.

Omtrent het optreden van JAN MATTHIJSZ. vóór de uitzending der 12 apostelen en de Munstersche gebeurtenissen is zeer weinig bekend. Het is dus interessant, dat hij reeds op 14 Augustus 1528 door schepenen van Haarlem blijkt veroordeeld te zijn wegens blasphemie. In de rekening van het Scoutambacht der stede van Haerlem van drie geheele jaeren eyndende den lesten dach van September anno xv^{c} dertich (Holland Diverse Rek. n°. 1419) vind ik, f°. 4 r°:

„Van JAN MATHIJS z. backere die welke blasphemie gesproken heeft vp twaerde heylige sacrâment des outaers ende es ter cause vandien achteruolgende scepenen vonnis van Haerlem opten xiiij^{en} augustj anno xv^{c} xxviij gecondempneert gegeeselt te zijne ende een yser duer zijn tonghe gesteken te wordden twelck de voorn. scout

alsoe heeft doen doen alst blijct by certificatie hier voeren ouergeleidt Soe dat de voirn. scout ter cause vandien nyet ontfaen en heeft. Daeromme hier nyet."

Dit „nyet" is doorgehaald en vervangen door „xiiij l." overeenkomstig een kantteekening van de Rekenkamer, met verwijzing naar het Memoriall f°. ij ^{c} lj°: „De scout hier vp gehoirt seit dat hy behaluen de geselinge gecondempneert is in x l. ende eenen Barent Henricx z. van gelijcke blasphemie in iiij l. Daer af ouerlast in ontfanck." Bij de uitgaven staat dan nog vermeld, f°. 10 v°: „De voorn. scout heeft noch by scepenen vonnis van Haerlem vpten xiiij^{en} augustj anno xv ^{c} xxviij eenen Jan Mathijs z. backere met een ysere duer zijn tonge heeft doen steken ende geeselen alst blijct bij certificatie vpten ontfanck ouergelevert. Daeromme de voorn. scout te coste gehadt heeft vj l. v s." Ook dit bedrag is doorgeschrapt en veranderd in „iij l. xv s.", met de opmerking in margine (f°. 10 r°) dat de schout voor iedere halve executie vj l. v s. rekent, terwijl zijn voorgangers slechts iij l. xv s. hebben gehad. Dit is nl. de eerste rekening van Jasper van Treslonge als schout.

Het is wel zeer toevallig dat op 30 Juli 1528 ook David Jorisz. tot een dergelijke straf veroordeeld is (Invent. v. Archiefstukken Doopsg. Gem. Amsterd. n°. 3).

Blijkens dezelfde rekening (f°. 5 r°) wordt een Luyt Smit „die beruft was besmet te wesen metter zecte lutheriaene" „ter cause vandien bij mijnen heeren meesters Jan van Duuenuoirde Ridder ende meester Airnt Sandelijn Raiden, als commissaryssen bijden Houe van Hollant geordonneert, naer dat hij den tijt van liiij dagen geuangen gelegen hadde, zeker jaeren gebannen vuyt Hollant Zeellant ende Vrieslant."

Vonnissen tegen sacramentariers komen natuurlijk ook

in vroegere rekeningen voor. In die van den schout JAN VAN ALCKEMADE VRANCKEN z. over Sept. 1525—Sept. 1527 lezen wij op f°. 4 r°: „Van JONGE JAN DE NAYERS ZOEN, poerter van Haerlem, die by scepenen vonnisse gecondempneert is voer de somme van twintich karolus gulden voer een amende van dat hij genouch gedisputeert hadde van eenighe institucie vande heilige Roomsche Kercke ende sermonien vandien directelicken tegen tplaccaet vander K. Mt. ‚daervp geexpedieert ende gepubliceert" en nog twee andere dergelijke veroordeelingen; doch daarop volgt (f°. 4 v°) de gewichtiger post, waarop ik de aandacht wilde vestigen:

„Van JAN HARRICX z. cuyper ende poerter der seluer stede van dat hij achterhaelt es geweest, van eenen vreemden man geheeten HARMEN BIJSTERVELT hoeren predicken buyten der seluer stede tot Ouerveen in duyn ende anders, waer van hij bijde voirsz. scepenen ende gerechte gecondempneert es voer amende van eens twijntich karolus gulden te betaelen, nae vermoegen tselue placcaet, ende des K. Mt. derdendeel beloept vj l. xiij s. iiij d.

Van diuersche persoenen die van gelijcke qualiteyt gecondempneert zijn als voeren, Te weten BARWOULT WILLEM z. in xx karolus gulden, CLAES MAERTENS z. in .... karolus gulden, ADRIAEN MAERTENS in vier karolus gulden, JAN VAN ALPHEN in vier karolus gulden," (en nog 16 anderen, waarvan de meesten 20 of 15 kar. guld. hebben betaald).

Daar de datum der schepenvonnissen niet wordt genoemd en de Haarlemmer schepenrollen zijn verloren gegaan, is niet met zekerheid te zeggen in welk jaar de prediking van dezen HARMEN BIJSTERVELT valt. SCHEFFER (Gesch. d. Kerkherv. 560) noemt een besluit der vroedschap op 13 Maart 1526, om, „alzoe fame es dat

dwalinge van de Lutheraensche opinie by eenige alhier in Haerlem gesustineert wordt", daarop toe te zien en correctie te doen als 't behoort navolgende de placcaten en mandementen, en hij maakt melding van het optreden van GEORGIUS den basconter van Amsterdam en het houden van „diversche conventiculen, heymelicke sermoenen ende disputacien" in de eerste maanden van 1527, doch de prediker HARMEN BIJSTERVELT is hem blijkbaar onbekend en ik heb diens naam ook elders niet aangetroffen. [1])

Eerst in de schoutsrekening van 1 Oct. 1533—30 Sept. 1535 (Holland Div. Rek. n°. 1421) is er sprake van herdoopten. Daarin worden vijf personen genoemd die beruft waren „haerdoopt te zijn" en die allen „mitten zwairde" werden gerecht. Ds. Vos noemt hunne namen in de Doopsg. Bijdr. van 1917, blz. 153, die hij ontleent aan het voor Prof. SCHEFFER gemaakte afschrift (Invent. v. Archiefstukken n°. 750). Enkele namen zijn evenwel niet juist gelezen en daarom deel ik hier de lezing van het

---

1) Prof. KÜHLER wijst mij echter op een brief aan den Graaf VAN HOOGSTRATEN, geschreven door DE LALAING, SASBOUT en REINIER BRUNT te Monnikendam op 17 Maart 1535 (Invent. v. Archiefstukken n°. 110), luidende: „Mijn Heere! vuijte brieuen, bij die van den Rade Uwer E. ouergesonnen ende tproces verbael bij desen gevoucht, mogen Uwer E. verstaen tgundt dat gebesoigneert es tegens die annabaptisten alhier zedert onsse laitste scrijven, ende vp gisteren sijn drie personen, te weten twe mans, daer off deen toegenaempt es BIJSTERVELT, ende sijn huijsvrou, die alle drie tot Haerlem gepeniteert hadden, alhier tot Monnickendam geexecuteert ende gehangen aen een galge, ouermits dat sij wederom jn haer oude dwalinge geuallen waren ende die gecontinueert hadden." Dat deze persoon dezelfde zou zijn als de prediker lijkt echter niet zeer waarschijnlijk; hij kan ook zijn toenaam gekregen hebben omdat hij op BIJSTERVELT geleek. De schoutsrek. van Monnikendam bestaan niet meer.

origineel mede. De klerk, die deze rekening voor den schout heeft overgeschreven, was echter niet bijster nauwkeurig en maakte herhaaldelijk schrijffouten. De geëxecuteerden worden daar genoemd: Joost van Pecuren (f°. 3 r°) of van Pecuen (f°. 6 r°), Dierck Maertins zoen stoeldrayer van Haerlem ende Florys Ysbrantssen, Claes Jans zoen vacker (f°. 4 r°) of Claes Janssen de backer (f°. 6 v°), en Engebrecht Dircx zoen wever, poirter tot Haerlem. Wellicht waren dus niet allen Haarlemmers. De onthoofding wordt door Ds. Vos op 1535 gesteld; de rekening loopt echter over 3 jaren en deze dateering is dus willekeurig en vermoedelijk onjuist.

Ook in de volgende rekening, van 1 Oct. 1535 tot Bamisse (1 Oct.) 1536 (n°. 1422), wordt van herdoopers melding gemaakt (f°. 3 r°): „Van Jan vanden Graue die, ouermits dat hy haerdoopt was, geweecken es vuytter stede van Haerlem, achterlatende een huys ende wat huysraets, twelck den voorn. schoudt van sK. Mt. wegen, alzoe den voorn. Jan by continuacie verwonnen was, vercoft ... xix l. v s. ix d.

Van Jorden Jans zoon ende zijn huysvrou, besmet metter secte van herdoperye, zijn daer voeren geweecken vuyter stede van Haerlem, achterlatende tzelue dat zy hadden Te weeten huys ende huysraet; mar ouermits datse meer schulden achterlieten dan huerluyder goedt waerdich was, zoe en heeft de voorn. schoudt ter causen vandien nyet ontfaen. Daeromme hier nyet."

Ik deel deze posten hier mede, omdat ze in het voor Prof. Scheffer gemaakte uittreksel niet te vinden zijn.

Leiden. G. J. Boekenoogen.

KERKNIEUWS.

Het jaar 1919 is in financiëel opzicht voor onze broederschap een zeer moeilijk jaar geweest. Nadat tijdens den wereldoorlog reeds groote moeilijkheden waren ontstaan voor de Doopsgezinde Zendingsvereeniging, die hare aanzienlijke buitenlandsche bijdragen vrijwel geheel missen moest, en thans ten derden male een algemeen beroep op onze gemeenten om hulp heeft gedaan, volgde daarop de staking van betaling der coupons van de Russische effecten, waarbij onze fondsen en onze gemeenten zeer sterk betrokken zijn. Ook de koersverliezen op andere buitenlandsche coupons zijn van beteekenis. Met uitzondering van het Groningsch weduwenfonds, dat uitsluitend Nederlandsche effecten bezit, derven al onze verzekering- of sociëteitsfondsen min of meer aanzienlijke inkomsten. Bij zeer vele gemeenten moeten de leden thans jaarlijks groote offers brengen om dit renteverlies te dekken. Maar terzelfdertijd hebben diezelfde gemeenten groote bijdragen noodig gehad om te voorzien in de kosten van duurtetoeslagen, omdat de eerste levensbehoeften zeer aanmerkelijk in prijs gestegen zijn. Daar het meerendeel onzer gemeenten geen landbezit heeft, worden de verliezen of meerdere uitgaven slechts in zeer enkele gevallen gedekt door verhoogde landhuren. De gemeente Middelburg werd door deze geldcrisis zoo ernstig getroffen, dat enkele andere gemeenten haar ter hulp moesten komen. Na het vertrek van ds. P. H. Veen naar Monnikendam, combineerde zij zich voor den predikdienst met Aardenburg en is bijgevolg ds. Jacob Koekebakker verhuisd naar Zeelands hoofdstad.

Dat in 1917 met behulp van het Verhoogingsfonds ongeveer 40 gemeenten het traktement met *f* 100 hadden verhoogd, bleek

een geheel onvoldoende maatregel te zijn. Ook na het sluiten van den wapenstilstand in Nov. 1918 bleef de duurte tegen de verwachting in stijgen. Daardoor werd bij alle kerkgenootschappen het besef levendig, dat alle salarissen, mede in verband met wat aan rijks- en gemeenteambtenaren wordt uitgekeerd, belangrijk zouden moeten verhoogd. De Bond van Nederlandsche Predikanten, waarin door bijna al onze leeraars een afzonderlijke Doopsgezinde groep wordt gevormd, gaf als minimum-traktement aan: *f* 2500 met of *f* 3000 zonder pastorie, benevens 10 tweejaarlijksche verhoogingen à *f* 200. Zonder die tien verhoogingen bereikten of overschreden slechts 25 leeraarstraktementen bij onze broederschap dit minimum, met inbegrip dier verhoogingen slechts 12. Daarentegen waren er nog 91 gemeenten, die beneden *f* 2000 uitbetaalden, waarvan het kleinste salaris *f* 1350 was. Het Dienstjarenfonds, dat slechts ongeveer *f* 35.000 bezit, kan in de behoefte aan dienstjarentoelagen slechts op zeer bescheiden schaal voorzien. Derhalve moet worden gevreesd, dat ook in de toekomst, behoudens een hoogst enkele uitzondering, geen sprake zal zijn van de door den Bond noodig geachte tien tweejaarlijksche verhoogingen. In vrijwel iedere gemeente-, ring- of sociëteitsvergadering is deze financiëele nood het voornaamste onderwerp van bespreking geweest. Een organisatie van de broederschap, waarbij systematisch hulp aan onvermogende gemeenten zou kunnen worden verleend, is nog in voorbereiding. Eerst later kan blijken, of die organisatie inderdaad tot stand komt. Ondertusschen hebben reeds zeer vele gemeenten (ongeveer 70) met minder of meer succes pogingen in het werk gesteld uit eigen middelen of door vrijwillige bijdragen het leeraarstraktement te verhoogen. Daartoe achtten 28 gemeenten zich geheel onmachtig. Die verhoogingen wisselen af van *f* 100 tot *f* 1500, doch in de meeste gevallen is het minimum daarmede volstrekt niet bereikt. Dat is slechts bereikt of overschreden in 26 gemeenten, zoodat er thans nog 68 gemeenten beneden het minimum zijn gebleven. In eenige plaatsen worden de pogingen om tot verhooging te geraken voortgezet. Ook mag van den gemeenschappelijken arbeid, waarmee een aanvang is gemaakt, resultaat

worden verwacht. De Zondagsbode publiceerde een staat van verhoogingen op 1 September. Wij achten het beter eerst het volgende jaar zulk een staat af te drukken, omdat deze thans zeer onvolledig zijn zou en dus een scheef beeld zou geven. Het laagste traktement is Noordbroek met *f* 1350 en pastorie, de hoogste werden Deventer met *f* 5500 en pastorie, 's-Gravenhage met *f* 6500, Amsterdam met *f* 7000 en Haarlem met *f* 8000, alle drie zonder pastorie. Op 1 December was het totaal der vaste verhoogingen (met inbegrip van een paar duurtetoeslagen, die als vast mogen worden beschouwd) *f* 50.000, terwijl bovendien 20 andere gemeenten *f* 10425.50 duurtetoeslagen verleenden. Daarbij komen nog de bijdragen van de A. D. S.

Het Algemeen Emeritaatfonds hield te Zaandam zijn vijfjaarlijksche vergadering. De maximum-uitkeering werd gebracht op *f* 1200. Voor het invaliditeitsfonds werden eenige duizenden guldens ontvangen, terwijl enkele gemeenten samen voor 10 jaren een garantie van *f* 4000 per jaar op zich namen. Het risico is hierdoor sterk verminderd, doch weder vermeerderd, doordat zoowel ongehuwde als gehuwde vrouwelijke predikanten voortaan ook voor invaliditeit worden verzekerd. Het fonds kon echter, niettegenstaande het groote renteverlies, voldoen aan al zijn verplichtingen, hetgeen ook het geval was met al onze andere fondsen. Evenwel moesten het N. en Z. Hollandsche weduwenfonds en de Friesche Doopsgezinde Sociëteit voor haar algemeen fonds vragen om bijzondere bijdragen.

Aanzienlijke legaten ontvingen Zuid-Zijpe en Alkmaar van wijlen den heer D. Bakker Jzn., en Grouw van wijlen mej. T. Sikkema. Bussum brengt geld bijeen voor de stichting van een kerkgebouw, Joure kocht een pastorie aan, Rottevalle verkreeg een orgel, Baard de Leidsche gezangbundel, Alkmaar en 's-Gravenhage een kerkkoor, Haarlem en Monnikendam een gemeenteblaadje. Haarlem en Drachten stichtten een Doopsgezinde kring, de laatste gemeente met het nevendoel politiek van den kansel te weren. 's-Gravenhage nam het kloek besluit tot stichting van een derde predikantsplaats en gaat liturgische diensten

invoeren. Rotterdam werkt mede tot het houden van godsdienstoefeningen te Tuindorp (op den Linkeroever van de Maas), alwaar een reusachtige nieuwe stad is verrezen. Mensingeweer vierde in April het honderdjarig bestaan van het kerkgebouw. Aan de lijdensgeschiedenis van Appelsga, waar in bijna een halve eeuw geen leeraar gevestigd was, kwam een einde, doordat de Friesche Doopsgezinde Sociëteit het kerkgebouw en de pastorie heeft verkocht. De Noerd-Hollandsche ring vierde op 2 Juli zijn 75jarig bestaan op feestelijke wijze te Purmerend. Beproefd wordt de te Zeist woonachtige Doopsgezinden te vereenigen. Zaandam-West maakte milder bepaling voor de toetreding als lid van niet-Doopsgezinden.. Te Amsterdam werd een proef genomen met een openlucht-samenkomst van gemeenteleden. Commissarissen der Zondagsbode zamelden ongeveer *f* 3000 in voor het tekort op de exploitatie, waarvan het grootste gedeelte reeds is verbruikt. Zij hebben daarom de gewestelijke vereenigingen en sociëteiten uitgenoodigd afgevaardigden te zenden naar hunne in Januari 1920 te houden vergadering. Ds. T. O. Hylkema van Giethoorn vertrok met langdurig verlof van zijn gemeente om de Kwakers in Engeland en Amerika te bestudeeren. De op Hemelvaartsdag gestichte Federatie in Vrij religieuze groepen ontving, niettegenstaande de sympathie van een paar leeraren, steun van slechts 3 gemeenten. In 1919 hadden gemeentedagen plaats te Utrecht, Wieringen, Zaandam, Alkmaar, Hengelo, Leeuwarden, Sneek en Assen. Over het algemeen was het bezoek bevredigend.

In 1919 voltooiden 4 studenten, van wie 2 vrouwelijke, hun studie. Slechts één stelde zich beroepbaar: A. Vis, die 2 November 1919 zijn intrede te Witmarsum deed. De proponent B. van der Goot ving 25 Mei 1919 zijn dienstwerk in N. en Z. Zijpe aan. De Russische leeraar A. Fast, laatstelijk werkzaam in het krijgsgevangenkamp te Büren (Westfalen) werd 1 October 1918 Emden's pastor. P. H. Veen deed in Februari 1919 zijn intrede te Monnikendam, J. Koekebakker 4 Mei te Middelburg, R. S. Kuperus (vertrokken van Burg) in Mei te den Hoorn op Texel, R. C. de Lange (vertrokken van Woudsend) 25 Mei te Zeerijp.

terwijl C. C. DE MAAR van Twisk 10 Aug. naar Burg op Texel ging en A. KEUTER van O. en W. Graftdijk dat naar Twisk aannam. Op verzoek van Medemblik is deze gemeente met Twisk voor den predikdienst enz. vereenigd, voorloopig voor den proeftijd van één jaar. Onze vrouwelijke leeraar J. L. DE EERENS legde 15 November haar ambt neder wegens haar huwelijk met den Ned. Herv. predikant J. G. FRANCK van West-Graftdijk. Zij zal in de vacant geworden gemeente Noordeind van Graft echter voorloopig om de 14 dagen blijven preeken. Na langdurig lijden stierf 2 November R. SWART van Hindeloopen op 29jarigen leeftijd.

De leeraars J. M. ERKELENS van Medemblik en M. VAN DER VEGTE van Drachten legden 1 Augustus en 1 November hun ambt neder. Vier emeriti overleden, waarvan de drie eersten op hoogen leeftijd: P. W. FEENSTRA van Leeuwarden, K. DE LANOY van Haarlem, J. H. VAN DER VEEN van Terschelling en A. MULDER van Zeerijp.

De gemeente Goes is mede door renteverlies op hare Russische effecten in zulk een kwijnenden toestand geraakt, dat hare leden besloten hebben de gemeente op te heffen.

In het Gedenkboek verschenen bij het 300jarig bestaan der Remonstrantsche Broederschap publiceerde prof. KÜHLER een studie over Remonstranten en Socinianen. Dr. C. B. HYLKEMA van Haarlem schreef een brochure: Het Predikantenambt in de toekomst. Ds. H. HOOGHIEMSTER van Uithuizen gaf een bundel: Preeken uit Oorlogstijd in het licht.

BESTUREN VAN SOCIËTEITEN, RINGEN, FONDSEN EN ANDERE INSTELLINGEN.

ALGEMEENE DOOPSGEZINDE SOCIËTEIT,

opgericht 1811.

(Vergadert in de laatste week van Juni).

BESTUURDERS, benoemd:

Ds. F. Dijkema	door	Amsterdam
Prof. Dr. H. J. Elhorst	„	„
Ds. P. Feenstra Jr., *Onder-voorzitter.*	„	„
Dr. A. K. Kuiper	„	„
Ds. V. Loosjes	„	„
Mr. D. A. Portielje	„	„
Ds. P. B. Westerdijk, *Secretaris*	„	„
L. C. v. d. Velde voor 't fonds DE VOGEL	„	„
Mr. H. P. v. Heukelom, D. Rahusen *Penningmeesters*	„	„
Prof. Dr. W. J. Kühler	„	„
Prof. Dr. J. G. Appeldoorn	„	„

BESTUURDERS IN LOCO.

B. J. Blijdenstein, A. van Gelder, Mr. J. van Gilse, Ds. S. Lulofs, *Voorzitter*, Prof. Mr. W. van der Vlugt	door de gezamenlijk stemmende gemeenten.

Dr. J. G. Boekenoogen	door	Alkmaar c. s.
Ds. D. Kossen	„	Akkrum c. s.
Ds. A. H. van Drooge.	„	Deventer.
Mr. H. Binnerts	„	de Friesche Sociëteit.
P. de Clercq	„	„ „ „
Ds. M. L. Deenik	„	„ „ „
Ds. F. van der Ploeg	„	Groningen.
Ds. A. Binnerts Sz.	„	Haarlem.
V. Loosjes Pzn.	„	„
Ds. B. P. Plantenga	„	„
S. K. Sybrandi	„	„
Dr. J. Timmer	„	„
Ds. J. P. Smidts	„	Koog en Zaandijk.
Ds. P. Zondervan	„	Leeuwarden.
Ds. P. J. Glasz.	„	Utrecht.
Ds. H. Britzel	„	Wormerveer.
Ds. T. J. van der Ploeg. . . .	„	Zaandam O.Z.
Ds. D. Attema	„	Zaandam W.Z.

COLLEGE VAN CURATOREN.

Ds. P. Feenstra Jr., *Ondervoorz.*
Dr. A. K. Kuiper, *Secretaris.*
Prof. Dr. W. J. Kühler, *advis. lid.*
Prof. Dr. J. G. Appeldoorn, *advis. lid.*
} Curatoren in loco.
Ds. S. Lulofs, *Voorzitter.*
Prof. Mr. W. van der Vlugt.
Ds. P. Zondervan.

COMMISSIE TER UITDEELING.

D. Rahusen, *Voorzitter.*
Mr. H. P. van Heukelom, *Secretaris*
Prof. Dr. W. J. Kühler.
Prof. Dr. J. G. Appeldoorn.

Mr. H. Binnerts.
Ds. M. L. Deenik.
L. C. v. d. Velde.
Ds. T. J. van der Ploeg.
Ds. B. P. Plantenga.
Ds. A. Binnerts Sz.
Ds. A. H. van Drooge.

COMMISSIE VOOR DE EXAMENS

(Vergadert in September).

Prof. Dr. W. J. Kühler.
Prof. Dr. J. G. Appeldoorn.
Prof. Mr. W. van der Vlugt.
Prof. Dr. H. J. Elhorst.
Dr. J. G. Boekenoogen.
Ds. M. L. Deenik.
Ds. V. Loosjes.
Ds. P. Feenstra Jr.
Dr. A. K. Kuiper.
Ds. P. Zondervan.
Ds. S. Lulofs.
D. Rahusen.
Mr. H. P. van Heukelom.
Ds. P. B. Westerdijk.

COMMISSIE TOT AANSCHRIJVING DER GEMEENTEN.

D. Rahusen, Prof. Dr. W. J. Kühler, Ds. P. B. Westerdijk, *Secretaris.*

COMMISSIE TOT HET JAARVERSLAG.

Ds. P. Feenstra Jr., Prof. Dr. W. J. Kühler, Ds. P. B. Westerdijk, *Secretaris.*

COMMISSIE TOT DE PROPONENTEN.

Dr. A. K. Kuiper, Prof. Dr. W. J. Kühler, Prof. Dr. J. G. Appeldoorn, *Secretaris.*

PROPONENTEN.

Mej. H. C. ten Bruggencate . . . . . te *'s-Gravenhage.*
Mej. J. M. Eelman. . . . . „ „
J. Schouten . . . . . „ *Rotterdam.*

STUDENTEN.

L. Bonga . . . . . van *Ternaard.*

Jacoba J. Boerlage. . . . . „ *Amsterdam.*

Johanna E. Kuiper. . . . . „ „
J. Taal. . . . . „ *'s-Gravenhage.*

Sara F. Doyer . . . . . „ *Leiden.*
Dina Groeneveld . . . . . „ *'s-Gravenhage.*
Petronella G. J. van Hall. . . . . „ *Amsterdam.*
Anna I. Hooghiemstra. . . . . „ *Utrecht.*
F. Kuiper . . . . . „ *Amsterdam.*
W. Mesdag . . . . . „ *Rotterdam.*
P. J. Smidts . . . . . „ *Koog a/d Zaan.*
A. P. van de Water. . . . . „ *Amsterdam.*

Cornelia Buys. . . . . „ *'s-Gravenhage.*
K. Kooiker . . . . . „ *Snikzwaag.*

Het adres van den Penningmeester der Sociëteit is: Mr. H. P. van Heukelom, Vondelstraat 148; dat van den Secretaris: Ds. P. B. Westerdijk, Van Breestraat 113; van Prof. Dr. W. J. Kühler: Emmastraat 25; van Prof. Dr. J. G. Appeldoorn, Koninginneweg 44; van den rustenden hoogleeraar: Prof. I. J. de Bussy, 's-Gravelandsche weg 132, Hilversum; van den Secretaris van Curatoren: Dr. A. K. Kuiper, Keizersgracht 13; van den Commies: A. Bleeker Jr., Singel 454.

VEREENIGING VAN DOOPSGEZINDE GEMEENTEN.

Haarlemsche Vereeniging, opgericht in 1860.

Vergadert om de vijf jaren, voor 't eerst weder in 1920).

1. *Algemeen Bestuur, tevens bestuur van de Vereeniging voor de Attestatien en van die voor de regeling van de plaats van armlastigheid:* de gemeente Haarlem. Voorz. Ds. B. P. Plantenga; Secr. Ds. A. Binnerts Sz.

2. *Bestuur van de Vereeniging voor de Weezen en van het Weezenfonds:* de gemeente Haarlem. Voorz. Ds. B. P. Plantenga, Secr. Ds. A. Binnerts Sz., Penn. P. H. Craandijk. J. A. Fontein. Mr. Dr. J. J. M. Noback. S. K. Sybrandi.

3. *Bestuur van de Vereeniging tot behartiging van de godsdienstige belangen der Doopsgezinden in de verstrooiing:* Voorz. Ds. P. Feenstra Jr., Secr.-Penn. Ds. B. P. Plantenga. Ds. A. Binnerts Sz. Ds. Tj. Kielstra. Ds. B. Haga. Ds. M. L. Deenik. Ds. J. B. du Buy.

EMERITAATFONDS VOOR DOOPSGEZINDE LEERAREN, opgericht 1849.

Gevestigd te Zaandam.

(Vergadert om de vijf jaren, voor 't eerst weder in 1924).

Hon. Bestuurder-Adviseur J. P. Zolner (Utrecht). Voorz. Dr. J. G. Boekenoogen (Krommenie, aftr. 1924), Secr. Ds. T. J. van der Ploeg (Zaandam O.Z. 1929), Penningmeesters W. Middelhoven (Zaandam W.Z. 1929) en Abr. Honig Czn. (Koog-Zaandijk 1934). Bestuurders van het Amsterdamsch Reservefonds: D. Rahusen en Mr. W. B. Blijdenstein. P. Lanting (Utrecht 1924), Mr. P. Goldenberg (Deventer 1939), Ds. D. Kossen (Bolsward 1934), Ds. J. Koster (den Helder 1939).

DOOPSGEZINDE ZENDINGSVEREENIGING.

(Vergadert maandelijks; algem. vergad. in Juli).

BESTUUR:

Voorz. Dr. A. K. Kuiper. Penn. J. W. Bianchi Jr. (Grensstraat 2). mej. M. C. van Eeghen, mej. D. P. van Eeghen, C. J. Ströer, F. J. S. Willems, H. Brouwer, Prof. Dr. W. J. Kühler, M. N. van Gelder en H. L. van Eeghen te Amsterdam. A. Honig Czn. (Koog a/d Zaan). S. K. Sybrandri (Haarlem). mej. H. D. Weissenbruch ('s-Gravenhage). Ds. C. Nijdam (Veenwouden). Dr. W. Leendertz (Nes). Chr. Neff (Weierhof). H. van der Smissen (Altona). Secr. Ds. J. W. van Stuyvenberg (Westzaan). Adres A. Bleeker Jr. Singel 454 Amsterdam.

Afdeelingen: Dantumadeel. C. Nijdam, Veenwouden, Secretaris.

Ring Bolsward. D. Kossen, Bolsward, Secr.

Haarlem. Dr. C. B. Hylkema, Secr.
's-Gravenhage. Mej. J. C. van Lelyveld, Secr.
Utrecht, Mej. A. Fontein, waarn. Secr.
Rotterdam, Mej. H. W. Verwey.
Zwolle, Mej. S. van Cleef.

Dienstdoende zendelingen:

P. A. Jansz, Mergaredja, postk. Tajoe, Java.
Joh. Fast, Simferopol (Rusland), met verlof.
J. Klaassen, Heilbronn (Wurtemberg), met verlof.
Nic. Thiessen, Mergaredja, Tajoe, Java.
J. Hübert, Kedoeng-Pendjalin, Japara, Java.
Dr. H. Bervoets, zending-arts, Kelèt, Tajoe, Java.
D. Dirks, rustend zendeling.
P. Nachtigal, Pakanten, Tapanoeli, Sumatra's W.-kust.
P. Löwen, Würzburg (Duitschland).
H. Goossen, hoofdverpleegster, Mergaredja, Tajoe, Java.

DE ZONDAGSBODE.

(Doopsgezind weekblad, opgericht 1887).

Commissarissen: Mr. H. Binnerts (Heerenveen) Voorzitter. Ds. P. Feenstra Jr. (Amsterdam) Vice-Voorz-Penn. Ds. V. Loosjes (Amsterdam) Secretaris. Ds. S. Lulofs ('s-Gravenhage). Ds. J. Koekebakker (Middelburg). Ds. K. Vos (Middelstum) een vacature.

Redacteur: Ds. J. Wuite, Witte Singel 5, Leiden.

FRIESCHE DOOPSGEZINDE SOCIETEIT,

opgericht 1695.

(Vergadert Donderdag na Pinksteren te Leeuwarden).

JAAR VAN AFTREDING:	BESTUUR:	
1920.	Herrius Halbertsma.	te Sneek.
1921.	Ds. L. Reinders	„ Berlikum.
1922.	Mr. H. Binnerts.	„ Heerenveen.
1923.	Ds. Jb. Hulshoff.	„ Makkum.
1924.	H. W. Sikkema.	„ Murmerwoude.
1925.	Ds. E. Engelkes HGzn., *Voorz.* .	„ Harlingen.
1926.	W. Hoekstra	„ Wolvega.
1926.	Ds. M. L. Deenik, *Secr.*	„ Leeuwarden.
1927.	Ds. J. Kooiman	„ Akkrum.

FINANTIËELE COMMISSIE:

J. Koopmans, boekhouder van het Sociëteitsfonds.
Mr. C. B. Menalda, „ „ „ Weduwenfonds.
J. Boomsma, „ „ „ Emeritaatfonds.
Ds. M. L. Deenik, Secretaris.

Ring AKKRUM.

(Vergadert Dinsdag vóór Pinksteren).

Omvat de gemeenten Akkrum, Appelsga, Bovenknijpe, Drachten c. a., Gorredijk c. a., Grouw, Heerenveen, Irnsum en Poppingawier, Joure, Leeuwarden, Oldeboorn, Terhorne, Tjalleberd, Warga en Wolvega.

Voorzitter: Ds. M. L. Hartog, Joure.
Secretaris: Ds. S. D. A. Wartena, Heerenveen.
Penningmeester: Ds. P. Botke, Oldeboorn.

Ring BOLSWARD,

opgericht 1840.

(Vergadert Woensdag vóór Pinksteren te Sneek).

Omvat de gemeenten Baard, Balk, Bolsward, Franeker, Harlingen, Hindeloopen en Koudum, IJlst, Itens, Makkum, Sneek, Stavoren en Molkwerum, Terschelling, Warns, Witmarsum c. a., Workum en Woudsend.

Voorzitter: Ds. I. Hulshoff, Workum.

Secretaris-Penningmeester: Ds. D. Kossen, Bolsward.

Ring DANTUMAWOUDE.

(Vergadert in September te Leeuwarden).

Omvat de gemeenten St. Anna-Parochie, Berlikum, Dantumawoude, Hallum, Hollum, Holwerd c. a., Nes, Oudebiltzijl, Rottevalle, Surhuisterveen, Ternaard en Veenwouden, en de Ver. Chr. Gem. Dokkum.

Voorzitter: Ds. C. Nijdam, Veenwouden.

Secretaris: Ds. H. J. Busé, Hallum.

Penningmeester: Ds. F. H. Pasma, Dantumawoude.

FRIESCH STUDIEFONDS.

(Vergadert Woensdag na Paschen te Leeuwarden).

JAAR VAN AFTREDING	BESTUUR:	
1920.	A. Overdiep	te Heerenveen.
1921.	Ds. P. Botke	„ Oldeboorn.
1922.	Y. Beintema.	„ Leeuwarden, Penningm.
1923.	Ds. H. J. Busé	„ IJlst, Voorzitter.
1924.	D. Fontein.	„ Franeker.

1925. Ds. L. Reinders . . . . . te Berlikum.
1926. G. Veen . . . . . „ Sneek.
1927. Ds. P. Zondervan. . . . „ Leeuwarden, Secretaris.

FRIESCHE DOOPSGEZINDE PREDIKANTEN-VEREENIGING.

(Vergadert in 't voorjaar te Leeuwarden, in 't najaar te Sneek).

Secretaris-penningmeester: Ds. Jb. Hulshoff, Makkum.

RIJPER SOCIËTEIT.

Friesche en Waterlandsche Sociëteit in Noord-Holland, dagteekent uit de 17de eeuw. Zij vergadert om de twee jaren, voor het eerst weder in 1921.

BESTURENDE GEMEENTEN:

Koog en Zaandijk, voorzitter: G. J. Honig.
Zaandam (Oostzijde), ondervoorzitter: P. van der Goot.
Zaandam (Westzijde), penningmeester: Albert Buijs.
De Rijp, secretaris: J. Rot.

NOORD-HOLLANDSCHE RING,

opgericht 1844.

(Vergadert op den eersten Woensdag van Juli).

Voorzitter: Ds. V. Loosjes (Amsterdam).
Penningmeester: Ds. M. Uiterdijk (Hoorn).
Secretaris: Ds. J. Scherpenhuysen (de Rijp).
Correspondent der Oosterafdeeling: Ds. M. J. Kosters Gzn (Purmerend).
Correspondent der Westerafdeeling: Dr. J. G. Boekenoogen (Krommenie).

N.B. De Oostelijke grens der Westerafdeeling begint tusschen Haarlem en Amsterdam en loopt ten Oosten van de Zaanstreek (Wormer en Jisp met Graftdijk inbegrepen), ten Westen van de Beemster, en ten Oosten van Nieuwe Niedorp en Barsingerhorn naar de Zuiderzee. Tot haar behoort Wieringen. Ringbeurten op de eilanden worden door den geheelen ring waargenomen.

WEDUWENFONDS VOOR NOORD- EN ZUID-HOLLAND,

opgericht 1794.

(Vergadert om de 10 jaren voor 't eerst weder in 1920).

COMMISSARISSEN:

Voorz.: Ds. P. Feenstra Jr. (Amsterdam). Boekhouders: Mr. D. A. Portielje en P. Blok van Laer (Amsterdam). Secr.: Ds. B. P. Plantenga (Haarlem). P. H. Craandijk (Haarlem). Ds. D. Attema en W. Middelhoven (Zaandam). Ds. A. H. van Drooge en C. A. Goldenberg CAz. (Deventer). Prof. Dr. W. J. Kühler (Amsterdam).

ZWOLSCHE VEREENIGING.

BESTUUR:

Voorzitter: Dr. F. E. Posthuma, 's-Gravenhage.
Vice-voorzitter: Ds. G. Heeringa, Hengelo.
Secretaris: Ds. C. Vis Jzn., Kampen.

Ring Zwolle (vergadert den derden Dinsdag in Juni).
Voorzitter: Ds. A. G. van Gilse, Zwolle.
Secretaris: Ds. G. Fopma, Steenwijk.

Ring Arnhem (vergadert den tweeden Donderdag na Pinksteren).
Voorzitter: P. Hoestra, Wageningen.
Secretaris: Ds. D. Pottinga, Arnhem.

Ring Twente (vergadert in Juni en in 't najaar).
Voorzitter: Ds. F. J. de Holl, Borne.
Ondervoorzitter: Mr. E. Bavink ten Cate, Almelo.
Secretaris-Penningmeester: Ds. P. M. Heringa, Almelo.

De Zuid-Hollandsch-Zeeuwsche Ring (vergadert den laatsten Donderdag in Mei).

Voorzitter: E. G. A. Taenzer, Breda.
Secretaris: Ds. W. Koekebakker, Dordrecht.
Penningmeester: Dr. G. J. Boekenoogen, Leiden.

SOCIËTEIT VAN DOOPSGEZINDE GEMEENTEN IN GRONINGEN EN OOST-FRIESLAND,

opgericht 1826.

BESTUUR:

Voorzitter: Ds. R. D. Boersma (Noordhorn). Penningmeester: J. E. Huizinga (Uithuizen). Secretaris: Ds. F. van der Ploeg (Groningen). Ds. K. Vos (Middelstum). Ds. J. A. P. Bijl (den Horn).

WEDUWENFONDS VAN DOOPSGEZINDE PREDIKANTEN IN DE PROVINCIE GRONINGEN,

opgericht 1835.

(Groningen, Sappemeer, Stadskanaal, Noordbroek, Middelstum, Leermens en Loppersum, Zijldijk, den Horn, Mensingeweer, Noordhorn en Uithuizen).

BESTUUR:

Voorzitter: Ds. F. ten Cate (Sappemeer). Secretaris: Ds. J. M. Vis (Noordbroek). M. K. Boon (Hoogezand).
Boekhouders: R. U. Landweer en M. Mesdag (Groningen).

INVALIDITEIT- EN EMERITAATFONDS VOOR DOOPSGEZINDE PREDIKANTEN IN DE PROVINCIE GRONINGEN,

opgericht 1917.

Voorzitter: Ds. A. Gerritsma (Grijpskerk). Secretaris: Ds. J. M. Vis (Noordbroek). F. Homan (Noordhorn). Boekhouders: M. Mesdag en R. U. Landweer (Groningen).

GRONINGSCHE RING.

Voorzitter: Ds. B. H. Rudolphi, Veendam.
Vice-voorzitter: Ds. F. van der Ploeg, Groningen.
Secretaris-Penningmeester: Ds. J. A. P. Bijl, den Horn.

DOOPSGEZINDE PREDIKANTENVEREENIGING.

(vergadert den 2en Dinsdag na Paschen, des namiddags te Amsterdam).

Voorzitter: Ds. G. Wuite Jzn. ('s-Gravenhage). Secretaris: Ds. F. Dijkema (Amsterdam). Ds. S. Spaans (Enkhuizen). Ds. L. G. Holtz (IJlst). Ds. P. Oosterbaan (Hilversum), die samen met Ds. P. M. Heringa (Almelo) vormen het bestuur van de Doopsgezinde groep van den Bond van Nederlandsche Predikanten, met als Secretaris: Ds. L. G. Holtz.

DIENSTJARENFONDS.

Voorzitter: Mr. H. Binnerts. Secretaris: Ds. B. P. Plantenga. Mr. H. P. van Heukelom. Mr. D. A. Portielje. Ds. D. Kossen. J. Th. de Monchy. Ds. A. H. van Drooge. Penningmeester: C. Visser, Kleine Houtweg 79 Haarlem.

FONDS TOT VERHOOGING VAN DOOPSGEZINDE LEERAARSTRACTEMENTEN.

Voorzitter: Mr. D. A. Portielje. Secretaris: Prof. Dr. W. J. Kühler. Mr. Chr. P. van Eeghen. Mr. H. P. van Heukelom. Penningmeester: A. W. van Eeghen Jr., Ede.

COMMISSIE VOOR GEMEENTEDAGEN.

Voorzitter: Ds. T. O. Hylkema, Giethoorn. Secr.-Penn. Mevr. P. W. A. Halberstadt, Linnaeuslaan 8, Heemstede.

Reiskas: J. F. Bianchi, 49 Frans v. Mierisstraat, Amsterdam.

Secr. voor N.-Holland: Ds. H. Britzel, Wormerveer.

Secr. voor Friesland: Dr. A. A. Nijdam-Vogelsang, Veenwouden.

Secr. voor Twente: J. Nieveen te Hengelo.

Secr. voor Groningen: Ds. J. A. P. Bijl (den Horn).

OUDSTE DIENSTDOENDE LEERAREN.

A. G. van Gilse, Zwolle, 10 Dec. 1871 (geb. 1847).
S. Lulofs, 's-Gravenhage, 1 Dec. 1872 (geb. 1849).
R. S. Kuperus, den Hoorn (Texel), 23 Mrt. 1879 (geb. 1850).
V. Loosjes, Amsterdam, 30 Mrt. 1879 (geb. 1855).
S. F. v. d. Ploeg, Leer, 29 Febr. 1880 (geb. 1854).
Dr. J. G. Boekenoogen, Krommenie, 16 Jan. 1881 (geb. 1856).
W. P. J. van Haarst, Wormer, 15 Mei 1881 (geb. 1854).
P. Botke, Oldeboorn, 5 Mrt. 1882 (geb. 1856).
K. W. Rössing, Ouddorp, 5 Nov. 1882 (geb. 1840).

VACANTE GEMEENTEN op 25 Nov. 1919.

Woudsend, Drachten, O. en W. Graftdijk, N. v. Graft, Hindeloopen.

NAAMLIJST

DER

RUSTENDE LEERAREN

MET OPGAVE VAN HUNNE DIENSTJAREN,
LAATSTE GEMEENTE, EN, WANNEER ZIJ NIET IN DEZE ZIJN
BLIJVEN WONEN, TEGENWOORDIGE WOONPLAATS.

---

a. emeriti.

H. Bakels, 1896—1916, St. Anna Parochie; Haarlem (Wagenweg 4).

P. S. Bakels, 1868—1907, Koog-Zaandijk; Haarlem (Wagenweg 32).

H. Boetje, 1871—1911, Hengelo; Arnhem.

Prof. I. J. de Bussy, 1872—1916, Amsterdam; Hilversum ('s-Gravelandscheweg 132).

A. H. ten Cate, 1857—1899, Oudebiltzijl; Huizum.

A. M. Cramer, 1901—1904, St. Anna-Parochie; Ermelo.

H. Cremer, 1856—1866, Westzaan Zuid; Zutfen.

S. J. Dekker, 1875—1901, Zutfen.

C. R. van Dokkum, 1872—1902, Westzaan-Noord.

H. G. Dornseiffen, 1867—1902, Terhorne; Heerenveen.

P. Feenstra Jr., 1873–1916, Amsterdam (v. Breestraat 59).

L. G. Haake, 1898—1909, Neuwied.

B. Haga, 1874—1917, Nijmegen.

J. J. Heep, 1895—1913, Stadskanaal; Baarn.

Tj. Kielstra, 1876—1901, Middelburg; Zeist.

Jb. Kuiper, 1902—1905, den Horn; Paterswolde.

C. Leendertz, 1866—1908, Middelstum.

J. W. v. d. Linden, 1870—1912, Harlingen; 's-Gravenhage (Anth. Duyckstraat 115).

K. S. van der Meulen, 1863—1904, O.-N. Niedorp; Joure.
I. Molenaar, 1873—1914, Zaandam WZ.; Bloemendaal.
J. Pottinga Hzn., 1872—1912, Bolsward; Apeldoorn.
A. K. Sipkema, 1874—1911, Edam; Amsterdam.
J. de Stoppelaar, 1879—1885, Krommenie; 's-Gravenhage.
M. van der Vegte, 1898—1919, Drachten; 's-Gravenhage (Bentinckstraat 145).
J. Westerman Holstijn, 1874—1908, Purmerend; Haarlem.
H. J. Woelders, 1912—1917, Irnsum; Utrecht.

b. in andere betrekking.

J. B. du Buy, 1895—1912, Borne; Utrecht.
H. van Cleeff, 1888—1896, Wormerveer; Apeldoorn.
Prof. dr. H. J. Elhorst, 1886—1906, Haarlem; Amsterdam (P. C. Hooftstraat 170).
Joh. M. Erkelens, 1906—1919, Medemblik; Amersfoort.
Menno Huizinga, 1902—1918, Zijpe; 's-Gravenhage.
J. Keulen, 1894—1909, den Helder; Kampen.
J. Simonides, 1915—1917, Baard; Groningen.
A. J. van Loghum Slaterus, 1896—1917, Wageningen; Arnhem (Utrechtsche straat 72).
Dr. J. A. Wartena, 1893—1901, Winschoten.

c. wegens huwelijk.

Mevr. J. L. Franck-de Eerens, 1918—1919, N. v. Graft; West-Graftdijk.
Mevr. dr. A. Mankes-Zernike, 1911—1915, Bovenknijpe; Eerbeek (Gelderland).

NAAMLIJST

DER

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN EN LEERAREN [1]).

Aalsmeer. H. C. Barthel	1902.	1916.
Aardenburg. Zie *Middelburg.*		
Akkrum. J. Kooiman	1890.	1914.
Alkmaar. H. Westra	1904.	1911.
Almelo. P. M. Heringa	1906.	1912.
Ameland. Zie *Hollum* en *Nes.*		
Amsterdam. Dr. A. K. Kuiper	1889.	1901.
„ P. B. Westerdijk	1892.	1911.
„ V. Loosjes	1878.	1912.
„ F. Dijkema	1901.	1916.
St. Anna-Parochie. W. H. toe Water .	1912.	1916.
Apeldoorn. E. M. ten Cate	1893.	1904.
Arnhem. D. Pottinga	1903.	1912.
Assen. S. Spaans	1898.	1917.
Baard. Mej. M. Gerritsma		1917.
Balk. S. I. van der Meulen.	1913.	1916.
Barsingerhorn. R. van der Veen . . .	1897.	1912.
Beemster (den). Dr. R. Kuipers. . . .	1905.	1914.
Berlikum. L. Reinders.	1896.	1897.

1) Het eerste jaartal duidt aan, wanneer de leeraar proponent is geworden; het tweede, wanneer hij zijn tegenwoordige standplaats heeft verkregen.

Beverwijk. J. D. van Calcar.	1901.	1906.
Blokzijl. G. Hofstede Gzn.	1891.	1903.
Bolsward. D. Kossen	1890.	1913.
Borne. F. J. de Holl	1897.	1913.
Bovenknijpe. P. G. van Slogteren. . .	1914.	1916.
Breda. Zie *Dordrecht.*		
Broek op Langendijk. A. de Jong. . .	1898.	1914.
Burg (Texel). C. C. de Maar.	1907.	1919.
Dantumawoude. F. H. Pasma	1913.	1916.
Deventer. A. H. van Drooge.	1897.	1902.
Dokkum (Ver. Chr. gem.). Dr. C. D. Sax	1891.	1907.
Dordrecht. W. Koekebakker.	1903.	1909.
Drachten. Vacant.		
Edam. A. A. Sepp	1914.	1918.
Enkhuizen. F. F. Milatz	1903.	1918.
Enschedé. E. Pekema	1904.	1912.
Franeker. M. Honigh	1896.	1900.
Giethoorn. T. O. M. H. Hylkema . . .	1911.	1912.
Goes. 30 Nov. 1919 opgeheven.		
Gorredijk. G. A. Hulshoff	1901.	1916.
Graft (Noordeind van). Vacant.		
Graftdijk (O. en W.). Vacant		
's-Gravenhage. S. Lulofs	1872.	1901.
„ G. Wuite Jzn.	1899.	1910.
Groningen. F. van der Ploeg	1892.	1906.
Grouw. H. G. Berg.	1912.	1915.
Grijpskerk. A. Gerritsma.	1893.	1894.
Haarlem. B. P. Plantenga	1892.	1901.
„ A. Binnerts Sz.	1891.	1907.
„ Dr. C. B. Hylkema	1895.	1908.
Hallum. H. J. Busé	1890.	1917.
Harlingen. E. Engelkes HGzn. . . .	1898.	1913.
Heerenveen. S. D. A. Wartena. . . .	1894.	1909.

Helder (den). J. Koster	1897.	1909.
Hengelo. G. Heeringa	1899.	1911.
Hilversum. P. Oosterbaan	1897.	1907.
Hindeloopen. Vacant.		
Hippolytushoef. Zie *Wieringen.*		
Hollum. J. E. van Brakel	1907.	1914.
Holwerd. W. J. Hilverda	1913.	1916.
Hoorn. M. Uiterdijk	1891.	1894.
Hoorn (Texel). R. S. Kuperus	1878.	1919.
Horn (den). J. A. P. Bijl		1914.
IJlst. L. G. Holtz	1907.	1918.
IJmuiden. W. Luikinga	1906.	1915.
Ilp (den). J. L. de Wagemaker . . .	1913.	1915.
Irnsum. P. A. Vis	1889.	1918.
Itens. P. Keuning		1914.
Joure. M. L. Hartog	1889.	1891.
Kampen. Corn. Vis Jzn.	1896.	1909.
Knollendam. J. F. Knipscheer	1887.	1890.
Koog—Zaandijk. J. P. Smidts. . . .	1895.	1908.
Koudum. Zie *Hindeloopen.*		
Krommenie. Dr. J. G. Boekenoogen . .	1880.	1885.
Leermens en Loppersum. Zie *Zeerijp.*		
Leeuwarden. P. Zondervan	1888.	1892.
„ M. L. Deenik	1892.	1897.
Leiden. J. Wuite	1898.	1912.
Makkum. Jb. Hulshoff.	1902.	1909.
Medemblik. Zie *Twisk.*		
Mensingaweer. P. Vis		1917.
Meppel. Th. H. van Veen	1900.	1905.
Middelburg. Jacob Koekebakker. . . .	1898.	1919.
Middelie. A. van der Goot	1888.	1892.
Middelstum. K. Vos	1900.	1911.
Midwolda. Zie *Winschoten.*		

Molkwerum. Zie *Stavoren.*		
Monnikendam. P. H. Veen	1893.	1919.
Nes. Dr. W. Leendertz.	1908.	1909.
Nijmegen. Y. S. Buruma.	1911.	1917.
Noordbroek. J. M. Vis	1906.	1907.
Noordhorn. R. D. Boersma	1906.	1912.
Oldeboorn. P. Botke	1881.	1890.
Ouddorp. K. W. Rössing.		1882.
Oudebiltzijl. M. A. Hylkema.	1914.	1915.
O. en N. Niedorp. D. Haars	1895.	1905.
O. en N. Pekela. Zie *Veendam.*		
Pieterzijl. Zie *Grijpskerk.*		
Poppingawier. Zie *Irnsum.*		
Purmerend. M. J. Kosters Gzn. . . .	1904.	1917.
Rijp (de). J. Scherpenhuysen	1905.	1914.
Rotterdam. S. H. N. Gorter.	1910.	1916.
Rottevalle. A. Stiel	1898.	1910.
Sappemeer. F. ten Cate	1902.	1916.
Sneek. H. Schuurmans	1893.	1912.
Stadskanaal. Zie *Assen.*		
Stavoren. J. G. Frerichs	1905.	1914.
Steenwijk. G. Fopma	1902.	1913.
Surhuisterveen. J. Yntema		1918.
Terhorne. A. de Vries.	1898.	1914.
Ternaard. J. H. van Riemsdijk . . .		1914.
Terschelling. B. P. de Vries.		1917.
Tjalleberd. U. Y. Veenland	1901.	1903.
Twisk. A. Keuter	1917.	1920.
Uithuizen. H. Hooghiemster.	1901.	1908.
Utrecht. P. J. Glasz	1896.	1911.
Veendam. B. H. Rudolphi	1900.	1908.
Veenwouden. C. Nijdam	1908.	1912.
Vlissingen. T. H. Siemelink.	1889.	1908.

Wageningen. F. W. W. Braak. . . .	1899.	1917.
Warga. R. J. Taekema de Stoppelaar .	1899.	1911.
Warns. P. Ens	1899.	1917.
Westzaan op het Noord. M. Onnes Mzn.	1905.	1911.
Westzaan op het Zuid. J. W. van Stuyvenberg	1895.	1903.
Wieringen. J. M. Leendertz.		1910.
Winschoten. J. H. van Giessen Jr. . .	1899.	1906.
Winterswijk. F. C. Fleischer Jr. . . .	1896.	1909.
Witmarsum. A. Vis.		1919.
Wolvega. W. Banga	1906.	1914.
Workum. Iz. Hulshoff.	1895.	1914.
Wormer-Jisp. W. P. J. van Haarst . .	1880.	1884.
Wormerveer. H. Britzel	1898.	1902.
Woudsend. Vacant.		
Zaandam O.z. T. J. van der Ploeg . .	1900.	1908.
Zaandam W.z. D. Attema	1906.	1915.
Zeerijp. R. C. de Lange	1915.	1919.
Zijldijk. H. Bussemaker	1908.	1917.
Zijpe. B. van der Goot	1918.	1919.
Zutfen. R. Schuursma	1897.	1910.
Zwartsluis. Zie *Meppel.*		
Zwolle. A. G. van Gilse	1871.	1890.

Crefeld. G. Krämer.		1903.
Emden. A. Fast.		1918.
Frederikstad. S. Blickensdörfer. . . .	1876.	1899.
Gronau. Zie *Enschede.*		
Hamburg—Altona. H. van der Smissen	1872.	1882.
Leer. S. F. van der Ploeg	1879.	1891.
Norden. C. A. Leendertz.	1888.	1889.

Bakels, H., Het volk van Menno. 1908. 8°. . . . . *f* 0.50
Gebonden „ 0.75

Duker, A. C., Gisbertus Voetius. 3 deelen. Met registers „ 20.—
Gebonden „ 21.50

Le Poole, L. G., Bijdragen tot de kennis van het Kerkelijk leven onder de Doopsgezinden, ontleend aan het archief der Doopsgezinde Gemeente te Leiden. 1905. 8°. . . . . „ 2.—

Sepp, J., Boek der Gedachtenis aan doopsbediening en eersten avondmaalsgang. Bladen der herinnering, doopsgezinden Christenen aangeboden. *Tweede druk.* 1910. 8°. . *In linnen* „ 1.50

Sepp, Chr., Johannes Stinstra en zijn tijd. Eene bijdrage tot de geschiedenis der kerk en school in de 18de eeuw. 1865—66. 2 dln. 8°. . . . . „ 2.50

—— Geschiedkundige nasporingen. 1872—75. 3 dln. 8°. „ 3.50

—— Kerkhistorische studiën. 1885. 8°. . . . . „ 1.50

—— Bibliotheek van Nederlandsche kerkgeschiedschrijvers. Opgave van hetgeen Nederlanders over de geschiedenis der christelijke Kerk geschreven hebben. 1886. 8°. . . . . „ 2.—

—— Drie evangeliedienaren uit den tijd der hervorming. 1879. 8°. „ 1.—

—— Uit het predikantenleven van vroegere tijden. 1890. 8°. „ 1.—

Vos, K., Menno Simons 1496—1561. Zijn leven en werken en zijne reformatorische denkbeelden. 1914. 8°. . . . . „ 3.30